Erinç Yeldan

Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi

Bölüşüm, Birikim ve Büyüme

İLETİŞİM YAYINLARI

ERİNÇ YELDAN

Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi

ERİNÇ YELDAN 1960 yılında İzmit'te doğdu. Boğaziçi Üniversitesi İktisat Bölümü'nden mezun oldu. İktisat doktorası derecesini 1988 yılında Minnesota Üniversitesi'nde tamamladıktan sonra Bilkent Üniversitesi'ne katıldı. Aynı üniversitede 1990'da doçent; 1998'de profesör unvanını aldı. Halen Bilkent Üniversitesi İktisat Bölüm Başkanı olarak görev yapmakta olan Prof. Yeldan, uluslararası ekonomi, uygulamalı genel denge ve makroekonomik modeller üzerinde çalışmaktadır. Türkiye ve uluslararası iktisat yazınında çok sayıda bilimsel araştırma ve makalesi bulunan Erinç Yeldan, 1998 yılında Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA) bilim teşvik ödülü sahibidir.

İletişim Yayınları 710 • Araştırma-İnceleme Dizisi 109
ISBN 975-470-874-6
© 2001 İletişim Yayıncılık A. Ş.
1. BASKI 2001, İstanbul (1000 adet)
2. BASKI 2001, İstanbul (1000 adet)
3. BASKI 2001, İstanbul (500 adet)

DİZİ KAPAK TASARIMI Ümit Kıvanç
KAPAK Utku Lomlu
KAPAK FOTOĞRAFI Yıldız Çelik
KAPAK FİLMİ Diacan Grafik
UYGULAMA Hüsnü Abbas
MONTAJ Şahin Eyilmez
BASKI ve CİLT Sena Ofset

İletişim Yayınları
Klodfarer Cad. İletişim Han No. 7 Cağaloğlu 34400 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Fax: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

ERİNÇ YELDAN

Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi

Bölüşüm, Birikim ve Büyüme

iletişim

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ 9

BÖLÜM I

KÜRESELLEŞME OLGUSU VE TÜRKİYE EKONOMİSİNDE 1980-DÖNÜŞÜMÜ 13

Dünya Kapitalizminin İki Küreselleşme Evresi: 1870-1914 ve 1970-Sonrası 15

İkinci Küreselleşme Dalgası Altında Uluslararası Sermaye Hareketleri 19

Küreselleşme Sürecinde Türkiye 25

BÖLÜM II

1970-SONRASI TÜRKİYE EKONOMİSİNDE KÜRESELLEŞME EVRELERİ 31

Türkiye Ekonomisinde Büyüme Dinamikleri Üzerine Gözlemler 31

1970-Sonrası Türkiye Ekonomisi'nde Makroekonomik Uyum Sürecinin Dönüm Noktaları 38

1980-Sonrasında İktisadi Politika Dönüşümleri: Genel Değerlendirme 54

BÖLÜM III

SERMAYE VE ÜCRETLİ EMEĞİN KONUMU: TÜRK İMALAT SANAYİİNİN GELİŞME DİNAMİKLERİ 65

İmalat Sanayi İşgücü Piyasalarındaki Gelişmeler ve Bölüşüm Göstergeleri 67

İmalat Sanayi Alt-Sektörlerinde
1980-Sonrasındaki Gelişmeler 79
Ekonometrik Analiz 88
İşgücü Piyasalarının Yapısı ve Marjinalleşme 94
Sonuç ve Genel Değerlendirme 101

BÖLÜM IV
İKTİSADİ ARTIĞIN YARATILMASI VE
TRANSFERİ SÜRECİNDE DEVLETİN KONUMU 105
Makroekonomik Genel Denge ve
Kamu Açıklarının Finansmanı 107
Kamu Sektörü Genel Dengeleri 114
Toplumsal İktisadi Artığın Transferi Sürecinde
Devlet Bütçesinin Rolü 121

BÖLÜM V
FİNANSAL SERBESTLEŞTİRME SÜRECİ
VE RANT EKONOMİSİNİN YÜKSELİŞİ 127
Türkiye Ekonomisinde Finansal Reform ve Mali Derinleşme 129
Uluslararası Sermayenin Konumu ve
Sıcak Para Girişlerine Dayalı Büyüme 135
Finansal Serbestleştirme Altında Türk Bankacılık Sistemi 144
Reel Sektörde Rantiyer Tipi Birikim 155

BÖLÜM VI
İSTİKRAR ARAYIŞLARI VE
2000-ENFLASYONU DÜŞÜRME PROGRAMI 159
2000-Enflasyonu Düşürme Programının Ana Hedefleri 161
İstikrar Programı Altında Türkiye Ekonomisi'nde
2000 Yılındaki Gelişmeler 171
2000-İstikrar Programının Genel Değerlendirilmesi 182

Kaynakça 195

TABLO DİZİNİ

I-1. Gelişmekte Olan Ülkeler ve 16 Yeni Gelişen Piyasa Ekonomisinde Net Sermaye Akımları ve Cari İşlemler Dengesi 21

II-1. Türkiye Ekonomisi'nde Makroekonomik Uyum Süreçleri 41
II-2. Sabit Yatırımların Dağılımı, 1972-1999 46
II-3. 1994-Krizi Sonrasında Özel İmalat Sanayiinde Üretim, İstihdam ve Reel Ücretler 52

III-1. Türk İmalat Sanayiine İlişkin Temel Göstergeler, 1980-1997 80
III-2. Türk İmalat Sanayiinin 1980-Sonrası Gelişme Evreleri 85
III-3. İmalat Sanayi İstihdam ve Reel Ücret Gelişmeleri 97
III-4. Türk İmalat Sanayiinin Yapısı, 1980 Fiyatlarıyla Milyon TL 98

IV-1. Ekonominin Genel Dengesi ve Kamu Açıklarının Finansmanı 109
IV-2. Kamu Kesimi Genel Dengeleri (Reel 1987 Fiyatlarıyla, Milyar TL) 115
IV-3. Konsolide Bütçe'ye İlişkin Çeşitli Göstergeler 120

V-1. Finansal Serbestleştirme Sürecinin Unsurları (GSMH'nin %si Olarak) 131
V-2. Parasal Büyüklükler ve Para Çarpanları 134
V-3. Spekülatif Kısa Vadeli Sermaye (Sıcak Para) Hareketleri ve Seçilmiş Finansal Göstergeler 137
V-4. Mevduat Bankaları Çeşitli Göstergeler 148
V-5. İç Borçlanmanın Alıcılara Göre Dağılımı 151
V-6. Bankacılık Sistemi Açık Pozisyonu 153
V-7. Özel Büyük Sanayi Kuruluşlarında Faaliyet Dışı Gelirler ve Bilanço Kârları (Reel 1987 Fiyatlarıyla, Milyar TL) 156

VI-1. 2000-İstikrar Programı Altında Döviz Sepeti Hedefleri 166
VI-2. 2000-İstikrar Programı Performans Kriterleri ve Hedefler 169
VI-3. 2000-İstikrar Programı Altında Ulusal Gelir ve Bileşenleri 172
VI-4. 2000-İstikrar Programı Altında Ödemeler Dengesi Gerçekleşmeleri 176
VI-5. 2000-İstikrar Programı Altında Net Uluslararası Rezervlerde Gelişmeler (Milyon US$) 178
VI-6. 2000-İstikrar Programı Altında Konsolide Bütçe Gerçekleşmeleri 181

ŞEKİLLER DİZİNİ

II-1 1970-Sonrası Türkiye Ekonomisinde Devresel Dalgalanmalar 33
II-2. Türkiye Ekonomisinde Büyüme ve Reel Devalüasyon, 1969-1999 35
II-3. Türk Ekonomisinin İhracata Yönelim ve Ticaret Serbestisi Altında Makroekonomik Dinamikleri (1980-1988) 56
II-4. Türk Ekonomisinin Finansal Serbestleştirme Altında Makroekonomik Dinamikleri (1989-) 57

III-1a. Özel İmalat Sanayi Reel İşçi Ücretleri 69
III-1b. Özel İmalat Sanayi Reel Ortalama İşçi Üretkenliği 70
III-2a. Özel İmalat Sanayi Reel İşçi Ücretleri: HP Filtresi Trend Değerleri 73
III-2b. Özel İmalat Sanayi Reel Ortalama İşçi Üretkenliği: HP Filtresi Trend Değerleri 74
III-3. Özel İmalat Sanayiinde Reel Ücret Maliyetleri ve Kâr Marjları (Mark-up Oranı) 77
III-4. İmalat Sanayiinde Reel Ücretler ve Emek Üretkenliği 78
III-5. İmalat Sanayi Ücret Gelişmeleri (1980 Fiyatlarıyla, Bin TL) 100

IV-1. GSMH ve Makro Büyüklüklerin Ayrıştırılması (Reel 1980 Fiyatlarıyla) 113
IV-2. İç Borç Faiz Ödemeleri ve Kurumlar Vergisi Gelirleri (GSMH'ye Oran Olarak) 123

V-1. M2Y/Merkez Bankası Rezervleri 143
V-2. Mevduat Bankaları Kredilerinin GSMH'ye Oranı (%) 145
V-3. Bankacılık Sistemi Dış Kredileri Yıllık Hacmi (Milyon US$) 147
V-4. Mevduat Bankalarının Merkezi Yönetimden Alacakları (Bono ve Tahviller) 150
V-5. Bankacılık Sektörü'nde Aktifler, Yükümlülükler ve Açık Pozisyon 154

VI-1. İstikrar Programı Altında Temmuz 2001-Aralık 2002 Arasında Uygulanacak Olan Kur Bandı 167
VI-2. 2000-İstikrar Programı Altında Fiyat Enflasyonu (1994 Fiyatlarıyla 12 Aylık % Değişme) 174
VI-3. 2000-İstikrar Programı Altında Fiyatlar ve Döviz Kuru Sepeti (Aylık % Değişim) 175
VI-4. 2000-İstikrar Programı Altında Faizlerin Gelişimi 179
VI-5. Para Tabanı, Net İç Varlıklar, Net Dış Varlıklar ve Net Açık Piyasa İşlemleri (Haftalık Gözlemler, 7 Ocak - 8 Aralık 2000) 184
VI-6. Türk Ekonomisinde Fiyat Enflasyonu ve Döviz Kurunun Gelişimi (1988.I - 1999.IV) 189

ÖNSÖZ

Türkiye, siyasi yaşamının hassas dengeleri, doğu ve batı kültürleri arasında sıkışmış olan sosyal-kültürel değerleri ve ulusal ekonomisinin inişli çıkışlı evreleri ile çok ilginç bir ülke. Gerçekten de, Türkiye ekonomisi son otuz yıl boyunca sürekli bir kriz süreci içinde yaşamakta ve 1990'lardan itibaren "istikrarsızlık-kriz-büyüme-istikrarsızlık" sarmalında bir kısır döngü içine itilmiş görülmektedir. Söz konusu kriz sürecinin oluşum ve gelişim boyutları üzerine Türk iktisat yazınında yapılan tartışmalar krizin ana nedenini sadece bir "kamu maliyesi" sorunu olarak görmekte; ve krizi doğrudan doğruya kamu ekonomisinin "büyüklüğüne" ve "beceriksizliğine" bağlamaktadır. Bu oluşumun ardında da KİT açıkları ve kamu personel ödenek ve kaynaklarını israf eden, piyasa denetiminden yoksun her türlü kamu harcaması örnek gösterilmektedir. Ancak bu tür açıklamalar, kamu finansmanındaki bu gelişmeleri Türk sosyo-ekonomik yaşamından tamamen soyutlayarak, sanki tek başına, kendiliğinden bir süreç sonucunda oluştuğunu varsaymakta; krizin ardında yatan toplumsal bölüşüm ilişkilerini, bu ilişkilerin ya-

rattığı sermaye birikimi ve sınıfsal çatışmaları göz ardı etmektedir. Dolayısıyla bu yöntem, krizi tarihsel gerçekliğinden tamamen soyutlamakta ve nihai göstergelerin düz yazı ile anlatımından öteye gidememektedir.

Elinizdeki bu çalışma, Türkiye ekonomisinde, özellikle kamu sektöründe, gözlenen istikrarsızlık ve kriz olgusunu veri olarak almak yerine, "niçin" ve "kim için" sorularını sormayı amaçlıyor. Bu çalışma boyunca uygulanacak yöntem, sadece ham istatistiki verilerin işlenip okuyucuya aktarılmasından ibaret olmayacak, söz konusu verilerin toplumsal, iktisadi ve sosyal yaşam içindeki işlevlerinin çözümlenmesine yönelik analizler yapmayı da amaçlayacaktır.

Çok kısa olarak özetlemek gerekirse, bu çalışma bir ön hipotez olarak Türkiye ekonomisindeki kriz sürecini, toplumsal sınıfların çıkar çatışmalarını gözeten bir *bölüşüm* perspektifine dayandırmaktadır. Bu perspektif altında gerek kamu kesiminin finansman krizi, gerekse dışa açılım sürecindeki dengesizlikler, aslında ulusal ekonomide iktisadi artığın yaratılması ve yeniden dağıtılmasına yönelik dolaylı ya da doğrudan mekanizmaların doğal iktisadi sonucu olarak algılanmaktadır. Elimizdeki verilerin karşılaştırmalı analizi, gerçekten de ulusal ekonomide iktisadi artığın sermaye kesiminde birikimini sürdürebilmesi için özel sermaye gelirlerini besleyen bir dizi rant aktarımı ve kaynak transferi sürecinin, 1990'lar boyunca kamu kesimi açıklarının ardındaki en önemli unsurları oluşturduğunu; ve kamu kesimi borçlanma gereğini besleyen temel mekanizmaları ortaya çıkardığını belgelemektedir.

Bu süreçte giderek derinleşen kamu açıklarının finansman biçimleri ise 1980-sonrası yıllarda giderek farklılaşmış ve kısa dönemci, spekülatif, rantiyer tipi bir bölüşüm modelini ön plana çıkarmıştır. Medyatik bir ifadeyle, "finansal serbestleştirme ve küreselleşen dünyaya ayak uydurma"

sloganıyla kamuoyuna duyurulan bu süreç, aslında özü itibariyle spekülatif niteliklere dayanan ve reel yatırım davranışlarından ziyade, rantiyer tipi girişimleri besleyen ve ulusal ekonomiyi bir "kumarhane kapitalizmine" (*casino capitalism*) dönüştüren bir ideolojinin egemenliğine yol açmıştır. "Ekonomide Durum" sorunsalından giderek sadece İstanbul Borsası'nın yapay iniş ve çıkışlarını anlayan ve ulusal ekonominin işsizlik, yatırımlar, büyüme ve ihracat gibi reel sorunları yerine sadece Borsa'nın sabun köpüğü tipi parlamalarının incelenmesiyle sınırlı olan bu anlayışa dayalı "teknik analizler" de, kanımca, Türk ekonomisinin gerçek sorunlarını tespit edebilme ve çözüm üretme yeteneğinden yoksun kalmaktadır.

Elinizdeki bu çalışma da işte bu yaklaşıma karşı duran ve Türkiye'nin sorunlarına *reel ekonomi* ve *bölüşüm* yönünden bakmayı gelenek haline getirmiş bir grup sosyal bilimcinin ortak değerlerinin bir ürünü olarak görülmelidir. Gerçekten de bu anlamda, çalışmanın kurgulanmasında son on yıldır bana yardım ve önerilerinden dolayı çok sayıda değerli bilim insanına teşekkür borçluyum. Bunlar arasında öncelikle bu kitabın taslak metinlerini büyük bir titizlikle okuyup, önerilerini ve eleştirilerini esirgemeyen Korkut Boratav, Fatma ve Suut Doğruel, Ümit Cizre-Sakallıoğlu, Ali Bilge ve değerli asistanım Ebru Voyvoda'ya teşekkür ediyorum.

Ayrıca, tarihsel gelişimi içerisinde bu kitaba katkı oluşturan birçok konunun tartışılması sürecinde çok değerli öneri ve eleştirilerinden dolayı Oktar Türel, Bilsay Kuruç, Merih Celasun, Yakup Kepenek, Oğuz Oyan, Kıvılcım Metin-Özcan, Erol Balkan, Aziz Konukman, Nurhan Yentürk, İzzettin Önder, Ahmet Köse, Erol Taymaz, Alper Güzel, Erdal Özmen, Cem Somel, Fikret Şenses, Fikret Görün, Gülay Günlük-Şenesen, Ümit Şenesen, Okan Aktan, Şiir Yılmaz, Refet Gürkaynak, Özlem Onaran'a; *Ekonomi Politikaları*

Çalışma Grubu ve *İktisat Platformu* toplantılarının değerli katılımcılarına; ve mensubu olduğum Bilkent Üniversitesi İktisat Bölümündeki çok değerli çalışma arkadaşlarıma ayrı ayrı teşekkür ederim.

Bu kitabın yazılması süresince beni sürekli olarak "denetleyen" ve cesaretlendiren sevgili Ali Bilge'ye; basım işlemlerini titizlikle yürüten Tanıl Bora'ya; ve çalışmada geçen tablo ve şekillerin derlenmesinde değeri ölçülemeyecek yardımlarından dolayı bölüm sekreterimiz Ayhan Öztekkök'e teşekkür borçluyum.

Son olarak, bu çalışmanın sıkıntılarını benimle paylaşan ve her zaman yardımcı olan eşim Lale ve kızım Çağıl Yeldan'a teşekkürler ediyorum. Onların anlayışı ve hoşgörüsü olmasaydı bu kitap bu süre içinde tamamlanamazdı.

Bu önsözü bağlarken, bu çalışmanın açılış sayfalarını o çok bilinen dizeyle sürdürelim:

"Bilimin kapısında, aynı cehennemin girişinde olduğu gibi, taleplerimiz şunlar olmalıdır:

Qui si convien lasciane ogni sospetto
Ogni vilta convien che qui sia morta"*

(*) Burada bütün güvensizlikler geride bırakılmalı / Burada bütün korkaklıklar ölmelidir". Dante, *İlahi Komedya*'dan alıntı K. Marx, *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Bir Katkı*, 1859 Londra Baskısı için Önsöz. (New York: New World Publishers).

BÖLÜM I

KÜRESELLEŞME OLGUSU VE TÜRKİYE EKONOMİSİNDE 1980-DÖNÜŞÜMÜ

Dünya kapitalizminin doğuşundan beri gerçekte bir dünya-sistemi olduğunu ve sermayenin birikim sürecinin aslında ulusal devletlerin sınırlarından bağımsız bir oluşum gösterdiğini biliyoruz. Nitekim, Karl Marx *Kapital*'in daha açılış cümlesinde "...kapitalist üretim tarzının belirleyici olduğu toplumlarda zenginliğin biçiminin 'malların olağanüstü birikimi' " şeklinde geliştiğini söylerken, sermayedarın kâr güdüsünün sınır tanımadığını da açıkça dile getiriyordu. Burada kısaca tanımlamak gerekirse, "küreselleşme" olgusunu, ulusal ekonomilerin dünya piyasalarıyla eklemlenmesi ve bütün iktisadi karar süreçlerinin giderek dünya kapitalizminin sermaye birikimine yönelik dinamikleriyle belirlenmesi olarak yorumlamaktayız.

Dolayısıyla, kapitalizmin gelişme dinamiklerine koşut olarak dünya ekonomisinin ayrılmaz bir bütün olarak algılamamız gereğine karşın, söz konusu uluslararası birikim sürecinin özellikle 1970'li yıllardan itibaren hız kazandığını ve elektronik ve bilgi-işlem teknolojilerindeki gelişmeleri de arkasına alarak tüm dünyayı tek bir pazara dönüştür-

mekte olduğunu görmekteyiz. Bu sürece Türkiye ekonomisi 1980'den başlayarak gerçekleştirdiği bir dizi dönüşüm aracılığıyla katılmıştır. Kitabımızın bu ilk bölümünde, söz konusu küreselleşme olgusunu kapitalizmin son iki yüzyıldaki birikim ve bölüşüm dinamikleri açısından ele almanın yararlı olacağı düşüncesindeyim. Bu kapsamda, ileriki sayfalarda bu sürecin kalkınmakta olan ülkeler genelinde ve özellikle de Türkiye ekonomisinde var olan bölüşüm-yönlü yansımalarını tartışacağım.

Dünya kapitalizminin son iki yüzyıllık tarihi, iki ayrı uzun salınım altında, iki adet küreselleşme evresinin gerçekleşmiş olduğunu göstermektedir. Bu evrelerden birincisinin 18. yüzyıl sanayi devriminin teknolojik gelişmelerini takiben, kabaca 1870-1914 arasında dünya mal ve finans piyasalarında hükmünü sürdürdüğünü görmekteyiz. Söz konusu yıllara damgasını vuran bu ilk küreselleşme dalgasının temel özelliği, para piyasalarında ve ticaret ilişkilerinde altın standardının norm kabul edilmiş olmasıdır. Birinci ve İkinci Dünya Savaşları ve ulusal devletlerin görece bağımsız kalkınma ve ticaret politikaları ile şekillenen 1914-1960 ara döneminden sonra dünya ölçeğinde yeni bir küreselleşme dönemine girildiği görülmektedir. Kabaca 1970'li yıllardan günümüze değin uzatacağımız bu ikinci dalgayı bu bölümde yakından ele alacağım. Bu bölüm, üç ana başlık altında tasarlanmıştır. Bunlardan *birincisi*, her iki küreselleşme dalgasını büyüme, ticaret ilişkileri, yatırım süreçleri, sermayenin konumu ve ulusal/uluslararası gelirin dağılımı açısından karşılaştırmayı amaçlamaktadır. Söz konusu küreselleşme süreçlerinin benzerlikleri ve farklılıkları bu ayırımda ele alınarak, dünya kapitalizminin son iki yüzyıldaki gelişme dinamiklerine ilişkin çıkarsamalarda bulunulmaktadır. *İkinci* başlık altında küreselleşme evrelerinin sanayileşme/sanayisizleştirme ile sermaye hareketleri ve geli-

rin dağılımı süreçlerine ilişkin dinamikleri irdelenmektedir. Uluslararası kısa vadeli sermaye hareketlerinin giderek artan akışkanlığı ve spekülatif özellikler taşıyan niteliklerinin kalkınmacı devletin bağımsız stratejiler yaratma özgürlüğünü kısıtlaması olgusu bu bölümün ana temasını oluşturacaktır. Bölümün son kısmında Türk ekonomisinin 1980-dönüşümü altında dünya pazarlarıyla eklemlenmesine yol açan gelişmeler ve bunların toplumsal bölüşüm ilişkileri açısından taşıdığı dinamikler ele alınmaktadır.

Dünya Kapitalizminin İki Küreselleşme Evresi: 1870-1914 ve 1970-Sonrası

Ardı ardına iki küreselleşme sürecinin yaşandığı son 250 yıllık iktisat tarihinin en belirgin ortak özelliği iktisadi büyüme oranlarındaki sıçramalarda görülmektedir. Dokuma tezgahlarındaki baş döndürücü teknolojik gelişmeler 1730'lardan başlamış; bunları demiryolları (1820'ler) ve buhar gücüne dayalı okyanus ötesi gemi taşımacılığı (1840'lar) izlemiştir. Söz konusu yıllarda işgücünün komposizyonu süratle nitelik değiştirmiş ve örneğin İngiltere'de sanayi sektörlerinde çalışan işgücünün oranı 1800'lerin başında %30'a; 1840'ta %47'e; 1870'de de %49'a ulaşmıştır. (Baldwin ve Martin, 1999).

Bu gelişimin iktisadi büyüme üzerine olan etkilerinin ise birbirinden peşpeşe kopuşlar sergileyen sıçramalar şeklinde olduğu görülmektedir. Örneğin, 1800'lerin başına kadar neredeyse sabit olan ve ancak geçimlik (subsistence) düzeyde bir gelir sağlayan büyüme oranları, 19. yüzyıl boyunca ivmeler göstermiş ve %2'lik hadlerinden, 20. yüzyılın ikinci yarısında %3'ün üzerine taşmıştır. Bu süreçte dünya kapitalizminin lideri konumundaki ülkenin elde ettiği büyüme oranının her defasında bir öncekinden daha yüksek

olduğu görülmektedir. Örneğin dünya kapitalizminin 1580-1820 arasında önderi konumunda olan Hollanda'nın büyüme hızı %0.2 iken, 1820-1890 arasındaki önder İngiltere'nin yaşadığı büyüme hızı %1.2'dir. 1890'dan başlayarak dünya kapitalizminin hegemonik gücü haline dönüşen ABD 1890-1990 arasında yıllık ortalama %2.2 oranında büyüme göstermiştir. (Parente ve Prescott, 1993).

Hızlı bir şekilde yaşanan bu sanayileşme evresinin bir diğer boyutunun ise bugün "Üçüncü Dünya"diye adlandırdığımız ülkeler açısından bir "sanayisizleştirme" ve "geri bıraktırma" olgusu ile paralellik gösterdiğidir. Örneğin, bu sürece koşut olarak 18. yüzyıla değin dünya tekstil imalatında lider konumunda olan Hindistan, 19. yüzyıl başlarında tekstil ihtiyacının %70'ini ithal eden ve karşılığında ham pamuk ihracatı yapan bir çevre (*peripheral*) ekonomisine dönüşmüştür. Dolayısıyla 19. yüzyılın birinci küreselleşme dalgası, uluslararasında görece olarak eşit dağıtılmış olan bir dünya ekonomisinden hareket etmiş ve ortalama olarak geçimlik düzeyde sürdürülen iktisadi faaliyetleri hızla geliştirerek 20. yüzyıla gelir eşitsizliklerinin artmış olduğu bir dünyayı miras bırakmıştır. İkinci küreselleşme dalgası ise bir anlamda, bu eşitsizlik üzerine inşa edilmiş, ve kalkınma ve azgelişmişlik ideolojisinin bir uzantısını oluşturmuştur.[1]

Bu anlamda mal ticaretinin uluslararası piyasalarda evriminin birinci ve ikinci küreselleşme evrelerinde farklı yapılara dayandığı açıkca gözlenmektedir. Bir genelleme yapacak olursak, 19. yüzyıl mal ticaretinin günümüze oranla çok daha belirgin ve düzenli kalıplar içinde gerçekleştiğini görmekteyiz. Bu dönem boyunca, artan "sanayileşme" oranları ileri sanayi ülkelerini temel olarak imal edilmiş mallar üreten, bunun karşılığında da bugünkü anlamıyla

1 Bu konuda daha geniş bir tarihsel değerlendirme için, bkz. Collins ve Williamson (1999), Caporoso (1981), ve Landes (1969).

azgelişmiş, çevre ülkelerinden daha çok temel besin ürünleri ve tropik ham maddeler ithal eden bir ticaret sistemini oluşturmuştu.

Ancak bir karşılaştırma yapılacak olursa, 20. yüzyılın ticaret sisteminin bu kalıbın çok dışına çıkarak, basit bir kuramsal model ile kurgulanamayacak düzeyde karmaşık bir yapıya büründüğü görülecektir. İlginçtir ki günümüzde de yaklaşık 15 trilyon US Dolara ulaşan ticaret hacminin yaklaşık 2/3'ü benzer faktör donanımlarına sahip gelişmiş ülkeler arasında yapılmaktadır. Nitekim mal bazında incelendiğinde, dünya mal ticaretinin yaklaşık 3/4'ünün imalat sanayi bazında karşılıklı ticaretten oluştuğu görülmektedir (Ruggie, 1982; Kolko, 1988). Dolayısıyla dünya ticaretinin günümüzdeki biçimi, az gelişmiş ülkelerin görece daha az söz sahip olduğu ve gelişmiş ülkelerin de görece benzer malların karşılıklı ticaretini sürdürdüğü bir görünüm sunmaktadır.

20. yüzyılın ikinci küreselleşme dalgası üzerine olan bu gözlem, gerek sermayenin birikimi, gerekse gelir dağılımının uluslararası deseni acısından önemli süreçler ile ilintilidir. Örneğin UNCTAD *1998 Ticaret ve Kalkınma Raporu*'ndan elde ettiğimiz veriler, dünya ölçeğinde gelir eşitsizliğini gösteren Gini katsayısının 1965'te 0.66; 1980'de 0.68; 1990'da da 0.74'e yükseldiğini, dolayısıyla küreselleşme sürecinin derinleşmesi ile uluslararası gelirin dağılımındaki eşitsizliğin derinleşmesi arasında yakın bir ilişkinin varlığını belgelemektedir.[2] Nitekim, söz konusu dönemde fert başına ulusal gelir farklılıklarına bakıldığında zengin ve yoksul arasındaki kutuplaşmanın giderek arttığı görülmekte-

2 Gini katsayısı 0-1 arasında birimsiz bir rakam olup, bir ekonominin ideal gelir dağılımından olan sapmasını sayısal olarak ifade etmektedir. Toplumda her bir bireyin eşit olarak pay aldığı "0.0" ifadesinden hareketle, eşitsizlik arttıkça Gini katsayısı da yükselmektedir.

dir: 1965 yılında en fakir %20'lik nüfusun fert başına yıllık ortalama geliri 74$; en zengin %20'nin ise 2,281$ olarak hesaplanmakta, bu da 1:31'lik bir oran vermektedir. 1990'a gelindiğinde aynı rakamlar %20'lik en fakir grup için 283$, en zengin %20 için ise ortalama 17,056$ vermektedir. Dolayısıyla 1990'da en fakir ve en zengin %20'lik gelir grubunun ortalama gelir farkı 1:60'a çıkmış durumdadır.

Gelirin dağılımındaki eşitsizlik sürecinin, işgücü piyasalarında istihdam biçimlerinin marjinalleşmeye itilmesiyle de yakından ilintili olduğu gözlenebilmektedir. Örneğin, dünya kapitalizminin günümüzdeki itici gücü olan ABD ekonomisinde reel ücretlerin giderek farklılaşmasına dayalı bir marjinalleşme sürecinin yaşandığı görülmektedir. Cline (1997), 1973 ile 1993 yılları arasında orta öğretim derecesine sahip olmayan iş gücünün ortalama reel ücretlerinin %25 oranında gerilediğini hesaplamaktadır. Avrupa iş gücü piyasalarında ise gelir eşitsizliğinin, ücret farklılıkları olarak değil de, iş bulma ve istihdamın korunması konularındaki fırsat eşitsizliklerinde yattığı öne sürülmektedir.[3] Dolayısıyla eşitsiz bir gelir dağılımı desenini 19. yüzyıldan veri alan 20. yüzyılın ikinci küreselleşme dalgasının, iç dinamiklerini bu eşitsizliğin ve marjinalleşmenin üzerine inşa ederek, söz konusu süreci daha da derinleştirdiği gözlenmektedir. Bu olgunun ideolojik yansıması ise "iş gücünün esnekleştirilmesi" kavramı ile geçiştirilmekte ve küreselleşme evresinin teknolojik talepleri ve uluslararası sermaye hareketlerinin biçimlerinden soyutlanarak ele alınmaktadır.

3 Amerikan iş gücü piyasasında 2. Dünya Savaşı sonrasındaki evrimin geniş bir analizi için bkz. Rodrik (1998), Gordon, Edwards ve Reich (1981) ve Wolff (1987).

İkinci Küreselleşme Dalgası Altında Uluslararası Sermaye Hareketleri

Uluslararası sermaye hareketlerinin artan akışkanlığı her iki küreselleşme evresinin de belirleyici özelliği olarak karşımızda durmaktadır. İktisat yazınında, 20. yüzyılın ikinci küreselleşme dalgasının henüz 1914 düzeyine ulaşmadığı konusunda tartışmalar sürmekle birlikte (örneğin bkz. Baldwin ve Martin, 1999), günümüzde uluslararası finansal sermayenin akışkanlığını düzenleyen finansal araçların çeşitliliği iki küreselleşme evresinin niteliksel farklılıklarını da öne çıkarmaktadır. (Örneğin bkz. Sachs ve Warner, 1995).

19. ve 20. yüzyıl küreselleşme evrelerinin sermaye hareketleri açısından en önemli farkı, birincisinin reel bir mal ile -altın standardında- düzenlenirken, günümüzdeki ikinci evrenin fiat kâğıt paraların nominal değişim hareketlerine dayalı olduğudur. Bu anlamda 20. yüzyılın insanlık tarihindeki belki de en ayırdedici özelliği, ulusal paraların değişim değerlerinin altın veya benzeri reel hiçbir mal tarafından desteklenmediği, nominal birer büyüklükten ibaret olduğu bir dönemi sergilemesidir. Ulusal paraların değişim hadlerindeki bu belirsizlik, finansal sistemin işleyişi açısından bir yandan büyük riskler taşırken, bir yandan da spekülatif nitelikli kazançları özendirmekte ve finansal sermayenin akışkanlığını -reel üretim dünyasından kopartarak- uyarmaktadır. Bir örnek vermek gerekirse, 1980'lerin sonunda günde yaklaşık sadece 190 milyar US$ hacmi olan dünya döviz piyasası işlemleri, günümüzde günlük 1.7 trilyon US$'a ulaşmış durumdadır.[4] Söz konusu finansal hareketliliğin, "dünya reel mal ticaretini finanse etmek" gibi bir süreç ile hiç ilgisi olmadığı ve reel üretim ve fiziksel sermaye-

4 Bu konuda bkz. Tobin, 2000; Adelman ve Yeldan, 2000a; Blecker, 1998.

nin yatırım gereklerinden tamamıyla kopuk bir gelişme gösterdiği açıktır.[5] Buna karşıt olarak, II. Dünya Savaşı'nın ardında oluşturulan *Bretton-Woods* sistemi, sabit kurlar ve spekülatif sermaye hareketlerine karşı ulusal kontrol olanaklarını kullanarak bu tür spekülatif birikim süreçlerine karşı 30 yıl boyunca bir savunma mekanizması sağlamıştı.

İki küreselleşme evresi arasında gözlediğimiz bu niteliksel farklılık, çok genel ifadeyle, ulusal paraların değişim hadlerindeki belirsizlik ve bunun yarattığı spekülatif olanaklarda yatmaktadır. Bu belirsizliğin ulusal döviz piyasalarına yansımasının bir diğer biçimi de ülkelerin döviz rezerv hareketliliğinin giriş ve çıkış evrelerindeki "kısa-vadecilik" ve ulusal finans piyasalarının giderek daha çok spekülatif saldırılara açık hale gelmesi sonucu ortaya çıkan belirsizlik ve risk ortamıdır. Böylece, ulusal Merkez Bankaları giderek daha yüksek miktarlarda rezerv tutmaya zorlanmakta, bu da reel fiziksel yatırımlara ayrılabilecek kaynakların giderek daraltılması anlamına gelmektedir. Nitekim, IMF ve UNCTAD kaynaklı verilere göre, günümüzde az gelişmiş ülkeler yüksek reel faizler pahasına sağladıkları sermaye girişlerinin yaklaşık üçte birini rezerv birikimine ayırmaktadır. (Bkz. UNCTAD, 1998; 1999).

1980-sonrasında kalkınmakta olan ülkelere yönelen net sermaye hareketlerinin boyutları dönemsel olarak I-1 No'lu Tablo'da sergilenmektedir. Tablo, kalkınmakta olan ülkeler ve 16 yeni-gelişen piyasa ekonomisinin ödemeler dengesinden seçilmiş kalemleri özetlemektedir. Tablo'daki verilere göre 1990-98 arasında tüm kalkınmakta olan ülkelere toplam 1890.6 milyar US$'lık bir sermaye girişi yaşanmış; bu-

5 20. yüzyılın finansal sermaye hareketliliğine ilişkin bu gözlemin doğal bir sonucu olarak günümüzde uluslararası sermaye hareketlerinin ana karakteri giderek daha kısa bir döneme sıkışmasıdır. Örneğin, yukarıda değindiğimiz 1.7 trilyon US$'lık döviz işlemi hacminin %80'i 1hafta içinde geldiği ulusal piyasayı terketmekte ve ulusal finans piyasalarını spekülatif bir kıskaç altında tutmaktadır.

Tablo I-1.
Gelişmekte Olan Ülkeler ve 16 Yeni Gelişen Piyasa Ekonomisinde Net Sermaye Akımları ve Cari İşlemler Dengesi

	Tüm Gelişmekte Olan Ülkeler		*Yeni Gelişen Piyasalar*[a]		
	1990-1994	*1995-1998*	*1990-1998*	*1980-1989*	*1990-1997*
	Milyar Dolar ve %				
Net sermaye girişi	825.8	1 064.9	1 890.6	355.3	1 083.8
Net sermaye çıkışı	-142	-435.3	-577.2	-49.6	-256.2
Net sermaye hareketleri	683.8	629.6	1 313.4	305.7	827.6
Net hata noksan	-49.9	-106.3	-156.2	-39.5	-53.2
Rezerv Hareketleri[b]	-221.2	-216.5	-437.7	-10.6	-231.6
Cari İşlemler Dengesi[c]	-412.7	-306.8	-719.5	-255.6	-542.7
	Net Girişlerin %'si Olarak				
Net sermaye çıkışı	17.2	40.9	30.5	14	23.6
Net hata noksan	6	10	8.3	11.1	4.9
Rezerv Hareketleri[b]	26.8	20.3	23.2	3	21.4
Cari İşlemler Dengesi[c]	50	28.8	38	71.9	50.1
	Net Akımların %'si Olarak				
Net hata noksan	7.3	16.9	11.9	12.9	6.4
Rezerv Hareketleri[b]	32.3	34.4	33.3	3.5	28
Cari İşlemler Dengesi[c]	60.4	48.7	54.8	83.6	65.6

Not:
a. Arjantin, Brezilya, Kolombiya, Mısır, Hindistan, Endonezya, Malezya, Meksika, Pakistan, Peru, Filipinler, Kore Cumhuriyeti, Güney Afrika, Türkiye.
b. Negatif yönlü değerler rezerv artışlarını gösterir.
c. Net sermaye hareketleri, net hata ve noksan ve rezerv hareketleri kalemlerinin toplamı.
Kaynak: *UNCTAD World Trade and Development Report,* 1998. Tablo 5.2

nun 1083.6 milyar US$'ı 16 yeni-gelişen piyasa ekonomisine yönelmiştir.[6] Aynı dönemde kalkınmakta olan ülkelerden 577.2 milyar US$'lık bir sermaye çıkışı yaşandığı; dolayısıyla, 1990-98 arasında toplam *net* sermaye girişinin 1313.4 milyar US$ olduğu görülmektedir.

6 Söz konusu ülkeler için bkz. Tablo I-1, dipnot a.

Net sermaye girişlerine görece uluslararası döviz rezervi birikiminin de %33.3'e ulaştığı görülmektedir. Aynı oran, yeni-gelişen piyasa ekonomileri açısından %28'dir. Yani uluslararası sermaye net girişlerinin yaklaşık üçte biri doğrudan doğruya rezerv birikimi olarak tutulmakta, yatırım finansmanı olarak reel sermaye birikimine katkı yapmamaktadır. Bu olguya koşut olarak, net sermaye girişlerinin, kalkınmakta olan ülkeler genelinde %30.5'inin *net hata ve noksan* kaleminden oluştuğu ayrıca hesaplanmaktadır. Uluslararası sermaye hareketlerinde formel kayıt-dışında kalan bu tür akımlar, bize kayıt-dışı mal ticareti ve kaynağı belli olmayan spekülatif nitelikli kazançların büyüklüğü konularında da ipuçları vermektedir.

Burada ilginç olan husus, sermaye akımlarının sadece "doğru" makro iktisadi politikaları uygulayan birkaç "gözde" ülkeye değil, yapıları ve iktisadi politikalarında son derece farklılık gösteren birçok ekonomiye aynı kararlılık ve hızda ilgi göstermesidir. Bu yönüyle, 1990'ların uluslararası sermaye hareketlerinin bir iki coğrafi bölgeyle sınırlı kalmadığını; bunun aksine, dünya kapitalizminin küresel ölçekte yeni bir aşamasını oluşturduğunu görmekteyiz. Bir yandan uluslararası finans kapitalin yatırım kararlarında sergilediği küreselleşmenin boyutlarını, bir yandan da dünya finans piyasalarının eklemlenmesini içeren bu süreç, iletişim teknolojisindeki baş döndürücü gelişmeleri de arkasına alarak, ulusal piyasaları birer birer spekülatif çıkar alanına çekmektedir.

Bu sürecin ana unsurunu, ulusal piyasalarda faiz ve döviz kuru arasındaki dengesizliklerden kaynaklanan arbitraj öğesine dayanan kısa vadeli sermaye -sıcak para- akımları oluşturmaktadır. "Sıcak paranın" iktisat yazınında genel kabul gören kesin bir tanımı olmamasına karşın, "spekülatif", "kısa dönemci" ve "aşırı dalgalanma ve akışkanlık" gibi un-

surlar içerdiği; ve yol açtığı iktisadi istikrarsızlıkların da özü itibariyle bu öğelerden kaynaklandığı bilinmektedir. Söz konusu istikrarsızlıkların odak noktası, kısa dönemli yabancı sermaye bolluğunun neden olduğu döviz kurunda ulusal paranın aşırı değerlenmesi olgusudur. Sıcak para akımları, ulusal piyasalardaki görece yüksek reel faize yönelirken, kısa dönemli döviz birikimi sağlamakta, bu da ulusal paranın yabancı paralar karşısında aşırı değer kazanmasına yol açmaktadır. Böylece ithalat malları ucuzlarken, ihracatçı sektörler gerilemekte, cari işlemler açığı da büyümektedir. Bu koşullarda sağlanan iktisadi büyüme ise dışa bağımlı ve yapay bir nitelik göstermekte ve reel faiz ile döviz kuru arasındaki hassas dengelerin bozulmasıyla ani bir çöküntüye uğrayabilmektedir.[7]

Uluslararası finansal sermayenin kısa vadeci akışkanlığının bir diğer sonucu da Merkez Bankaları açısından bağımsız bir para, faiz ve döviz kuru politikası izleme olanağı bırakmamasıdır. Uluslararası sermaye hareketlerine denetimsiz olarak tamamıyla açık olan bir ekonomide artık faiz ve döviz kuru birleşerek tek bir finansal unsura dönüşmekte ve stratejik yatırım ve ticaret hedeflerini içeren bağımsız bir kalkınma stratejisi izleme olanağı kalmamaktadır. Nitekim, Adelman ve Yeldan (2000b) bu olguyu "kalkınmacı devletin ideolojik sonu" olarak değerlendirmektedir.[8]

Dolayısıyla, bir yandan ticarete açık üretken sektörlerin gerilemesine, bir yandan da aşırı rezerv birikimine ve ulusal tasarruf hacminin daraltılmasına yol açan bu süreç, ulusal

---

7 Sıcak para akımlarının kalkınmakta olan ülkelerde yarattığı istikrarsızlık unsurları üzerine daha geniş bir değerlendirme için bkz. Calvo ve Vegh (1999); Amadeo (1996); Calvo, Leiderman ve Reinhart (1996); UNCTAD (1998, 1999); Taylor (1998); Velasco (1987); ve Diaz-Alejandro (1985).

8 Küreselleşme dalgasının ulusal devlet ve finansal krizler bağlamında Türkiye'yi de içeren karşılaştırmalı bir analizi için, bkz. Öniş ve Aysan (2000); Rodrik (1997); ve Yentürk (1999).

kaynakların verimli dağıtılmasını bozarak, çarpık ve istikrarsız bir büyüme trendi yaratmaktadır. Reel üretim sektörlerinde yaratılan bu çarpıklaşmaya ek olarak, merkez bankalarının para otoritesi işlevi giderek kısıtlanmakta, ulusal ekonominin para piyasaları da dışsal öğelerin spekülatif dalgalanmaları altında kontrolden çıkmaktadır. Bu süreç altında ulusal mali piyasalar giderek kısa vadeli sermaye akımlarının denetimi altına girmekte ve bu akımların yönüne bağlı olarak yapay bir şişme ve daralma salımını göstermektedir. Böylece ulusal ekonominin reel üretim sektörleri ve finans kesimi birbirinden giderek uzaklaşmakta ve aynı zamanda da rantiyer/spekülatif kazançları besleyerek gelirlerin dağılımında bozulmaya yol açmaktadır.

Özetlemek gerekirse, 1970-sonrasında yaşanan küreselleşmenin ekonomik boyutu, sermayenin kârlılığını tek başarı göstergesi olarak görmekte ve ekonomik kârın realizasyonu önündeki her türlü toplumsal, idari ya da kültürel kısıtlamayı "akıl dışı", ya da "çağdışı" olarak nitelendirmektedir (Bourdieu, 1998). Küreselleşme ideolojisinin ardında yatan mantık kurgusu bakımından, sermayenin kârlılığı etkin (verimli) kaynak dağılımının sağlanmasının dolasıyla ekonomik refahın arttırılmasının, biricik koşuludur. Bu koşulun sağlanması ise ancak ve ancak tümüyle kuralsızlaştırılan, "serbest" pazar ekonomisinden geçmektedir.

Bu kurgu altında eğitim, sağlık ve sosyal alt-yapıya ait her türlü yatırım da tüm diğer yatırım harcamaları gibi, pazar ekonomisinin arz ve talep sinyallerine ve finansal maliyet zarar hesapları açısından değerlendirilmektedir. Böylece ulusal devletin bu alanlarda doğrudan kâr amacı gütmeyen tüm girişimleri "verimsiz" olarak nitelendirilmekte ve sosyal altyapı giderek piyasa fiyatlarında maliyetlendirilmek suretiyle özelleştirilmektedir.

Dolayısıyla, dünya ekonomilerini tek bir pazara dönüştü-

rerek, kârlılığını yükseltmeyi arzulayan sermaye için artık iki stratejik hedef söz konusudur: ulusal devletin denetim gücünün sınırlandırılması ve emek örgütlerinin kazanımlarının kaldırılması. "Küreselleşme", "emek piyasalarının esnekleştirilmesi", "finansal serbestleştirme" gibi -içeriği pek de belli olmayan- kavramlar da gerçekte bu sürecin ideolojik unsurlarını oluşturmaktadır.

Küreselleşme Sürecinde Türkiye

Bilindiği gibi, Türkiye ekonomisinin dünya pazarlarına açılması 1980-83 dönüşümü ile başlamış, 1989-90'da da tamamlanmıştır. Bu süreçte, öncelikle mal piyasaları dış pazarlara açılmış ve ticaret kotalarının koruması altındaki ithalat rejimi serbestleştirilmiştir. Döviz kuru yüksek bir devalüasyonu takiben esnekleştirilmiş ve dolaylı teşviklerle birleştirilerek sanayiinin ihracata yönlendirilmesinde temel bir araç görevi görmüştür. Ulusal mali piyasaların serbestleştirilmesi ve dış finans merkezleriyle eklemlenme süreci bu gelişmeleri yakından izlemiş ve Türkiye ekonomisi 1990'lı yıllara tamamıyla dışa açık bir ekonomi konumunda girmiştir. Bütün bu gelişmeler altında, ulusal ekonominin birikim ve bölüşüm ilişkileri de derinden etkilenmiş ve iktisadi artığın yaratılması ve yeniden dağıtılması sürecine ilişkin dinamikler yeniden yapılanmıştır. Gerçekten de 1980-dönüşümü, yurt-içi talebe dönük ve dış ticarette koruma rantları ile beslenen ulusal sanayiinin öngördüğü iktisadi artık biçimlerinin nitelik değiştirmesine yol açmış; ve giderek, devletin düzenleyici olarak rol aldığı, daha dolaylı bir transfer ve kaynak aktarımı mekanizmasının devreye sokulduğu yeni bir büyüme ve birikim modelini geliştirmiştir. Bu arada devlet aygıtı da gerek iktisadi işlevleri, gerekse idari etkinliği ve yükümlülükleri açısından yeniden düzenlenmiştir.

1980-sonrası dönemin iktisadi artığın yaratılması ve transferine ilişkin özgün mekanizmalar Yeldan (1994c ve 1995) çalışmalarında incelenmektedir. Bu perspektif altında bakıldığında, 1980'li yılların yurtiçi alım gücünün kısılarak, yoğun bir teşvik politikası altında yurtdışı pazarlara ihraç edilmesine dayalı bir "klasik" birikim şeması verdiği görülmektedir. 1980'lerin ilk yarısında özel sermaye, ihracat teşvikleri ve düşük ücret maliyetlerinin getirdiği avantajları kısa dönem kârlar içinde değerlendirirken, sektörün markup oranları (kar marjları) yükselmiş ve ücretli emeğin sektörel katma değer içindeki payı düşmüştür. Dolayısıyla, 1980 sonrası dönem boyunca, dış ticarete açık olan sektörlerin piyasa yapılarında bir değişiklik ortaya çıkmamış ve imalat sanayiinin oligopol/tekelci niteliği korunurken ulusal ekonomi - bütün resmi söylemin ve beklentilerin aksine - ihracata yönelik olarak "sanayileşememiştir" (Bkz. aşağıda Bölüm III).

1990'lar, finansal serbestleştirmenin tamamlandığı dönemi göstermektedir. Bu dönemde ücretli emek gelirlerinin daraltılmasına dayalı "klasik" birikim sürecinin gerek iktisadi, gerekse politik olarak sınırlarına gelinmiş, bunun yerine yeni tür kaynak aktarımı ve rant transferi mekanizmaları devreye sokulmuştur. Finansal serbestleştirmenin getirdiği yeni tür mali araçlar bu mekanizmaların yürütülmesinde en önemli unsurları oluşturmuş, devlet bir yanda toplumsal gelir dağılımının düzenlenmesi işlevini yerine getirirken, bir yandan da kamu sektörü mali dengeleri bu sürecin tüm maliyetini üstlenmiştir.

Söz konusu maliyetin nicel bir analizi Yeldan (1994c ve 1998) çalışmalarında yürütülmektedir. Burada Türkiye ekonomisinin 1994 krizine giden süreçte makroekonomik dinamiklerini ele alan bir Hesaplanabilir Genel Denge (HGD) modeli kurulmuş ve tarihsel-karşıt (counter-factual) senar-

yo simulasyonları yöntemiyle kriz sürecinde rol oynayan faktörler nicel olarak ayrıştırılmıştır. Söz konusu model çalışmasının somut sonuçlarına göre, reel ücretlerin hızla artığı, reel üretim ve ihracatta dalgalanmaların kaydedildiği 1990-sonrası dönemde, kamu sektöründe dengelerin hızla aşınarak büyük çaplı açıklara dönüşmesi, kentli kapitalist ve kırsal kesim gelirlerini reel anlamda koruma işlevi görmüştür. Yeldan (1994c) içinde HGD modeli yardımıyla yapılan hesaplamalar, sözü edilen korumanın kapitalist hanehalkı gelirlerinde %5.9'a, kırsal gelirlerde de %3.1' değin yükseldiğini göstermektedir. Bunun ulusal ekonomiye maliyeti ise, enflasyon oranının olası %35 düzeyinden, %60'lara sıçraması ve gayrı safi milli hasılada %3.1, ihracat gelirlerinde de %3.8 oranında bir kaybın yaşanması şeklinde gelişmiştir.

Dolayısıyla Yeldan (1994c ve daha sonra geliştirilen 1998) genel denge modelinin sonuçlarına dayanarak şu önermeyi yapabiliriz: 1980'lerin sonunda oluşmaya başlayan kamu finansman krizi, ulusal ekonomide gelirlerin yeniden dağıtılmasına yönelik tarihsel bir işlev görmüştür. Yüksek oranlı teşvikler, sermaye vergilerinin tahakkuk bazında düşürülmesi, KİT ürünleri fiyatlarının baskı altında tutularak özel sermayeye ucuz girdi sağlanması gibi unsurlardan oluşan bu işlev, söz konusu dönemde emek lehine yönelen bölüşüm süreçlerini sermaye kesimi açısından hazmedilebilir kılan bir mekanizma yaratmıştır. Yeldan (1994a) ve (1994b)'de de ayrıntılı olarak tartışıldığı üzere, kamuda finansman krizi soyut anlamda bir "idari beceriksizlik" sorununu değil; tarihsel anlamda, iktisadi artığın yaratılması ve özel sermaye kesiminde sermaye birikiminin sürdürülebilmesi için gerekli idari ve sosyo-ekonomik politikaları yansıtmaktadır. Devlet, vergi sistemi ve KİT açıklarını bu dönüşümün araçları olarak kullanmış ve büyüyen kamu açığı ancak yüksek enflasyon ve yurt dışından gelen sermaye girişlerine dayalı

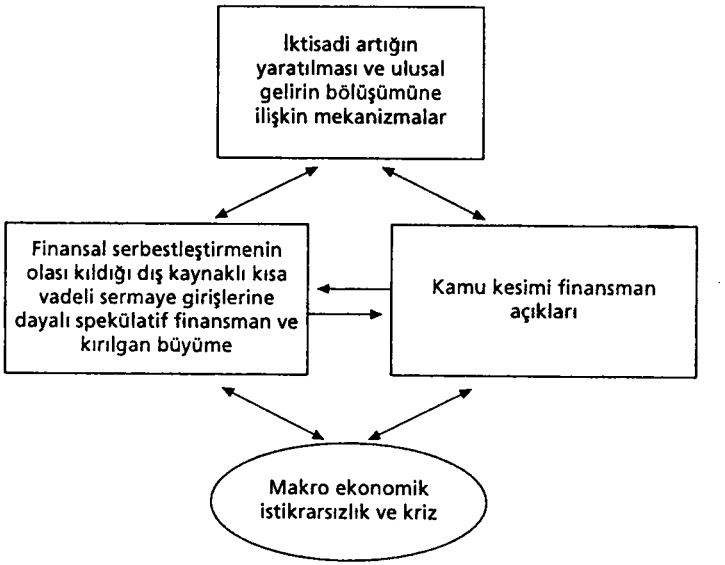
borçlanma sayesinde finanse edilebilmiştir.

Bu bulgular ışığında, Türk ekonomisinde küreselleşme deneyiminin birbirine bağlı şu üç olguyu yansıttığı görülebilir:

(i) İktisadi artığın yaratılması ve ulusal gelirin bölüşümüne ilişkin süreçler;
(ii) Söz konusu bölüşüm dinamiklerinin "düzenlenmesinde" devletin değişen rolü ve bunun yol açtığı kamu kesimi finansman açıkları;
(iii) Finansal serbestleştirmenin olası kıldığı dış kaynaklı kısa vadeli sermaye girişlerine dayalı, spekülatif finansman ve büyüme.

Sonuç olarak: (ii) ve (iii) no'lu olguların yol açtığı makro ekonomik istikrarsızlık ve kriz süreci...

Burada ayrıştırdığımız birbirine bağlı bu üç olguyu aşağıdaki çizim aracılığı ile gösterebiliriz:

Çizimde dörtgenler içinde birbirine bağlı bir konumda ele alman söz konusu üç olguyu, Türkiye ekonomisinin yakın tarihine damgasını vuran bir fasit üçgen olarak niteleyebiliriz. Özet olarak, "bölüşüm sorunu-kamu kesimi açıkları-dış sermaye girişlerine dayalı finansman" olarak vurgulanabilecek olan bu üçgen, bir anlamda, bu kitabın genel kurgusunu da yansıtmaktadır.

Kitabın geri kalan bölümlerinde bu olgular teker teker ele alınacak ve ulusal ekonomide sermaye-ücretli emek-devlet ve dış dünya arasındaki karmaşık ilişkiler çözümlenmeye çalışılacaktır. Ancak bu çözümlemede belirleyici olan yaklaşım, söz konusu dönüşümlerde iktisadi artığın yaratılması ve aktarımı süreçlerine damgasını vuran bölüşüm ilişkilerinin belirleyici unsur olarak algılanması gereğidir. Türk ekonomisinin 1980-sonrasında geçirdiği makroekonomik evrelerin ancak toplumsal bölüşüm dinamiklerinin doğrudan tahliline olanak sağlayan bir yaklaşım ile yorumlanabileceği düşüncesindeyim. Aksi halde bu çalışma sadece iktisadi olayların aktarıldığı bir tarihçe olarak kalırdı.

BÖLÜM II

1970-SONRASI TÜRKİYE EKONOMİSİNDE KÜRESELLEŞME EVRELERİ

Bu bölümde, 1970'li yıllardan başlayarak dışa açılma ve finansal serbestleştirme uygulamaları altında Türkiye ekonomisinin geçirdiği evreleri küreselleşen makro-iktisadi ilişkiler bağlamında ele alacağız. Bölüm üç ana başlık altında tasarlanmıştır. Bundan sonraki ilk ayırımda Türkiye ekonomisinin 1970-sonrasındaki büyüme dinamikleri üzerine gözlemler sunulmakta ve ekonominin 1970-2000 arasında geçirdiği büyüme-kriz-istikrar salınımları evreler halinde ayrıştırılmaktadır. Söz konusu salınımların üretim, bölüşüm, birikim, ve uluslararasılaşma süreçleri *ikinci* ayırım altında daha yakından incelenmektedir. Türkiye ekonomisinin bir anlamda yakın tarihinin analiz edildiği bu bölüm, politik iktisat yaklaşımıyla *üçüncü* ayırım altında özetlenmektedir.

Türkiye Ekonomisinin Büyüme Dinamikleri Üzerine Gözlemler

Türkiye ekonomisinin yakın tarihi, büyüme-kriz sarmalında sıkışıp kalmış bir görünüm sergilemektedir. Söz konusu

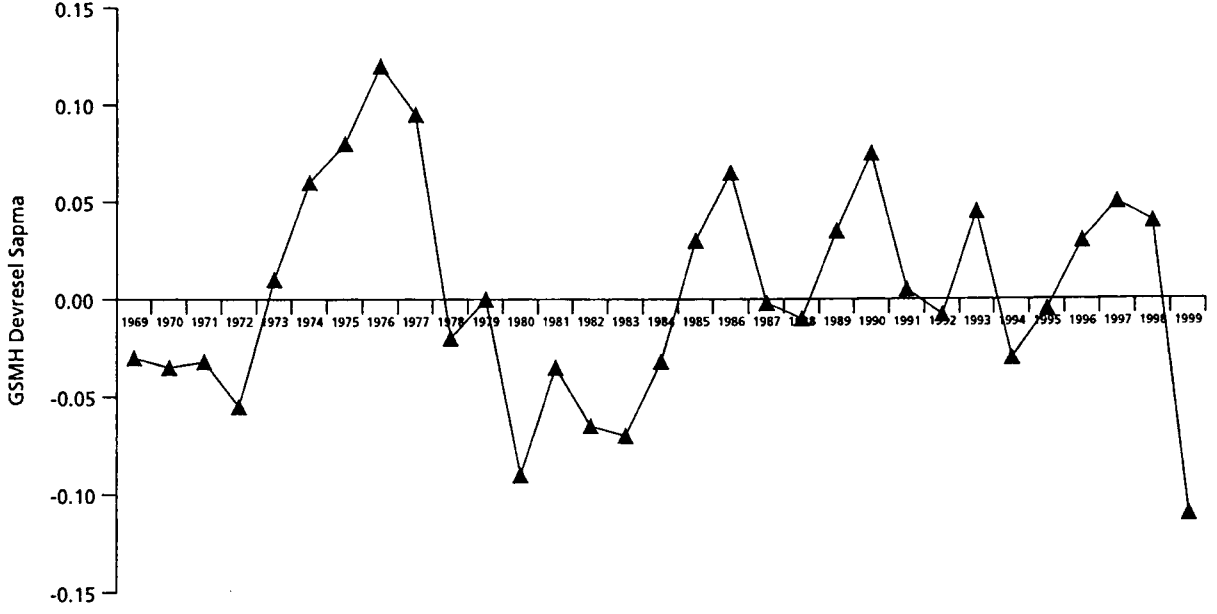
büyüme-istikrar-kriz salınımlarını tarihsel olarak saptayabilmek için ilk olarak geleneksel iş-çevrimleri (business cycles) yazınının bu konuda geliştirdikleri istatistiksel tekniklerden yararlanacağız. Burada uygulayacağımız istatistiksel yöntem aracılığıyla, ilk önce reel ulusal gelirin (GSMH) 1970-sonrası *trend* gelişimini iktisat yazınında *Hodrick-Prescott filtresi* diye bilinen yöntem ile ayrıştıracağız. İkinci aşamada, tarihsel olarak gözlediğimiz değerlerden trend büyüklüğünü çıkartmak suretiyle, *devresel dalgalanmaları* elde edeceğiz. Böylece ulusal ekonominin reel büyümesi, "trend" ve trend etrafında salınım gösteren "devresel dalgalanmalara" ayrıştırılmış (filtre edilmiş) olacaktır. Bu aşamada elde edilen devresel ulusal gelir ifadesinin görece büyüklüğü ve aralığı (frekansı) bize ulusal ekonomideki dalgalanmaların şiddeti hakkında ipuçları verecektir.[1]

Hodrick-Prescott yöntemiyle elde edilen veriler II-1 No'lu Şekil'de sergilenmektedir. Şekil'de betimlenen süreç, 1969-1999 arasında ulusal gelirin trend büyüme patikasından saparak içine düştüğü devresel dalgalanmaları vermektedir.

Şekil II-1'de sergilenen analize göre, Türkiye'de 1972'den başlayarak 1976'da tepe noktasına ulaşan ilk büyüme salınımını 1978-80 krizi izlemiş; ikinci salınım ise 1983'den başlayarak, 1986'da tepe noktasına ulaşmıştır. 1988 durgunluğunu takip eden üç salınımın da ortak özelliği görece daha kısa aralıklarla gerçekleşmeleri ve ekonominin büyüme hızındaki istikrarsızlığın nicel olarak şiddetlenmesidir. Bunlardan ilki, 1989-1991; ikincisi 1992-1994; ve üçüncüsü 1996-1998 evreleridir. 1999'daki tarihsel çöküntü ise çarpıcı boyutlardadır. 2000 yılı istikrar programı ile birlikte ekonominin de yeni bir kriz-sonrası canlılık dönemi içinde olduğunu biliyoruz. Dolayısıyla ekonominin içinde bulun-

1 Hodrick-Prescott filtreleme yöntemi bölümün sonunda EK olarak sunulmaktadır.

Şekil II-1.
1970-Sonrası Türkiye Ekonomisinde Devresel Dalgalanmalar

duğu büyüme-kriz sarmalı, 1990-sonrasında daha da şiddetlenmiş ve söz konusu üç adet mini "çevrim" yaratmış görünmektedir.

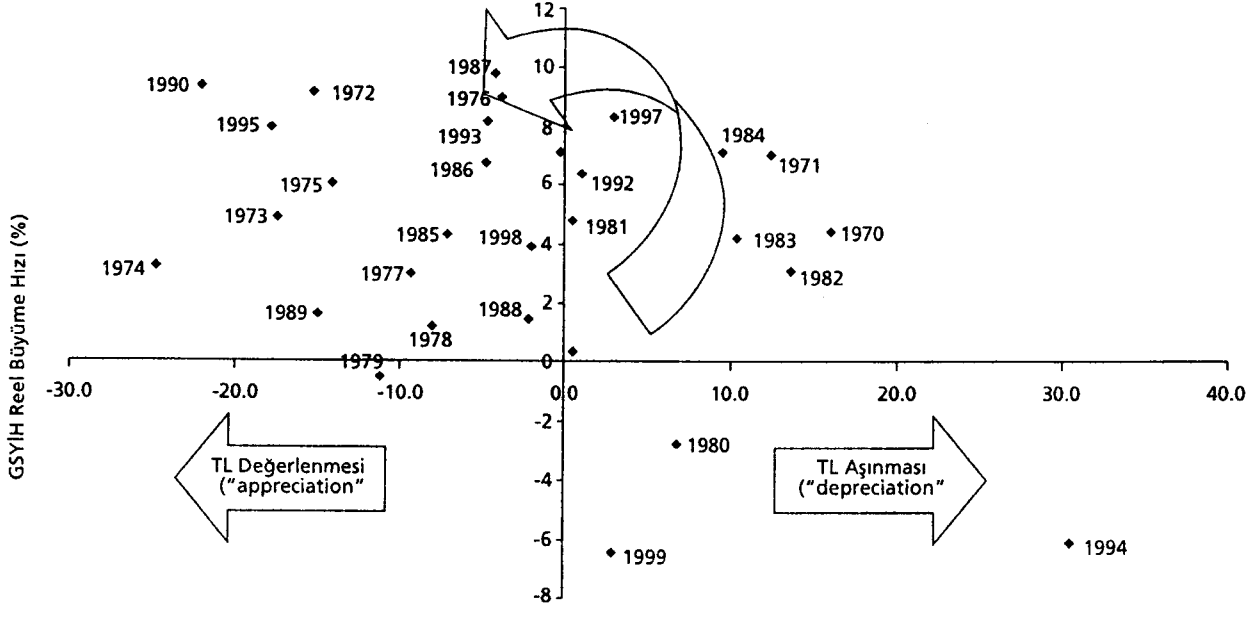
Şekil II-1'de betimlenen büyüme sürecinin genelde ortak özelliği nedir? Burada, ekonominin canlılık ve daralma dönemlerinin ardında yatan ana etkenleri sıralamaya çalışırsak en önemli açıklayıcı değişkenler arasında dış tasarruf (ticaret açıkları) ve ithalat hacminin finansman olanaklarını görmekteyiz. İthalat talebinin finansmanında da en önemli makro değişken olarak döviz kuru öne çıkmaktadır. Gerçekten de, Türkiye ekonomisinin yakın tarihine baktığımız zaman döviz kurundaki *reel* değişimlerin, ulusal gelirin büyümesi üzerine ilginç bir senkronizasyon yarattığını izlemek olasıdır. Bu yakın ilişkiyi II-2 No'lu Şekil'de irdelemekteyiz.

Şekil II-2'de genel olarak ulusal gelirin (Gayrı Safi Yurt İçi Hasıla) reel büyüme hızları ile Türk Lirasının yabancı dövizler karşısındaki yıllık reel değişimi sergilenmektedir. GSYİH reel büyüme hızları dikey eksende gösterilmiştir. TL'nin reel olarak değer kaybettiği (devalüasyona uğradığı) değerler yatay eksende pozitif yönde; reel olarak aşırı değer kazandığı (appreciation) değerler ise yatay eksende cebirsel olarak negatif yönünde gösterilmiştir. Şekil'de her bir nokta, bir yıl içindeki reel büyüme hızı ve reel döviz kuru yıllık değişimi arasındaki ilişkiyi belirtmektedir.[2]

Şekil II-2'de sunulan değerlerin yakından incelenmesinden edinilecek ilk gözlem, sol üst panelde yıllar itibariyle görülen yoğunlaşmadır. Söz konusu panel, ulusal gelirin reel büyüme içinde olduğu yıllarda, TL'nin yabancı dövizler karşısındaki konumunun da reel olarak değerlendiği yılları vermektedir. Dolayısıyla, ulusal ekonomide reel büyüme-

2 Nominal döviz kurunun (TL/US$) reele indirgenmesinde gayrı safi milli hasıla zımni fiyat deflatörü kullanılmıştır.

Şekil II-2.
Türkiye Ekonomisinde Büyüme ve Reel Devalüasyon: 1969-1999

nin yaşandığı yılların aynı zamanda TL'nin de reel olarak değerlendiği yıllar olduğu görülmektedir. Bu anlamda, ne zaman ki TL'nin döviz kuru karşısındaki değişimi "değerli" tutulabilmiş ise, reel ulusal gelir de artış içinde olagelmiştir. Örneğin, yukarıda I-1 No'lu Şekil'de gördüğümüz büyüme evrelerinden ilki olan 1973-1977 arasında TL'nin de reel olarak %10 (1977) ile %25 (1974) aralığında "değerli" konumda olduğu görülmektedir. Ancak, söz konusu büyüme performansı uzun erimli olamamış ve ulusal gelir 1980'de %2.8 daralmıştır. 1980'in getirdiği yüksek oranlı devalüasyon (%8 düzeyinde) sonrasında ekonominin artı büyüme hızlarına döndüğü ve döviz kurunun reel olarak devalüe edildiği kısa süreli bir istikrar dönemi gözlenmektedir. Şekil II-2'nin sağ üst panelinde oluşan bu "pozitif büyüme & reel devalüasyon" ilişkisi sadece dört sene sürmüş ve ekonomi tekrardan sol üst panele, yani "pozitif büyüme & reel olarak değerli kur" yolağına geri dönmüştür.

Ulusal ekonominin 1983-1987 aralığındaki bu ikinci devresel büyüme salınımında büyüme oranları pozitif, TL ise reel olarak %5 ile %10 arasında değerli konumdadır. 1988'in kısa duraklamasından sonra, ulusal ekonomi 1990'lı yılların ilk yarısında sürekli olarak "değerli" TL/döviz kuru altında çalışmıştır. 1994 finansal krizi ile çöküntüye uğrayan bu büyüme evresi de, TL'nin %30 oranında reel olarak değer yitirdiği bir dönem ile son bulmuştur. 1995-sonrası büyüme evresi de yine sol üst panelden 1998 krizine ulaşan yeni bir çevrimi vermektedir.

Dolayısıyla, Şekil II-2'de sergilenen dinamikleri genel olarak özetleyecek olursak, ulusal ekonomide büyüme ve TL'nin değerlenmesi arasındaki çevrimin yıllar itibariyle saat yönünün tersi bir ilişki içinde olduğunu görmekteyiz. Şeklin üzerine yansıtılan kalın ok bu çevrimsel ilişkiyi betimlemektedir. Sağ üst panelde ("pozitif reel büyüme & re-

el devalüasyon") yer alan yıllarda genelde ekonomi istikrar arayışları içinde görülmekte; büyümenin ivmelendiği dönemler ise Şeklin sol üst paneline, yani TL'nin aşırı değerli tutulduğu bir konuma geçmektedir. Uzun erimli olamayan bu tür büyüme salınımları ise her defasında derinleşen bir iktisadi kriz (1980, 1994 ve 1999 gibi) ve yüksek oranlı de valüasyon ile tekrardan "hizaya getirilen" döviz kuru ile kesintiye uğramaktadır. İktisadi krizi izleyen görece istikrar arayışları ise ekonominin dinamiklerinin tekrardan Şeklin sol üst panelinde yer alması sonucunu doğurmaktadır.

Ancak, burada büyüme sürecinin 1970'ler ile 1989-sonrasındaki farklılıklarına dikkat çekmemiz gerekmektedir. 1970-74 arasında TL'nin değerli konuma geçmesindeki nedensellik bağlantısı -nihai tahlilde- genişleyici para, faiz ve döviz politikaları ⇒ büyüme ve cari açık ⇒ cari açığı destekleyecek sermaye girişleri ve dış borçlanma şeklinde sürdürülmekte; dolayısıyla, makro iktisadi politikalar temelde ulusal düzlemde belirlenmekteydi. Oysa 1989-sonrasında ulusal makro politikalar ve büyüme süreci doğrudan doğruya sermaye girişleri ⇒ büyüme ⇒ cari açık ilişkisine bağımlı kılınmış; ve dolayısıyla, ulusal ekonomide büyüme ve birikim süreçleri tamamen dış sermaye hareketlerine ve dünya finans piyasalarına terkedilmiş durumdadır. Boratav (2001); Boratav, Türel ve Yeldan (1996); Yentürk (1999); Öniş ve Baysan (2000); ve Cizre-Sakallıoğlu ve Yeldan (2000)'de betimlenen bu olgu, aşağıda V. Bölüm'de daha ayrıntılı olarak incelenecektir.

Burada son olarak Şekil II-2'nin sağ üst panelinde geçen söz konusu "istikrar" yıllarını sıralarsak son derece ilginç bir başka tespit ile karşı karşıya kaldığımızı belirtelim: 1970, 1971; 1981, 1982, 1983, 1984; 1992 ve 1997. 1992 hariç tutulursa bütün bu yıllar sivil demokratik yaşamın doğrudan ya da dolaylı olarak kesintiye uğradığı ve askeri

rejimin siyasi yaşamda belirleyici konuma geldiği "ara" dönemlere aittir.[3] Ulusal gelirin büyüme yolağından her uzaklaşma döneminde, reel devalüasyon ile sürdürülen (neredeyse) bütün istikrar arayışlarının askeri rejimler altında gerçekleşmiş olması Türk siyasi-iktisadi tarihinin ilginç bir geleneği olarak karşımızda durmaktadır.

1970-Sonrası Türkiye Ekonomisi'nde Makroekonomik Uyum Sürecinin Dönüm Noktaları

Buraya kadar Şekil II-1 ve II-2 aracılığıyla betimlenen devresel dalgalanmaların ardında yatan stratejik politika tercihlerine baktığımızda birbirinden farklı üç yapının varlığını tespit etmekteyiz. Bunlardan birincisi ithal ikameci sanayileşme stratejisinin en yoğun olarak yaşandığı 1970-1976 dönemidir. İthal ikameci sanayileşmenin ikinci evresi diye anılan bu dönemde Türk ekonomisi yoğun bir biçimde üretim malları üreten ara malı ve temel tüketim sanayi sektörlerinin yurt-içinde ikamesine yönelmiş ve kamu sektörü öncülüğünde hızlı bir yatırım programını devreye sokmuştur. Bu dönemin bir diğer özelliği, ithal malları ile rakip ulusal sanayi sektörlerinin kota ve yüksek tarife oranları ile korunarak, ulusal sanayi burjuvazisine koruma rantlarının aktarılmasıdır. Devletin, ulusal ekonomide mal ve işgücü piyasalarına kamu işletmeleri ve yatırım tercihleri aracılığıyla yoğun bir müdahale içinde bulunduğu bu birikim modeli 1977'den başlayarak bir döviz finansman krizine sürüklenmiş ve 1980 yılında gerçekleştirilen dışa açılma ile sona erdirilmiştir. 1977-80 krizi beraberinde demokrasinin de tıkanması sonucunu doğurmuş ve gerek Anayasa'da, ge-

3 Burada, belki biraz da spekülatif bir argüman öne sürerek, 1997'nin MGK sürecini de, sivil yaşamın kesintiye uğradığı bir ara dönem olarak nitelendirmekteyiz.

rekse iş ve örgütlenme yasalarında getirilen kısıtlamalar ile birlikte emeğin kazanımları hızla geriletilmiştir.[4]

Bu dönüşümü takip eden 1981-87 arası dönem, Türk ekonomisinde ithalat korumalarının kaldırılarak dışa açılma ve dünya ekonomileriyle mal ve finans piyasalarında eklemlenmeye girildiği yıllardır. 24 Ocak kararları diye de anılan bu dönüşümün temel amacı, bir yandan ulusal ekonominin birikim ve kaynakların dağılımı mekanizmalarında pazar fiyatlarının belirleyici unsur oluşturması, diğer yandan da mal ve hizmet ihracatını arttırmaya yönelik yoğun bir devlet desteği ile sürdürülen dışa açılma stratejisidir. Bu genel strateji altında imalat sanayiinin ihracat pazarlarına yöneltilmesi öncelik kazanmış ve bu amaca uygun olarak, bir yandan yoğun bir teşvik sistemi uygulamaya konulurken, bir yandan da döviz kuru aşınmaya bırakılmıştır. Bunlara ek olarak, 1981'den başlayarak faiz ve kredi tahsisi üzerindeki kontroller kaldırılarak ulusal mali piyasaların "derinlik" kazanması hedeflenmiştir.

Ancak 1980-sonrası reform sürecinin 1988'e gelindiğinde ivmesini kaybettiğini ve ekonominin de bir tıkanma içine girdiğini görmekteyiz. 1988'in tüm makro ekonomik verileri "ihracata yönelik büyüme" politikalarının iktisadi ve sosyal sınırlarına ulaşıldığını göstermektedir. Bunu izleyen yıllarda artık Türkiye Ekonomisi'nde dışa açılım öncelikleri reel üretim sektörlerinde değil, finans ve kambiyo hizmetlerini de kapsayacak politika değişiklikleriyle biçimlenmiştir. Söz konusu politika değişikliklerinin en önemlisi 1989'da ödemeler dengesi sermaye hareketleri üzerindeki tüm kısıtlamaların kaldırılarak, kambiyo rejiminin tamamıyla serbestleşti-

4 Türkiye ekonomisinin ithalata yönelik sanayileşme stratejisi ve 1970-sonrası gelişimi konusunda daha ayrıntılı bilgi için bkz. Boratav (1983); Boratav, Keyder ve Pamuk (1984); Çeçen, Doğruel ve Doğruel (1990); Kepenek ve Yentürk (1999) ve Celasun ve Rodrik (1989).

rilmesidir. Böylece Türkiye ekonomisi dünya pazarlarıyla eklemlenme ve küreselleşme sürecinde yeni bir dönemeci gerçekleştirerek, 1990'lı yıllara doğrudan doğruya "dışa açık bir makroekonomi" görünümünde girmiştir.

Bu yapı altında ulusal piyasalarda döviz kuru aşınması ve faiz oranları birbirine bağlanarak Merkez Bankası'nın kontrolünden çıkmış ve ulusal finans piyasaları uluslararası kısa vadeli sıcak paranın spekülasyonuna açılmıştır. Böylece uyarılan kısa vadeli, spekülatif yabancı sermaye akımları, bir yandan ekonominin dış açıklarını finanse ederken, diğer yandan da ulusal tasarruf eğilimini düşürerek tüketim ve ithalat hacmini genişletmektedir. Bu süreç, aynı zamanda ekonominin yukarıda bahsettiğimiz üçüncü büyüme salımmının da ivmesini oluşturmuştur. Ancak, döviz kuru ve faiz oranları arasında son derece hassas dengelere dayanan bu yapay büyüme süreci, bir yandan ulusal ekonomideki yatırım ve birikim önceliklerinin üretim dışı (spekülatif) rantiyer-tipi sermaye birikimine yönlenmesi, diğer yandan da gelir dağılımının giderek bozulması ve mali piyasalarda bir kredibilite bunalımıyla birlikte yeni bir kriz ortamının doğmasına yol açmıştır. 1994 finansal krizi böylesi bir sürecin ürünüdür.[5]

Yukarıda kısaca özetlemeye çalıştığımız bu üç devresel dalgalanmanın makroekonomik yansımalarını II-1 No'lu Tablo'da sergilemekteyiz. Tablo, ulusal ekonominin 1970-sonrasında geçirdiği dalgalanmaları üretim, bölüşüm ve uluslararasılaşma göstergeleri bakımından özetlemektedir.

Tablo II-1'de 1972-76 dönemi ithal ikameci sanayileşme evresi olarak betimlenmektedir. Bu süreci ayrıntılı olarak inceleyen çalışmalar, aslında 1950'lerden bu yana gelen bu

5 Bu sürecin temel nitelikleri konusunda ayrıntılı bir çözümleme için bkz. Boratav, Türel ve Yeldan (1996); Ekinci (1998); Balkan ve Yeldan (1998); Özatay (1999, 2000); Celasun, Denizcier ve He (1999); İnsel ve Sungur (2001); Gazioğlu (2000), Ulaşan (2000) ve Yentürk (1999).

Tablo II-1.
Türkiye Ekonomisinde Makroekonomik Uyum Süreçleri, 1972-1999

	İthal İkameci Sanayileşme 1972-76	*Ekonomik Kriz 1977-80*	*Kriz-Sonrası Uyum 1981-82*	*İhracata Yönelik Büyüme 1983-87*	*Reform Sürecinin Tükenişi 1988*	*Denetimsiz Finansal Serbestleştirme 1989-93*	*Finansal Kriz 1994*	*Kısa Vadeli Sermaye Kaynaklı Büyümeye Dönüş 1995-97*	*Dünya Finansal Krizine Dayalı Talep Daralması 1998*	*1999*
1. Üretim ve Birikim (Yıllık Reel Değişim, %)										
GSYİH	6.8	0.5	4.2	6.5	2.1	4.8	-5.5	7.2	3.1	-5.0
Tarım	1.8	0.5	0.6	0.8	7.8	0.1	-0.7	1.3	8.4	-4.6
İmalat Sanayi	9.7	-0.2	7.9	8.6	1.6	6.0	-7.6	10.2	1.2	-5.7
Sabit Yatırımlar										
Özel Sektör	11.5	-7.3	-1.0	14.1	29.2	11.9	-9.6	9.5	-4.2	-11.0
Kamu Sektörü	15.4	-1.7	4.8	12.0	-2.3	5.2	-39.5	15.8	4.6	7.4
GSYİH'nin %'si Olarak:										
Tasarruflar	20.9	17.3	17.7	19.5	27.2	21.9	23.0	21.1	23.1	19.8
Yatırım	21.3	22.3	18.3	20.9	26.1	23.7	24.4	24.8	24.3	23.8
Kamu Borçlanma Gereği	5.7[a]	6.9	3.7	4.7	4.8	9.1	7.9	7.2	9.2	14.3
II. Fiyatlar ve Bölüşüm										
Enflasyon Oranı (TÜFE)	18.4	59.5	35.1	40.7	68.8	65.1	106.3	85.0	90.7	70.5
Döviz Kuru Yıllık Aşınma	3.9	48.0	45.0	39.7	66.0	50.4	170.0	72.0	71.7	60.6
Devlet Borçlanma Senetleri Reel Faiz Oranı[b]	–	–	–	–	-5.8	10.5	20.5	23.6	29.5	36.8
İmalat San. Reel Ücretleri[c]	3.1	-1.1	-1.1	-3.9	-7.1	10.2	-36.3	-2.8		
Ücret Gelirlerinin İmalat San. Katma Değer İçindeki Payı(%)	27.7	35.6	24.5	20.6	15.4	21.8	16.1	16.7		
III. Uluslararasılaşma										
İmalat San. İhracatı[d]	39.4	14.3	19.7	12.5	14.0	5.1	18.0	14.2	3.2	-5.5
GSYİH'nin %'si Olarak:										
İthalat[e]	11.7	11.2	14.0	15.9	15.8	14.6	17.8	23.2	22.5	21.7
İhracat[e]	5.3	4.2	8.5	10.8	12.8	9.1	13.8	15.8	13.2	14.2
Cari İşlemler Dengesi[e]	-1.4	-3.4	-2.7	-1.9	-1.7	-1.3	-2.0	-1.4	1.0	-0.7
Dış Borç Stoku	1.4	14.5	27.1	37.8	44.8	35.1	49.6	45.6	50.9	55.7

Kaynaklar: DPT Temel Ekonomik Göstergeler; Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı Temel Ekonomik Göstergeler; DİE İmalat Sanayi Yıllık Anketleri.
a. 1975-76 dönemine aittir. / **b.** Devlet İç Borçlanma Senetleri (DİBS) üzerindeki yıllık bileşik faiz oranı. TÜFE ile indirgenmiştir. / **c.** Özel İmalat Sanayi verileri 10 ve daha fazla kişi çalıştıran işyerlerine aittir. / **d.** İmalat Sanayi ihracatı yıllık büyüme hızı. / **e.** 1996 yılından itibaren bavul ticareti dahil.

dönemin büyüme ve bölüşüm ilişkilerini Kemalist bürokratik kadrolar, sanayi burjuvazisi, sanayi işçileri ve köylülük arasında oluşturulmuş hassas dengelere dayalı, geniş tabanlı ve popülist nitelikleri ağır basan bir koalisyon olarak tanımlamaktadır (Boratav, 1983; Boratav, Keyder, Pamuk, 1984). Buna göre korunmaya alınmış geniş bir yurt-içi pazar ve ucuz hammadde üreten kamu sektörü sayesinde özel sanayi kesimine yüksek kâr ve rant sağlanıyor; buna karşılık da özel sermaye, ücretlerin ve tarım kesimine destek sağlayan iç ticaret hadlerinin yükselmesine göz yumuyordu. Ücretlerin ve iç ticaret hadlerinin artmasını sanayi burjuvazisi açısından kabul edilebilir kılan mekanizma, ithalata ve stratejik girdilere devlet yoluyla getirilen denetim sonucu yaratılan rantlardı.

Devlet söz konusu dönemde hem yatırımcı, hem de üretici bir aktör olarak iktisadi faaliyetlerde önemli bir rol oynamaktaydı. Nitekim, ithal ikameci dönemin en temel unsurlarından biri sabit sermaye yatırımlarının yüksek temposudur. Kamu sektörü öncülüğünde, "Beş Yıllık Kalkınma Planları" aracılığıyla yürütülen sermaye birikimi, imalat sanayiinde 1972-76 arasında yıllık ortalama %12'lik bir reel yatırım artışını olası kılmıştır. (Bkz. aşağıda Tablo II-2). Böylece sabit sermaye yatırımlarının gayrı safi milli hasıla içindeki payı, 1963-73 ortalaması olan %17.5'den, %22.7'ye yükselmiş; sanayi sektörü büyüme hızı reel olarak %10'a yaklaşırken, fert başına milli gelir artış hızı da %6.8'e ulaşmıştır.

Bu sayılarda ifade bulan ve ekonominin tümünü kapsayan bu hızlı büyüme sayesinde yaratılabilen geniş ve etkin yurt içi pazar, koruma altındaki özel sanayi kesimine yüksek kârlılık ve rant gelirleri sağlamaktaydı. Bu birikim ve büyüme modelinde, gerek toplam iç talebin "gevşek" istihdam ve ücretleme politikaları, gerekse reel olarak giderek artan ücretler, sermaye tarafından "kabul edilebilir" bir ol-

gu olarak değerlendirilmekteydi. Kamunun Beş Yıllık Planı ve uygulamaları altındaki bu popülist politikalar sonucunda oluşan reel ücretlerdeki artış, ücret/kar ilişkisinin işçi sınıfı lehine dönmesi için yeterli olmamış; bununla birlikte işçi kesimi arasında sürekli reel gelir artışından kaynaklanan bir "sisteme uyum" ideolojisinin ve "egemen sınıfla çıkar işbirliği" yanılgısının yerleşmesini kolaylaştırmıştı. (Boratav, 1983; Boratav, Keyder ve Pamuk, 1984; Kepenek ve Yentürk, 1996). Bu sonucun ortaya çıkmasında özellikle kamu kesiminde izlenen "gevşek" bir yatırım ve istihdam politikasının da önemli olduğu söylenmelidir.

Ancak, hassas dengeler altında tüm sosyal sınıfları hoşnut tutabilen bu büyüme modeli 1977'den başlayarak ithal ikameci modelin sınırlarına ulaşılması nedeniyle sürdürülemez hale gelmiştir. Özellikle, aşırı değerli döviz kurunun ihracatçı sektörler açısından yarattığı dengesizlikler, sanayinin kullandığı dövizi kendi iç dinamiği ile kazanamaması sonucunu doğurmuş; ve ulusal ekonomi yüksek enflasyon, yüksek kamu finansman ve cari işlem açıkları ve negatif büyüme hızlarına sürüklenmiştir. Dış borç olanaklarının tümüyle tüketilmesi nedeniyle ithalatın finansmanı olanaksız hale gelmiş, bu da ithal girdilerine bağımlı sanayi sektörlerinin daralmasına ve büyüme hızının 1979'da %0.4'e, 1980'de de %-2.8'e düşmesine yol açmıştır.

Kriz döneminin toplumsal bölüşüm ilişkileri açısından en belirgin özelliği ücretli emeğin, sanayi katma değeri içindeki payının hızla artması olgusudur. Sanayi sektöründe yaşanan daralma sonucunda, sektörel katma değerden ücretlilerin aldıkları pay 1975'de %28 iken, 1979'da %37'ye değin yükselmiş, sermayenin kâr marjları da gerilemiştir. Bu sonuç ise, ithal ikameci sanayileşme stratejisinin dayandığı hassas mekanizmalardan en önemlisinin -artan ücretlerin ve popülist birikim modelinin yüksek korunma rantları

sayesine hazmedilebilir kılınması- bozulması anlamına geliyordu. Bu süreç 1980'e değin iktisadi ve siyasi krizlerin peşpeşe birbirlerini beslemesiyle gelişti ve 1980 "yapısal uyum" programının bir askeri müdahale aracılığıyla yürürlüğe konulmasına kadar sürdü.

Bilindiği gibi, Ocak 1980 reform paketi sadece kısa-dönemli istikrarın sağlanmasıyla sınırlı kalmamış, aynı zamanda ulusal ekonominin yapısını özel sektörün öncülüğünde sürdürülecek olan pazar ekonomisinin güçlerine bırakmayı hedeflemiştir. Ayrıca, sektörel önceliklerde de bir değişme gözlenmiş, ihracata-yönelik imalat sanayi ve ticari hizmetler göreceli olarak önem kazanmıştır.

1981-82 ve bunu izleyen 1983-87 arası dönemin toplumsal bölüşüm ilişkileri açısından temel özelliği, ücretlerin düşürülmesi yoluyla yurtiçi talebin daraltılarak, yurtdışı pazarlara ihraç edilecek bir artığın yaratılmasıdır. Reel ücretler, bir yandan sendikal hareketin yasal olanaklarının giderek daraltılması, bir yandan da emeğin politik örgütlenmesi üzerine getirilen yasakların arttırılması yoluyla hızla geriletilmiş ve ücretli emeğin imalat sanayi katma değeri içindeki payı, özel sektörde %27.5'ten, 1987'de %17'ye; kamu sektöründe de %25.0'ten %13.0'e düşürülmüştür.[6] Bu sürece koşut olarak özel imalat sanayiinin kâr oranlarını temsil eden kâr marjları (mark-up oranı) ise %31'den, %38'e çıkmıştır.

Söz konusu dönemin birikim ve bölüşüm ilişkileri açısından bir diğer özelliği, sanayi sektöründe ücret maliyetlerinin bastırılmasına dayalı bu "klasik" birikim modelinin, ihracatçı sektörlere yönelik olarak sürdürülen vergi iadesi, ithal girdilerinde vergiden muafiyet ve teşviklendirilmiş kredi kullanımı gibi mekanizmalarla dolaysız olarak desteklen-

6 Değerler 10 ve daha fazla kişi çalıştıran imalat sanayi istatistiklerine bağlı kalınarak hesaplanmıştır. Yazıdaki ücret değerleri işgücü gelirlerini temsil etmektedir.

mesi sürecidir. Devletin yoğun denetim ve desteği altında sürdürülen bu tür dışa açılma ve ihracata yönelme stratejisi kısa zamanda meyvelerini vermiş ve imalat sanayi reel ihracatı 1988 sonuna değin yılda ortalama %15 artmıştır. Buna koşut olarak ihracatın GSMH içindeki payı 1980'de %5.1 iken, 1988'de %12.8'e ulaşmıştır.

Bütün bu olumlu gelişmelere karşın, 1980-sonrası Türk ihracata yönelik sanayileşme modelinin en çarpıcı eksikliğinin sürdürülebilir bir sabit sermaye birikimi yaratamamış olmasından kaynaklandığı görülmektedir. Nitekim, II-1 No'lu Tablo'dan da izlenebileceği üzere, özel sektörce gerçekleştirilen yatırımlar, "serbest pazar ekonomisi koşullarında özel girişimciliğe dayalı kalkınma" stratejisinin beklentilerini yerine getirememiş ve yıllık ortalama artış hızı, kriz-öncesi dönemdeki reel artışların ancak yarısında seyretmiştir. Aynı dönemde, bir ideolojik yaklaşım olarak devletin ulusal ekonomi ve toplam yatırımlar içindeki payının düşürülmesi hedeflendiğinden, kamu yatırımlarının artış hızı da 1980-88 arasında reel olarak %1.8'i aşamamıştır. Sonuç olarak, özellikle imalat sanayiinde sabit sermaye yatırımları tamamiyle durgunluğa itilmiş ve 1989'a değin 1980 öncesi reel düzeyine ulaşamamıştır (Yeldan 1995; Voyvoda ve Yeldan, 1999; Rittenberg, 1991).

Türkiye ekonomisinde sabit yatırımların gelişimi daha ayrıntılı olarak Tablo II-2'de sergilenmektedir. Burada, ulusal ekonominin yukarıda ayrıştırdığımız makroekonomik dönemleştirmesini koruyarak, sabit sermaye yatırımlarının sektörel dağılımını ve dönem-içi artış hızlarını sunmaktayız. Tablo II-2'nin en ilginç verileri imalat sanayi sabit sermaye yatırımlarının görece yavaş seyrine karşın, özel konut yartırımlarında ve kamunun enerji ve ulaşım sektörlerindeki sıçramalardır. İmalat sanayiinde özel sektör yatırımları 1977-80 kriz döneminde *yıllık ortalama* %13.6 geriledikten

Tablo II-2.
Sabit Yatırımların Dağılımı, 1972-1999

	İthal İkameci Sanayileşme 1972-76	*Ekonomik Kriz 1977-80*	*Kriz-Sonrası Uyum 1981-82*	*İhracata Yönelik Büyüme 1983-87*	*Reform Sürecinin Tükenişi 1988*	*Denetimsiz Finansal Serbestleştirme 1989-93*	*Finansal Kriz 1994*	*Kısa Vadeli Sermaye Kaynaklı Büyümeye Dönüş 1995-97*	*Dünya Finansal Krizine Dayalı Talep Daralması 1998*	*1999*
Sabit Yatırımlar (Yıllık Reel Değişim, %)										
Özel Sektör	11.5	-7.3	-1.0	14.1	29.2	11.9	-9.6	9.5	-4.2	-11.0
Özel S. Enerji ve Ulaşım	19.5	-10.6	27.3	7.5	4.2	16.2	-26.2	25.8	-14.3	-23.8
Özel S. İmalat San.	10.9	-13.6	4.8	7.7	9.7	14.3	-0.5	4.7	-6.3	-19.7
Özel S. Konut Yatırımları	9.0	2.2	-19.6	24.5	50.7	11.2	-24.6	2.9	-1.6	0.4
Kamu Sektörü	15.4	-1.7	4.8	12.0	-2.3	5.2	-39.5	15.8	4.6	7.4
Kamu S. Enerji ve Ulaşım	16.3	0.3	9.5	16.8	-2.6	4.4	-44.6	13.6	14.6	0.1
Kamu S. İmalat Sanayi	16.0	1.3	-11.2	-9.6	-11.3	-6.9	-41.4	7.8	17.1	3.4
İmalat Sanayi Toplam	12.0	-9.4	-0.8	3.7	6.6	12.4	-2.5	4.8	-5.6	-17.6
Sabit Yatırımlar (Sektörel Dağılım, %)										
Özel Sektör	68.3	63.0	55.9	56.9	66.1	69.0	79.8	79.5	75.4	71.8
Özel S. Enerji ve Ulaşım	10.7	11.1	16.2	15.9	10.0	13.6	12.1	20.5	22.9	19.6
Özel S. İmalat San.	41.6	33.6	33.8	30.9	21.4	23.8	23.8	25.1	22.4	20.2
Özel S. Konut Yatırımları	24.5	39.9	30.1	34.8	53.3	47.8	51.8	39.5	36.8	41.5
Kamu Sektörü	31.7	37.0	44.1	43.1	33.9	31.0	20.2	20.5	24.6	28.2
Kamu S. Enerji ve Ulaşım	38.4	41.9	43.9	51.6	56.6	54.9	50.0	45.8	51.7	48.2
Kamu S. İmalat Sanayi	25.1	22.9	20.4	11.7	5.9	4.7	3.1	4.1	2.8	3.5

Kaynaklar: Devlet Planlama Teşkilatı, Temel Ekonomik Göstergeler.

sonra, 1981-82'de sadece %4.8, 1983-87 arasında da %7.7 reel artış göstermiştir. Ancak, "kamu sektörünün küçültülmesi" yönündeki ideolojik tercihler sonucunda, kamu imalat sanayi yatırımları söz konusu dönemlerde %-11.2 (1981-82) ve %-9.6 (1983-87) ile daraltılmıştır. Dolayısıyla, imalat sanayiine yönelik toplam reel yatırımlar net olarak 1977-80'de %-9.4, 1981-82'de de %-0.8 oranlarıyla daralmış; ihracata yönelim altında (1983-87) ise sadece %3.7'lik bir artış gösterebilmiştir. Bu olguyu özetleyebileceğimiz tek cümle, söz konusu dönemde Türkiye ekonomisinin ihracata *yönelebildiği*, buna karşın ihracata yönelik olarak *sanayileşemediğidir.*

Sabit sermaye yatırımlarının 1980-sonrası dönemde kamu ve özel kesimler arasındaki dağılımına daha yakından bakıldığında kendiliğinden oluşan bir işbölümü karşımıza çıkmaktadır: özel yatırımlar giderek konut sektörüne yönelirken, kamu yatırımları ise daha çok enerji ve ulaşım sektörlerine yoğunlaşmıştır. Bu işbölümü altında, kamu ve özel sektör yatırımlarının birbirini dışlayan kalabalıklaştırma (crowding-out) etkisinden ziyade, birbirini tamamlayan içe-kalabalıklaştıran (crowding-in) etkisini izlemekteyiz. Altyapı kaynaklarının görece kıt olduğu kalkınmakta olan ülkelerin birçoğunda da gözlenen bu etki, Metin-Özcan, Voyvoda ve Yeldan'ın (2000a) yürüttüğü ekonometrik çalışmalarda da formel olarak gösterilmektedir. Ancak Metin-Özcan, Voyvoda ve Yeldan (2000a) kamu yatırımlarının özel sektör üzerindeki söz konusu "tamamlayıcılık" etkisini 1990'larda yitirdiğini ve finansal serbestleştirmenin Türkiye özelindeki deneyiminin bu tamamlayıcılık ilişkisi üzerine olumsuz bir etkide bulunduğunu vurgulamaktadır.

Ancak burada konumuz açısından ilginç olan bir başka gözlem, gerek kamu, gerekse özel sabit sermaye yatırımlarındaki söz konusu tercihlerin doğrudan doğruya "ticarete

söz konusu olmayan" sektörlere yönelik olduğudur. İmalat sanayiine yönelen sabit sermaye yatırımlarının payı, ihracata yönelim yılları olan 1983-87 arasında %30 civarında kalmışken, konut yatırımlarının payı %35'e yükselmiştir. Finansal serbestleştirmeyle (1989-93) birlikte de özel yatırımlar içinde imalat sanayiinin payı daha da gerilemiş ve %24'e inmiştir. Buna karşın ticarete söz konusu olmayan konut yatırımları, toplam özel sabit sermaye yatırımlarının yarısını oluşturmaya başlamıştır. (Bkz. Tablo II-2). Kamu yatırımlarının imalat sanayiine giden payı 1983-87 arasında %11.7 iken, 1989-93 arasında sadece %4.7'dir. Bu eğilimler 1994 krizi-sonrasında da devam etmiş ve özel imalat sanayi yatırımlarının toplam içindeki payı %25'e, kamu yatırımlarındaki payı ise %4.1'e değin gerilemiştir. Oysa, dışa açılan ve dış dünya ile rekabete girişen bir ulusal ekonominin sermaye yatırımlarında önceliklerinin de dış ticarete yönelik olarak çalışan sektörlere yöneltilmiş olması beklenirdi.

Dolayısıyla 1980-sonrasında imalat sanayiindeki ihracat ve üretim artışları, bir yandan yoğun teşvikler ve ücret maliyetlerinin bastırılması, bir yandan da 1980 öncesinde atıl kalan kapasitelerin devreye girmesi sayesinde gerçekleştirilebilmiş, ancak bu uygulama gerekli sabit sermaye yatırımlarının yerine getirilememesi sonucunda "sürdürülebilir" bir stratejiye dönüştürülememiştir. Ulusal ekonominin büyüme önceliklerinin "özel sektör liderliğinde ihracata yönelik sanayileşme" üzerine yöneltildiği böylesi bir dönemde, ihracatta yaşanılan kazanımların sektörel yatırımlarla desteklenememiş olması, yatırım stratejisinde yapısal bir bozukluğa işaret etmektedir. Kanımca, 1980-sonrası Türk ihracata yönelik büyüme stratejisinin en önemli yapısal sorunu işte ihracat öncelikleri ile yatırım öncelikleri arasında yaşanmış bulunan bu uyumsuzlukta yatmaktadır.

Kendi içinde gerekli yatırımlarını sağlayamayan ve emek

gelirlerinin daraltılmasına dayalı, "yapay" nitelikli bu yapı 1988'den başlayarak "siyasi-toplumsal" gerçeklerle çatışmaya başlamıştır. Nitekim 1988'e ait hemen tüm göstergeler ulusal ekonominin makro düzeyde bir durgunluğa girdiğini vurgulamaktadır. 1988'de büyüme hızı %2.1'e gerilemiş, imalat sanayi büyümesi %1.6'da kalmış; enflasyon oranı ise 1980'lerdeki düşme eğilimini terkederek %68.8'e sıçramıştır. Daha önemlisi, tüketici fiyatlarıyla karşılaştırıldığında, Türk Lirası 1980 dışa açılım reformları altında ilk kez aşırı değerlenmeye başlamış ve ihracata yönelik teşviklerde de gerilemeler yaşanmıştır. Bu nedenle Tablo II-1'de 1988 yılı, "yapısal uyum reform sürecinin tükendiği" yıl olarak nitelendirilmektedir.

Bu gelişmelere koşut olarak, emek örgütlerinin ve sendikaların 1988'den itibaren emek piyasalarında güçlerini hissettirmeye başladığı ve ekonomideki "popülist" eğilimlerin de etkisiyle, reel ücretlerin kamu sektöründen başlayarak tırmandığı gözlenmektedir. DİE verilerine göre, kamu sektörü imalat sanayi *reel* ücretleri 1989'da %47.5'lik, 1991'de de %31.1'lik iki sıçrama gerçekleştirmiştir. Özel imalat sanayii reel ücretleri de aynı trendi izlemiş ve ücret maliyetleri 1990, 1991 ve 1992'de *reel* olarak, sırasıyla, %16.1, %22.2 ve %20.2 artış göstermiştir. Buna ilaveten kırsal ekonomiye yönelik olarak fiyat desteklerinin de bu dönemde yoğunlaştığı ve kırsal kesimin gelirlerine olan devlet desteğinin artmasının da katkısı ile, iç ticaret hadlerinin tarım lehine döndüğü görülmektedir (Boratav, Yeldan ve Köse, 2000). Bu gelişmeler ise ücret daraltılmasına dayalı klasik birikim sürecini sona erdirerek yeni tür kaynak aktarımı mekanizmalarının uygulanmasını zorunlu kılmıştır. (bkz. Yeldan, 1995 ve 1999; Köse ve Yeldan, 1998a ve 1998b).

Burada belirtmek gerekir ki, söz konusu tıkanmanın yol açtığı ücret artışları ve kırsal ekonomiye yönelik transferler,

kanımca, doğrudan doğruya vergi gelirlerinde yeni bir düzenlemeyle veya kâr marjlarında aşınma ile karşılanabilirdi. Bu düzenleme, bir alternatif olarak, ulusal vergi havuzunun sermaye gelirleri üzerine yaygınlaştırılması suretiyle söz konusu dönüşümü içsel olarak finanse etme yoluna gidebilirdi. Ancak, artan ücret maliyetlerinin ve kırsal ekonomiye yönelik gelir transferlerinin baskısı karşısında devletin uyguladığı stratejik tercih, bu dönüşümün tüm maliyetlerini üstlenmek şeklinde gerçekleşmiş ve özel sektör kârlılığının korunması hedeflenmiştir. Bu çalışmanın daha ileriki sayfalarında ayrıntılı olarak tartışacağımız bu mekanizmalara bir örnek vermek gerekirse, temel bir bölüşüm göstergesi olarak, özel sektör kâr marjları (mark-up oranı) 1989'daki %33.5 düzeyinden hızla yükselmeye başlamış ve 1994'e değin %47'ye ulaşmıştır. Öte yandan, kamu kesimi borçlanma gereği hızla artmış ve GSYİH'ye oran olarak 1991'de %10.1'e; 1993'te de %12.1'e fırlamıştır.

Makro istikrardan sürekli olarak kaçınılan 1989-93 döneminde enflasyon oranı %60'lar platosuna yerleşmiştir. Döviz kuru artış hızı ise sadece %50 düzeyinde kaldığından TL aşırı değerlenme sürecine girmiştir. Finansal serbestleştirme altında ihracat hızı %8'de kalırken, ithalat talebi hızla genişlemiş ve ihracatın ithalatı karşılama oranı %50'nin altına düşmüştür. Söz konusu dönemde imalat sanayiinde ihracat yıllık sadece %5.1 arttırılabilmiş ve ihracatçı konumunu yitirmeye başlamıştır.

Bütün bu gelişmelere koşut olarak, 1989-sonrasında Türkiye ekonomisinin birikim ve yatırım önceliklerinin tamamamen uluslararası finans piyasalarının denetimine giren yüksek ulusal faiz ve düşük döviz kuru (aşırı değerli ulusal para) tarafından belirlendiği görülmektedir. Böylece uyarılan kısa vadeli (spekülatif) nitelikli yabancı sermaye, bir yandan kamu açıklarını "dış tasarrular" biçiminde finanse

ederken, bir yandan da ulusal ekonominin ithalat ve tüketim hacmini genişleterek 1990'larm "yeni popülizminin" alt yapısını oluşturuyordu. Ancak, yüksek reel faiz-aşırı değerli döviz kuru politikasına sıkışan ulusal ekonomide ticarete açık, üretici sektörlere dönük sabit sermaye yatırımları yerine, rantiyer-tipi kısa vadeli, spekülatif nitelikli kazançların öncelik kazanmasına dayalı yapay büyüme süreci, 1993'ün son çeyreğinde güven eksikliğinden kaynaklanan bir finansal krize dönüşmüş (Özatay, 1999; Balkan ve Yeldan, 1998; Boratav, Yeldan ve Köse, 2000) ve ithalat hacmi bir anda %25 düzeyinde azalmıştır. Bunun sonucunda gayri safi yurt içi hasıla %5.5, sanayi sektörü %7.6 daralırken, yatırımlar özel sektörde %9.6, kamuda %44.6 gerilemiş; enflasyon oranı da %106'ya yükselmiştir.

1994-sonrasında ulusal ekonomide yaşanan krize uyum sürecinin sıkı para politikalarına ve ücretlerin bastırılarak yurtiçi talebin daraltılmasına dayandığı görülmektedir. Bu yolla bir yandan ekonomi "soğutulup", mal piyasalarına durgunluk içinde istikrar kazandırılırken, bir yandan da yüksek faiz politikasıyla iç ve dış borçlanma olanakları genişletilmeye çalışılmıştır. Elimizdeki veriler, 1994-sonrasında işgücü piyasalarında emeğin maliyetinin düşürülmesine ve formel istihdamın azaltılmasına dayalı klasik birikim süreçlerinin tekrardan devreye girdiğini ve bu yolla sermaye kesimindeki finansal darboğazın aşılmaya çalışıldığını göstermektedir.[7]

Dolayısıyla 1994 krizinin aşılmasında ve sanayi sektörünün mikro düzeyde yaşadığı uyum sürecinde işgücü maliyetlerinin (ücretlerin) sergilediği esnekliğin önemi ortaya

7 Bkz. DPT Temel Ekonomik Göstergeler. Türkiye işgücü piyasalarının 1990-sonrasında geçirdiği mikroekonomik uyum süreçlerinin daha ayrıntılı bir değerlendirmesi için bkz. Köse ve Öncü, 1999; Ercan ve Özal, 2000; Voyvoda ve Yeldan, 1999; Köse ve Yeldan, 1999, 1998a; Onaran, 1999 ve 2000; ve Boratav, Yeldan ve Köse, 2000.

çıkmaktadır. II-3 No'lu Tablo'da 1994 krizi sonrasının imalat sanayi özelindeki ekonomik sonuçları özetlenmiştir. Tablo, 1993'ün son çeyreğini baz aldığımızda, 1994 sonunda özel imalat sanayiinde üretimin %13.4 gerilediğini ve 1999 sonu itibariyle de 1993 değerinin %23.5 üstüne çıktığını vurgulamaktadır. Reel ücretleri işçi üretkenliğindeki değişmeyle birlikte gözeten birim işgücü maliyetleri ise ay-

Tablo II-3.
1994-Krizi Sonrasında Özel İmalat Sanayiinde Üretim, İstihdam ve Reel Ücretler

	Üretim Endeksi[a]	*İstihdam Endeksi*[b]	*Reel Ücret Endeksi*[c]	*Birim Ücret Maliyeti ($) Endeksi*[d]
1993.IV	100.0	100.0	100.0	100.0
1994.I	93.2	102.1	95.4	91.7
1994.II	76.8	96.5	76.2	63.1
1994.III	81.6	93.6	73.8	63.2
1995.I	87.1	96.4	70.1	63.0
1995.II	101.5	105.0	75.5	70.6
1995.III	104.1	108.7	75.9	76.8
1995.IV	103.4	110.7	74.5	77.8
1996.I	105.3	110.9	71.5	72.4
1996.II	110.6	112.6	71.4	67.3
1996.III	110.9	114.5	80.6	78.0
1996.IV	112.8	119.0	82.2	81.4
1997.I	118.7	120.6	78.1	73.5
1997.II	125.6	122.1	77.8	68.4
1997.III	129.1	126.7	78.8	72.3
1997.IV	132.9	126.0	75.5	70.6
1998.I	132.8	125.9	75.1	69.1
1998.II	127.9	127.6	79.6	75.4
1998.III	126.8	127.0	78.9	79.8
1998.IV	120.6	122.9	78.0	85.2
1999.I	114.9	117.4	85.8	91.7
1999.II	125.3	116.0	83.1	76.6
1999.III	120.2	113.5	84.4	81.6
1999.IV	123.5	112.6	80.9	78.0

Kaynak: DPT Temel Ekonomik Göstergeler
a. DİE Özel İmalat Sanayi üç aylık üretim endeksi, mevsimsel düzeltilmiş.
b. DİE Özel İmalat Sanayi üretimde çalışanlar endeksi, mevsimsel düzeltilmiş.
c. DİE dönemler itibariyle özel imalat sanayi üretimde çalışanlar başına ücret endeksi, mevsimsel düzeltilmiş. Cari Değerler TÜFE aracılığıyla indirgenmiştir.
d. Ücret endeksi / MB Dolar Alış kuru endeksi.

nı dönemde dolar cinsinden %22 azalmıştır. Bütün bu gelişmelere koşut olarak, mal ihracatının söz konusu dönemde %23.5 oranında artış gösterdiği gözlenmektedir. Özetle, 1994-sonrasında ekonomide çalışanların alım gücünün daraltıldığı bir dönemde dolar bazında maliyetler düşürülerek ihracatta bir artış sağlanmıştır.

DPT tarafından sunulan özel imalat sanayiine ilişkin veriler, sektörde işçi istihdamının 1993-sonrasında dalgalı bir görünüm sergilediğini ve 1994'deki daralmadan sonra, 1998'in ikinci çeyreğine değin, (1993.IV'e görece) %27'lik bir artış sergilediğini göstermektedir. Ancak, özel imalat sanayi istihdamı 1998'in ikinci çeyreğinden başlayarak daralma sürecine girmiş ve 1999 sonu itibariyle 112.6 endeks değerine gerilemiştir (1993.IV = 100). Bu rakam, 1998'in ikinci çeyreğindeki tepe noktasına görece %-11.7'lik bir istihdam kaybına işaret etmektedir. (Bkz. Tablo II-3).

İstihdamdaki bu dalgalanmanın bir izdüşümünün de reel ücretlerin seyrinde yaşanmış olduğu görülmektedir. Tablo II-3'de derlediğimiz veriler, dolar bazında birim ücret maliyetlerinin 1993'ün sonuna görece olarak 1996.IV'e kadar sürekli düşüş gösterdiğini; daha sonra 1998.IV ve 1999.I dönemlerindeki kısa sıçramalara karşın, hiçbir dönemde 1993 düzeyine ulaşmadığını sergilemektedir. 1999'un son çeyreği itibariyle reel ücret endeksi, 1993 düzeyinin %20 altında seyretmektedir. Dolayısıyla, 1994-sonrası dönemde Türk imalat sanayi, reel ücret tasarruflarına dayalı klasik birikim mekanizmasına geri dönmüş izlenimini uyandırmaktadır.

1994-sonrası kriz idaresinin finansal piyasalardaki yansıması ise devlet iç borç senetlerinin (DİBS) artan faiz yükü ve iç borç stokundaki hızlı yükselme olmuştur. DİBS reel faizleri 1994'de ortalama %20 düzeyine çıktıktan sonra yükselme eğilimini sürdürmüş ve 1995 sonrasında %30'lara, 1999'da da %36.8'e ulaşmıştır. Böylece kamunun borç servis yükü

ulusal gelirin %10'unu aşmıştır. Enflasyon oranı ise yıllık %80-90 platosuna yerleşerek yükselmeye devam etmiştir.

1994-sonrasında ekonomide kalıcı bir istikrar programının uygulanmasının sürekli ertelendiğini ve mal ve finans piyasalarında güvensizlik ortamının sürdüğünü görmekteyiz. Dolayısıyla, söz konusu dönemde büyümenin kaynakları tekrardan yüksek faiz getirisi ile cezbedilen kısa vadeli yabancı sermaye girişlerine bağlanmış görünümdedir. Ancak, 1995-sonrasında kısa vadeli sıcak para girişleri artık çok daha yüksek faiz arbitrajı sayesinde sürdürülebilmiş, aynı zamanda da reel ücretlerin bastırılmasıyla ihracat pazarlarında rekabet edebilme amaçlanmıştır.

1997 Asya ve 1998 Rusya krizleri ulusal ekonomiyi bu şartlar altında derinden etkilemiştir. 1998'den başlayarak, ulusal mal pazarlarının talep daralmasına itildiğini ve dünya finansal krizinin olumsuz etkilerini göstermeye başladığını görmekteyiz. 1998'de Rusya kaynaklı ihracat talebinin daralması ve artan uluslararası güvensizlik ortamında kısa vadeli sıcak para girişleri faiz arbitrajına duyarlılığını kaybetmiş; ve siyasi yaşamda yaşanılan belirsizliklerin artmasıyla birlikte ekonomi yeni bir finansal-reel krize sürüklenmiştir.

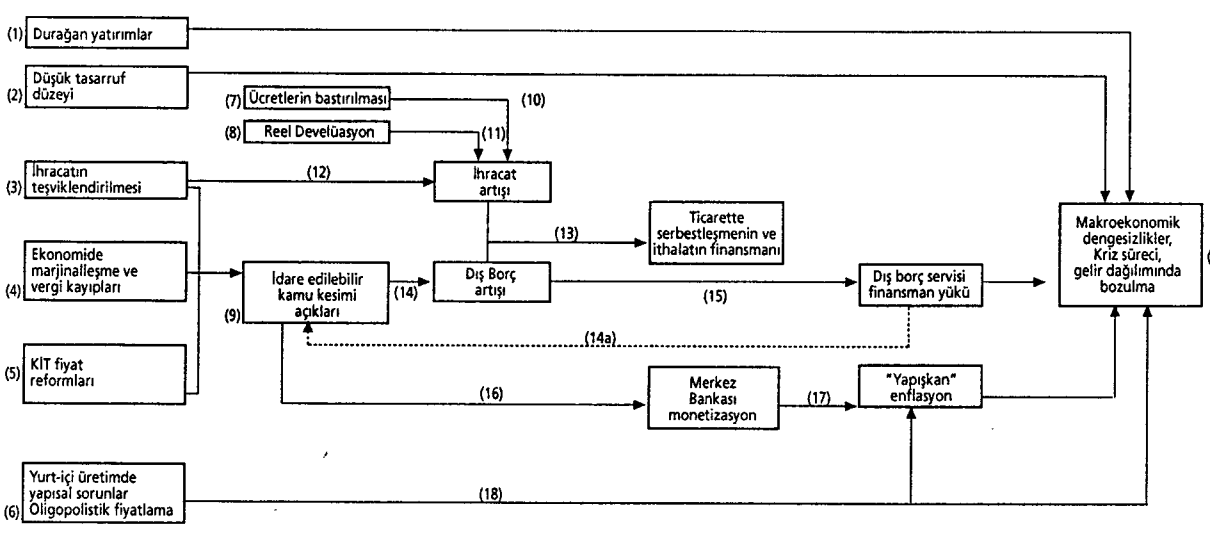
1980-Sonrasında İktisadi Politika Dönüşümleri: Genel Değerlendirme

Türk ekonomisinin son üç on-yılda sergilediği büyüme-kriz-istikrar çevrimleri, yukarıdaki sayfalarda özetlendiği üzere, devletin iktisadi politikalarında da önemli dönüşümler içermiştir. 1970'lerin iç talebe dönük ve dış ticarette ithal ikameci yapısı, aşırı değerli döviz kuru ve koruma rantlarından beslenen bir sermaye birikimine dayanırken, 1980'lerin dışa açılım modeli, ihracat teşviklerinin olanak sağladığı rantlardan ve emeğin ücret maliyetlerinin düşü-

rülmesinden kaynaklanan iktisadi artık ile beslenmekteydi. 1989-sonrasında uluslararası sermaye hareketleri üzerindeki kontrollerin kaldırılması ile tamamlanan finansal serbestleştirme süreci ulusal ekonominin ithalat hacmini genişleterek, yurt-içinde "yeni popülizm" dalgasının finansmanına da olanak sağlamıştı. Ancak, yurt-içi mal ve finans piyasalarında gerekli istikrar koşullarının yerine getirilmeden atılan bu erken adımın maliyeti çok ağır olmuş; ve dışa şoklara karşı geliştirebileceği para ve döviz politikalarından yoksun bırakılan ulusal ekonomi, giderek şiddetlenen finansal-reel krizlere sürüklenmişti.

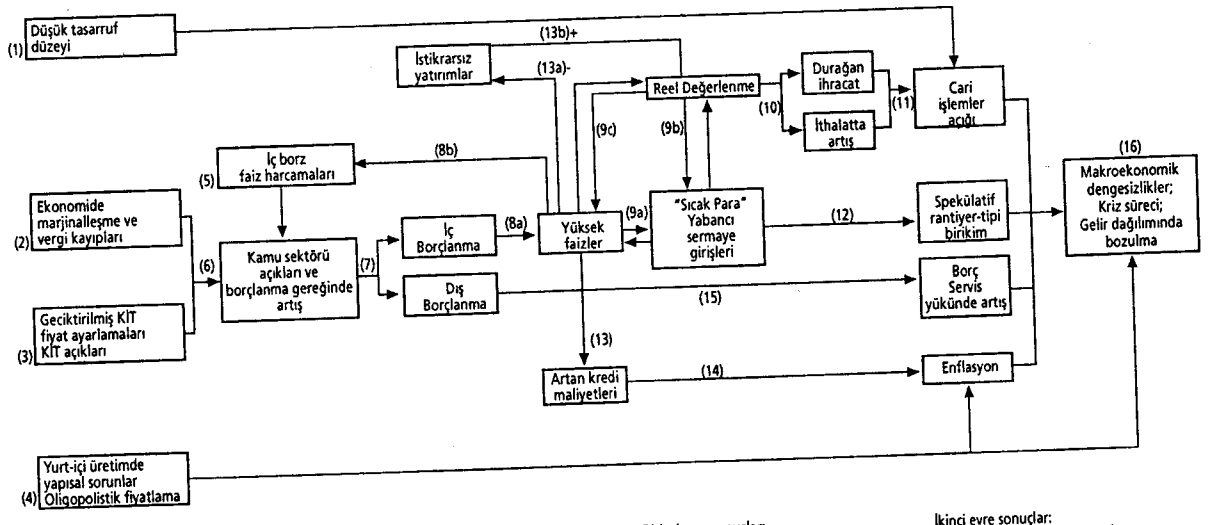
Burada belirtilmesi gereken olgu, özetlediğimiz her üç dönüşüm altında da devletin ulusal ekonominin birikim ve bölüşüm süreçlerinde ağırlığını sürdürmüş olmasıdır. İthal ikameci dönemde birikim mekanizmalarını, KİT sistemi ve beş yıllık planlar aracılığıyla doğrudan denetleyen devlet, ihracata yönelim altında aynı işlevini, teşvik sistemi ve ücretlerin bastırılmasına dayalı klasik iktisadi artık yaratımı mekanizmalarıyla devreye sokmuştur. 1989 dönüşümü ise devletin ulusal ekonomideki birikim ve bölüşüm süreçlerini artık dolaylı yoldan, finansal araçlar ve uluslararası faiz arbitrajı aracılığıyla etkilediği yeni bir dönemi vermektedir. Bu bölümün geri kalan sayfalarında da kısaca özetlenen bu süreçleri şematik olarak betimleyerek okuyucuya bir genel değerlendirme sunmak amacındayım. Söz konusu dönüşümlerin görsel bir sunumunu veren bu şematik değerlendirme, kanımca 1980-sonrasında Türkiye ekonomisinin birikim ve bölüşüm yönlü makroekonomik uyum mekanizmalarında devletin iktisadi politika tercihlerinin karşılaştırılmasına da net biçimde olanak sağlayacaktır. Bu amaçla aşağıda Şekil II-3 ve Şekil II-4'de ulusal ekonominin makro ekonomik dinamikleri 1980-88 ve 1989-sonrası dönemlerde ayrı ayrı sergilenmeye çalışılmaktadır.

Şekil II-3.
Türk Ekonomisinin İhracata Yönelim ve Ticaret Serbestisi Altında Makroekonomik Dinamikleri (1980-1988)

Yapısal Özellikler:	İktisat Politikaları:	Birinci evre sonuçlar:	İkinci evre sonuçlar:
(1), (2), (6),	(3), (4), (5), (7), (8)	(9), (10), (13), (16)	(14), (15), (14a), (17), (19)

Şekil II-4.
Türk Ekonomisinin Finansal Serbestleştirme Altında Makroekonomik Dinamikleri (1989-)

Yapısal Özellikler:
(1), (4),
Ücret artışları
Popülizme dönüş

İktisat Politikaları:
sermaye hareketlerinin
serbestleştirilmesi
(3): KİT fiyatlarının bastırılması

Birinci evre sonuçlar:
(2), (6), (7),
İç borç yükü
fasit dairesi (8a), (8b)
sermaye hareketlerinde
serbestliğin fasit dairesi: (9a), (9b), (9c)
(13a7, (13b)

İkinci evre sonuçlar:
(6), (7), (8a), (8b) tekrarlanarak
(10), (11),
(12), (14), (16)

Şekil II-3, genel olarak mal ticaretinin serbestleştirildiği 1980-88 döneminin politika dönüşümlerini ve bu dönüşümlerin makro ekonomik fiyatları ve iktisadi büyüklükleri nasıl etkilediğini -yukarıdaki bölümlerde ayrıntılı olarak anlatıldığı üzere- özetlemektedir.

Şekil II-3'de sergilenen dinamiklerin ana teması sabit sermaye yatırımlarında durgunluk, yüksek ihracat teşviklerinin doğurduğu kamu finansman maliyetleri ve genel olarak oligopolcü[8] bir yapıya dayanan sanayi ve bankacılık sistemiyle betimlenmektedir. Düşük tasarruf ve yatırım hacmi [1] ve [2] no'lu ilişkiler uyarınca, makroekonomik istikrarsızlığın ve düşük büyüme potansiyelinin doğrudan belirleyicisi olmaktadır.

Kamu maliyesi üzerindeki ilişkilere bakıldığında, ihracat teşviklerinin [3] ve dış borç servisinin mali yükü [14a] kamu harcamalarında önemli yer tutmuş; ekonominin genel olarak kayıt dışına itilen işlem hacminin büyümesi [4] ve vergi sisteminin sığlığı sonucunda kamu kesimi açık vermeye devam etmiştir. Ancak, dış dünyadan gelen yapısal uyum kredileri ve borçlanma olanakları, kamu kesimi açıklarının yurt-içi mali piyasalar üzerindeki olumsuz etkilerinin pasifize edilmesine olanak sağlamıştır.

İhracatın teşviklendirilmesi [3], TL'nin değer yitirmesine yol açan esnek kur rejimi [8], ve ücret maliyetlerinin siyasi ve sosyal mekanizmalarla düşürülmesi [7], ihracat arzının artışına olanak sağlayan temel politika değişikliklerini vermektedir. Burada ücretlerin reel olarak geriletilebilmesinde süregelen enflasyon da etkili olmuş; fiyat enflasyonu, ayrıca, kamuya monetizasyon aracılığıyla *senyoraj* gelirleri [16] sağlanmasını olanaklı kılmıştır. Böylece, yüksek ihracat teşvikleri ve devalüasyonist kur politikası altında enflasyonun

8 Sanayi yapısında oligopolcü yapıların dışa açılım altında da korunabilmiş olduğu III. Bölüm'de ayrıntılı olarak incelenecektir.

"ılımlı" oranlarda sürdürülebilmesi, bir yandan kamu sektörüne enflasyon-vergisi altında kaynak yaratırken, bir yandan da dış pazarlarda Türk ihraç mallarının rekabet olanaklarının sürdürülebilmesine olanak sağlamıştır. Bu olguya koşut olarak, artan ihracat gelirleri ve net dış borçlanma olanakları, ticaretin serbestleştirilmesi sonucunda artan ithalat talebinin finansmanının [13] kesintiye uğramadan sürdürülebilmesini sağlamıştır.

Dolayısıyla, mal ticaretinin serbestleştirilmesi ve yurtiçi fiyat reformu ile somutlanan yapısal uyum ve dışa açılım döneminin birincil sonuçlarının şu şekilde geliştiği görülebilir:

(i) sürdürülebilir kamu açıkları [9],
(ii) reel ücretlerin düşürülmesi yoluyla ihracat edilebilecek bir yurt-içi talep fazlasının yaratılması [10];
(iii) artan ihracat gelirleri ve dış borçlanma aracılığıyla ithalat rejiminin serbestleştirilmesinin finansmanı [13]; ve
(iv) "ılımlı" oranlarda sürdürülen yurt-içi fiyat enflasyonu yoluyla kamuya senyoraj geliri aktarılması [16].

Ancak bu aşamaya kadar kendi içinde tutarlı olarak sürdürülebilen bu yapı, bir yandan da kendi iç çelişkilerini besler durumdaydı. 1980-sonrası birikim özelliklerinin görece durağan tasarruf ve yatırım performansı ([1] ve [2] no'lu ilişkiler) doğrudan doğruya bu kırılgan yapının dinamiklerini zorlarken, bir yandan da artan dış borç servis yükü [14a] ve enflasyonist beklentilerin giderek güçlenmesi ve "yapışkan" bir niteliğe bürünmesi [17] sonucunda ekonomide istikrarsızlık unsurları yoğunlaşıyordu. Şekil II-3'de ikinci evre sonuçları olarak belirttiğimiz bu çelişkiler, bir yandan da siyasal muhalefetin güçlenmesiyle birlikte, reel ücret maliyetlerinin düşürülmesi ve doğrudan ihracat teşvikleriyle yapay olarak sürdürülen bu tür ihracata-yönelik büyüme stra-

tejisinin sınırlarına ulaşıldığını bildiriyordu. 1988 yılını bu sınırın realize edildiği dönem olarak görüyoruz.

1989'da sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi, 1988'de yaşanan bu kısıtın aşılmasında yeni arayışlara yönelen kamu bürokrasinin bir stratejik tercihi olarak değerlendirilmesi gerekir. Gerçekten de 1989 Türkiye'si, -işgücü pazarlarında emeğin artan ücret talepleri; yeni seçim dönemiyle birlikte yükselen "yeni popülizm" dalgasının kamu kesimine getirdiği ek yükler; daralan ihracat pazarları; ve süregelen enflasyonist beklentilerin yarattığı belirsizlik ortamı ile- birikim ve büyümenin finasmanım artık kendi iç tasarrufları ile sürdüremeyecek görünümdeydi. 1989 finansal serbestleştirme dönüşümü bu şartlar altında gerçekleşti ve bir önceki dönemden çok daha farklı dinamikleri gündeme getirdi.

Ulusal ekonominin 1989-sonrası makro dinamiklerini karşılaştırmalı olarak II-4 No'lu Şekil'de sergilemekteyiz. Şekil, bir önceki dönemin yapısal özelliklerinden çoğunu korumasına karşın, artık iki yeni unsuru veri olarak kabul etmektedir: ücret maliyetlerinin artışı ve toplumsal-siyasi yaşamda "yeni popülizm" dalgası.

Bu yapısal unsurlar karşısında devletin de iktisadi bölüşüm ilişkilerinin yeniden düzenlenmesine yönelik olarak -belki daha dolaylı, fakat daha aktif- bir "düzenleyicilik" rolü üstlendiğini görmekteyiz. Bu konuda ilk adım, kamunun ürettiği çoğunlukla ara malı ve girdilerin fiyatlarını düşük tutarak [3], nihai mal üreticisi olan özel sanayilere kaynak transferi yoluyla atılmıştır. (Bkz. Yeldan, 1994a ve 1994b; Köse ve Yeldan, 1998a). Ücret artışlarını özel sektör açısından "kabul edilebilir" kılınmasını sağlayan bu fiyatlama stratejisi sayesinde, örneğin özel imalat sanayiinde üretici fiyatları endeksi, kamu imalat sanayi fiyatları endeksinin 1989 itibariyle %30 üstünde seyretmiştir (Yeldan, 1994b). Böylece, özel imalat sanayiinde ara girdi maliyetlerinin üc-

ret maliyetlerine oranı 1988'de 11.6 iken, 1990'da 7.8'e, 1991'de de 6.5'e gerilediği görülmektedir. Dolayısıyla özel sermaye, ücret artışlarını özellikle kamu kesiminde üretilen girdilerin fiyatlarındaki gerilemeyle dengeleyebilmiş; bu sürecin kamu işletmeciliğine maliyeti ise kamuoyuna "verimsiz çalışan KİT sisteminin çöküşü" olarak duyurulmuştur. [3 no'lu kutu].

Devletin iktisadi yaşamda müdahalelerini sürdürmesine yol açan ikinci önemli mekanizma, iç borçlanma senetleri (DİBS) aracılığıyla sürdürülen maliye ve faiz politikalarıyla yürütülmüştür. (Şekil II-4'de [6] ve [7] no'lu ilişkiler). Ancak, söz konusu politikalar, konvertibilitiye açılan TL'sı üzerine olan döviz ikamesi tehditleriyle birleşerek, ulusal ekonominin giderek daha yüksek reel faiz ([8a] ve [8b] no'lu ilişkiler) ve aşırı değerli TL-döviz kuru [9b] içeren bir fasit daireye hapsolması sonucunu doğurmuştur.[9] Şekil'de [9a], [9b] ve [9c] no'lu ilişkilerce betimlenen söz konusu fasit daire, şu ilişkileri içermektedir: yüksek reel yurt-içi faizler, aşırı değerli TL-döviz kuru, ve kısa vadeli uluslararası sermaye (sıcak para) girişleri. Aşırı değerli TL/döviz kuru, ithalatın ve dolayısıyla cari işlemler açıklarının artmasına yol açmış, ancak bir yandan da ucuzlayan girdi ve hammadde ithalatı sayesinde yatırım talebine de olumlu etkide bulunmuştur. ([13a] ve [13b] no'lu ilişkiler). Ancak, buradaki olumlu edinim, kredi faiz maliyetlerindeki artış [13] ile sınırlandırılmış; bu karşıt süreçlerin genel sonucu da yurt-içi yatırım talebinde istikrarsızlık ve volatilite olmuştur. Yükselen reel faiz baskısı bir yandan da kredi maliyetleri aracılığıyla [14] enflasyonist baskıların yoğunlaşmasına yol açmış ve finansal

9 Söz konusu fasit daire iktisat yazınında (bankacılık kesimi ve cari işlemler açıklarını kastederek) *ikiz krizler* başlığı altında Kaminsky ve Reinhart (1999); Calvo (1997) ve Calvo, Leiderman ve Reinhart (1996) içinde incelenmektedir. Bu yazının intertemporal bir optimizasyon modeli içinde Türkiye ekonomisi için uygulamaları Gürkaynak (2000) ve Diao, Roe ve Yeldan (1999)'de geliştirilmiştir.

piyasalarda kısa dönemci ve spekülatif nitelikli tasarruf eğilimlerinin güçlenmesine neden olmuştur [12].

Artan cari işlemler açıkları, yoğunlaşan enflasyonist beklentiler ve makro istikrar tedbirlerinin geciktirilmesi sonucu doğan belirsizlik ortamı, giderek içsel çelişkilerini kendi kendine derinleştiren bir dinamik altında 1994 ve daha sonra da 1998-1999 krizlerine yol açmıştır. Bu süreçte de toplumsal gelir dağılımı daha da bozulurken, iktisadi öncelikler giderek üretici (reel) sektörlerden ve sabit sermaye yatırımlarından uzaklaşarak, spekülatif, rantiyer kesimlerin kısa dönemli hedeflerine yönelmesine neden olmuş ve iktisadi büyüme konjonktürel dalgalanmalara bağımlı hale gelmiştir.

Bölüm II- EK

Bu EK'te yukarıda kullanılan *Hodrick-Prescott* (HP) filtreleme yönteminin okuyucuya kısaca tanıtılması amaçlanmaktadır. HP-filtresi, aşağıda III. Bölümde ayrıca özel imalat sanayi reel ücretleri ve işçi üretkenliğinin ayrıştırılmasında da kullanılacaktır.

HP yöntemi, kısaca, zamana bağlı herhangi bir verinin altında yatan trend gelişimini "filtre ederek", bu trend etrafında salınımlar gösteren devresel dalgalanmaları ayrıştırmayı amaçlamaktadır. Bir iktisadi verinin, örneğin ulusal gelirin, zaman içindeki tarihsel gözlemleri sadece yalın gözle incelendiğinde, ardında yatan trendin ve devresel çevrimlerin şiddetini algılama olanağımız genellikle kısıtlı olmaktadır. Tarihsel olarak gerçekleşmiş değerlerin ardında yatan trendin saptanması ve bu trendden sapmalarla gözlenen devresel salınımların şiddeti bize çevrimlerin (business cycles) uzunlukları, aralıkları ve diğer salınım özellikleri konusunda birincil elden bilgi verecektir.

Teknik bir ifadeyle, söz konusu metod ilgilenilen y_t değişkenini, *trend* $\{\tau_t\}_{t=1}^{T}$; ve *devresel* bileşenine, $\{y_t - \tau_t\}_{t=1}^{T}$, ayırır. Bu yöntemin kabaca şu iki kıstası sağlaması beklenir: (i) ilgili değişkendeki devresel dalgalanmaların (cyclical variations) trend patikasından sapmaları en aza indirgenmelidir; (ii) trend değerleri kendi içinde olabildiğince düzgün bir patika izlemeli, yıllar arasında büyük dalgalanmalar göstermemelidir. Bu kıstaslar altında, trend bileşeni aşağıda verilen fonksiyonun minimize edilmesi ile bulunabilir:

$$\min_{\{t\}_{t=1}^{T}} \sum_{t=1}^{T} [y_t - \tau_t]^2 + \lambda \sum_{t=2}^{T-1} [(\tau_{t+1} - \tau_t]^2$$

Bu fonksiyonda birinci terim sapmaların kareleri toplamını ($\Sigma_{t=1}^{T}(y_t-t_t)^2$) ve devresel dalgalanmanın trend patikasına uyma derecesini göstermektedir. İkinci terim ise trend bileşeninin ikinci sıradan farkının karelerinin toplamının λ gibi bir sabitle çarpılması ile oluşur. λ trend bileşenindeki değişmeleri düzleştiren bir parametre olup, sıfırdan büyük değerleri ($\lambda>0$), trend içindeki değişkenliği cezalandırır. λ'nın büyüyen değerleri serinin trend patikasını giderek daha düzleştirir. Çalışmada Hodrick-Prescott'dan (1997) esinlenerek trend değerinden %5'lik bir devresel sapma ile trend büyüme oranındaki *yıllık verilerdeki* %0.25'lik bir sapmanın "aşırı"kabul edileceği varsayılacaktır. Böylece ampirik çalışmanın kullandığı *yıllık* serilerin analizinde λ değeri $\left(\frac{\sigma_C}{\sigma_G}\right)^2 = \left(\frac{5}{1/4}\right)^2$ yani 400 olarak olarak kabul edilmektedir.

BÖLÜM III

SERMAYE VE ÜCRETLİ EMEĞİN KONUMU: TÜRK İMALAT SANAYİİNİN GELİŞME DİNAMİKLERİ

Bu bölümde Türkiye'de 1980-sonrası dışa açılım sürecini üretim ve bölüşüm dinamikleri açısından en yoğun olarak izleyen sektör olan imalat sanayiindeki gelişmeleri inceleyeceğiz. Artık yakından tanıdığımız üzere söz konusu yıllar, Türk ekonomisinin iç talebe dönük, ithal ikameci sanayileşme yapısından giderek uzaklaşarak ihracata yöneldiği ve dış pazarlarla eklemlenme içine girdiği bir dönemi içermektedir. Bu dönem içinde imalat sanayi de ulusal ekonominin öncü ihracatçısı olarak ön plana çıkmış ve sermaye birikimi ve sermaye-ücretli emek arasındaki bölüşüm ilişkilerinin belirlenmesinde odak noktası olagelmiştir.

Elimizdeki veriler ve imalat sanayi üzerine yapılan bağımsız çalışmalar,[1] sektörde özellikle dışa açılım altında beliren en önemli yapısal sorunun, verimlilik artışlarıyla istihdam, ücretler, ve yatırım artışları arasında nesnel olarak be-

1 Örneğin bkz. Voyvoda ve Yeldan (1999), Filiztekin (2000), Onaran (2000 ve 1999), Taymaz (1999), Köse ve Yeldan (1998a ve 1998b); Boratav, Yeldan ve Köse (2000); Yentürk (1997); Bulutay (1995), Maraşlıoğlu ve Tıktık (1991), Kepenek (1996) ve Şenses (1996). Türkiye işgücü piyasası üzerine geniş kapsamlı bir literatür derlemesi için, bkz. Ercan ve Özar (2000).

lirgin bir ilişkinin kurulamamış olduğundan kaynaklandığını vurgulamaktadır. Örneğin imalat sanayiinde 1980-1996 arasında emek başına reel katma değer üretiminin %87.4 artış göstermesine karşın, reel ücret gelirlerinin, 1996 itibariyle, 1980'deki düzeyine ancak ulaştığı; formel işgücü istihdamının da dönem boyunca toplam olarak ancak %31.8 oranında artmış olduğu görülmektedir (Köse ve Yeldan, 1998a). Söz konusu istihdam artışı ise birçok araştırmacı tarafından oldukça "güdük" olarak değerlendirilmektedir. (Bkz. Taymaz, 1999; Yentürk, 1997; Maraşlıoğlu ve Tıktık, 1991; Kepenek, 1996).

Türkiye ekonomisinin piyasa yapıları üzerine yapılan çalışmalar ise (Tekeli vd., 1982; Katırcıoğlu 1990; Güneş 1991, 1998; Kaytaz vd. 1993; Güneş vd. 1997) imalat sanayiinde önemli oranlara varan tekelleşme eğilimlerinin varlığını ortaya koymaktadır. DİE'nin kamu işletmelerinin tümünü ve özel imalat sanayiinde 10 ve daha fazla kişi çalıştıran işyerlerini dikkate alınarak hazırladığı yoğunlaşma endekslerine göre, Türkiye imalat sanayiinin yaklaşık olarak yarısı "eksik rekabetçi" niteliğe sahiptir. Sektörel yoğunlaşmanın getirdiği eksik rekabetçi fiyatlama olanaklarıyla birlikte, imalat sanayiinde brüt kâr marjlarının (mark-up oranları) 1980-sonrasında da korunabildiği, hatta mark-up'ların -sermayenin kârlılığını güvence altına alarak- yükselme eğilimine girdiği görülmektedir. Oysa dışa açılma sürecinden kuramsal olarak beklenen, sektörün ihracat pazarlarına yönelmesiyle birlikte elde edilecek olan rekabet ortamının ve verimlilik kazanımlarının, emek gelirleri ve istihdamın artışına yol açacağı ve ulusal ekonominin diğer sektörlerine de öncülük görevi üstleneceği yönündeydi. Özellikle emek yoğun sektörlerde oluşacağı savunulan bu beklentinin gerçekleştirilememiş olması, ihracata yönelik sanayileşme stratejisinin de 1990'lardan itibaren çözülmesini beraberinde getiriyordu.

Bu bölümde Türk imalat sanayi sektörüne yönelik bu hipotezler daha yakından incelenmekte ve formel bir ekonometrik model aracılığıyla sınanmaktadır. Aşağıda sunacağım ekonometrik model içinde imalat sanayiinin ISIC 3'lü kodlamasında 29 alt sektörünün, fiyatlama, yoğunlaşma, kâr marjları, reel ücretler ve dışa açılım göstergeleri açısından 1980-1996 dönemi boyunca sergilediği dinamikler *panel data* teknikleri ile ayrıştırılacaktır. Bu kapsamda iki ekonometrik modelleme kullanılmaktadır: (i) yoğunlaşma, reel ücretler ve dışa açılımın, sektörel brüt kâr marjları ile olan ilişkisi; ve (ii) imalat sanayi sektörel fiyat enflasyonunun dışa açılım, reel ücretler ve kâr marjları ile olan ilişkileri.

Bölüm beş alt başlık altında planlanmıştır: *Birinci* ve *İkinci* ayırımlar Türk imalat sanayiinin alt sektörler itibariyle 1980-sonrasında geçirmiş olduğu evreleri ve makroekonomik uyum mekanizmalarını tartışmakta; sektörün ekonometrik analizi ise *Üçüncü* ayırımda ele alınmaktadır. İşgücü piyasalarının genel değerlendirilmesi *Dördüncü* ayırım altında sürdürülmektedir. *Beşinci* ayırım ise sonuçların tartışılmasına ve özetlenmesine ayrılmıştır.

İmalat Sanayi İşgücü Piyasalarındaki Gelişmeler ve Bölüşüm Göstergeleri

Türkiye ekonomisinin 1980'den başlayarak gerçekleştirdiği bir dizi yapısal dönüşüm ile dış dünya pazarlarıyla eklemlenme sürecine girmiş olduğunu biliyoruz. Bu dönüşümün makroekonomik anlamda önemli evrelerini II. Bölümde irdelemiştik. Burada ilk olarak, söz konusu dönüşümün ücretli emek gelirleri üzerine olan doğrudan etkilerini ele alacağız ve 1980-sonrasında ücretlerin nasıl bir kırılma yaşadığını yakından inceleyeceğiz.

Bu yaklaşımdan hareketle, ilk olarak ücretli-emek gelirlerinin Türk ekonomisinde uzun dönemli seyrine bakmak anlamlı olacaktır. Uzun dönemli ücret serisinin zaman içinde makroekonomik dönüşümlerden etkileniş biçimi ve işgücünün üretkenliği karşısında ücretin değişen konumu bize sermaye ve ücretli emek arasındaki toplumsal çatışmanın dinamikleri hakkında önemli ipuçları verecektir.

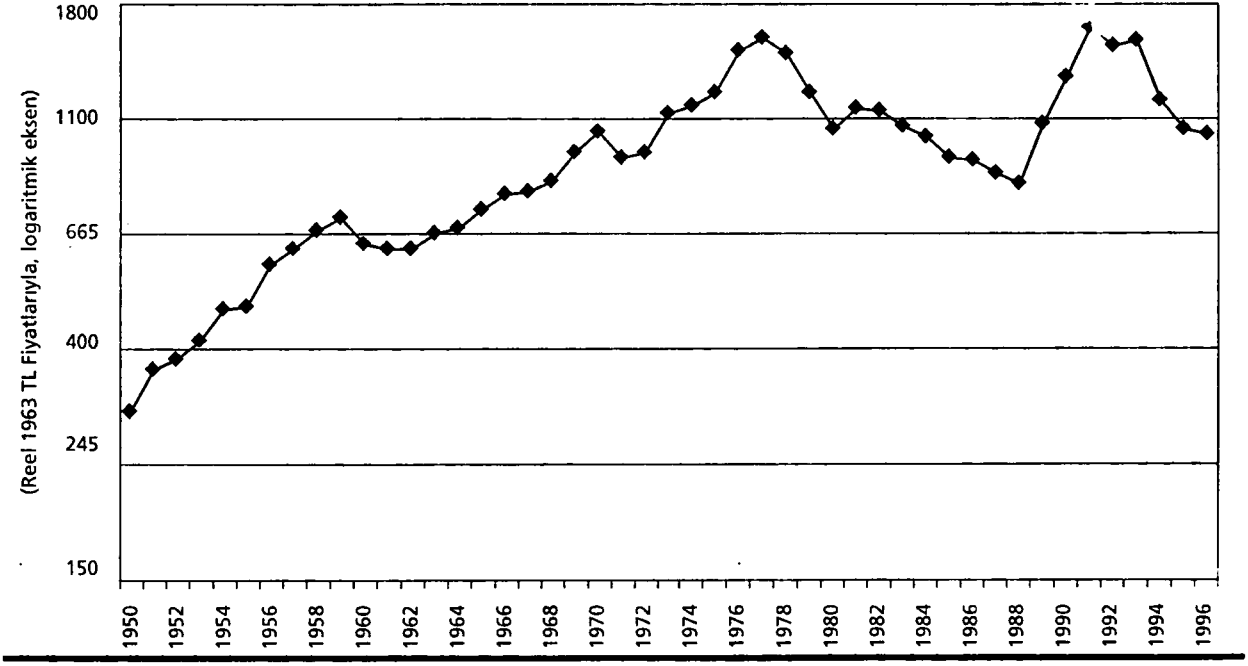
Türkiye'de istatistiksel yöntem ve kavramsal tutarlılık açısından en güvenilir ücret serilerinin ancak imalat sanayi özelinde izlenebildiği söylenebilir. Burada biz de bir ilk yaklaşım olarak Devlet İstatistik Enstitüsü İmalat Sanayi Yıllık Anketleri'ndeki verilere dayanarak özel imalat sanayiinde ücret ve işgücü üretkenliği serilerinin seyrini inceleyeceğiz. 1950-1997 (son veri yılı) arasında gerçekleştireceğimiz böylesi bir çalışma bize dışa açılım (küreselleşme) öncesi ve sonrasında Türk işgücü piyasalarında yaşanan hareketliliği en dolaysız açıdan verecektir.

III-1a ve III-1b No'lu Şekillerde bu karşılaştırmaya olanak sağlamak için reel işçi ücretleri ve reel emek üretkenliği çizilmektedir.

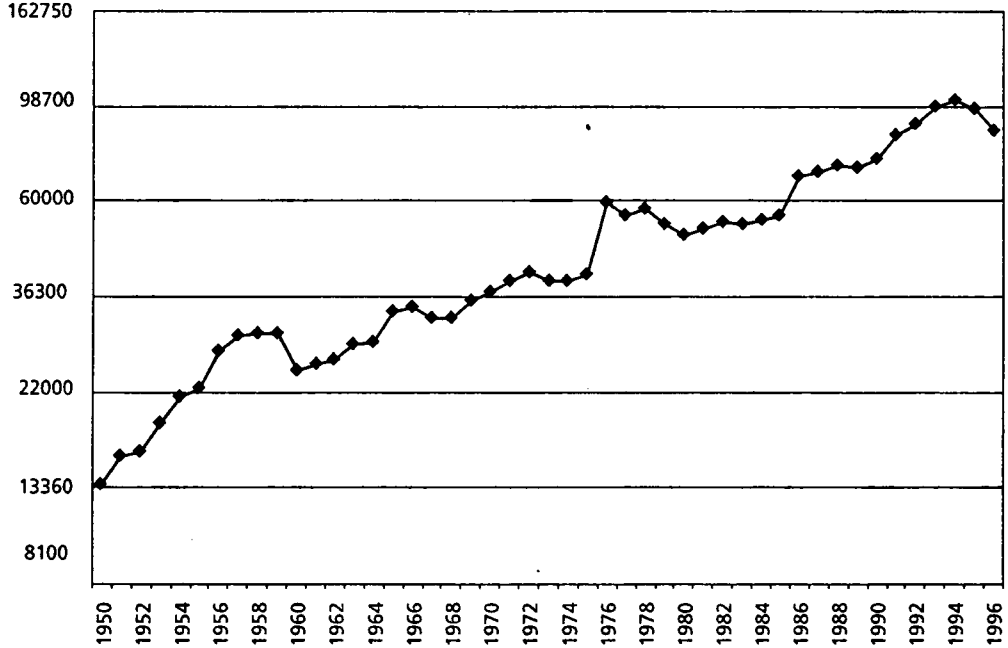
Söz konusu karşılaştırmada *işçi ücretleri* için "işçilere yapılan toplam ödemeler" büyüklüğü, "üretimde çalışanlar ortalaması"na bölünerek elde edilmiştir. *Emek üretkenliği* ise "toplam katma değer"in, "üretimde çalışanlar ortalaması"na bölünmesi sonucunda bulunmuştur. Her iki değişken de Toptan Eşya Üretici Fiyat Endeksi ile indirgenmiş ve 1963 TL fiyatları cinsinden ifade edilmiştir.

Şekillerde yansıttığımız hesaplamalar, ücretlerin genel bir dalgalanma içinde seyrettiğini ve bu dalgalanmaların şiddetinin 1980-sonrasında daha da arttığını göstermektedir. Reel emek üretkenliği (işçi başına reel katma değer) artışı ise daha düzenli bir seyir izlemektedir. Ancak, emek üretkenliğinin 1970'li yıllarda daha yavaş olduğunu, 1980-sonrasın-

Şekil III-1a.
Özel İmalat Sanayi Reel İşçi Ücretleri

Şekil III-1b.
Özel İmalat Sanayi Reel Ortalama İşçi Üretkenliği

da ise görece bir hızlanma yaşandığını görmekteyiz. 1970'li yıllarda ekonomik büyümenin doğrudan doğruya sabit sermaye yatırımlarının yükselen temposunun getirdiği birikimlerden ve istihdam artışlarından kaynaklandığı gözlenmekte, işçi başına üretim kazanımları görece daha yavaş seyretmektedir. 1980'ler boyunca sürdürülen ihracata yönelik büyüme stratejisi ise bir yandan ücret maliyetlerini bastırıp, yoğun fiyat teşviklerinden yararlanarak bir ihraç artığı elde ederken, bir yandan da önceki kriz döneminin atıl kapasitelerini devreye sokarak iktisadi büyüme temposunda yeni bir ivme sağlayabilmiştir.

Devlet İstatistik Enstitüsü kaynaklarına dayanarak yaptığımız hesaplamalar, imalat sanayi emek üretkenliğinin 1980'den 1993'e değin reel olarak sürekli artış gösterdiğini ve 1997 itibariyle işçi başına reel katma değer üretiminin, 1980 düzeyinin 2.5 misline ulaştığını belgelemektedir. Ancak reel ücret gelirleri, 1980-88 arasında sürekli gerileme göstermiş ve 1989-91'deki ücret artışlarına karşın, sürekli olarak yarattığı üretkenlik kazanımlarının gerisinde kalmıştır. Ücret gelirlerinin 1997 konumu, 1980 düzeyi ile hemen hemen aynı düzeydedir. Dolayısıyla ücret gelirleri ile emeğin üretkenliği arasındaki ayırımın 1980-1997 arasında %150'ye ulaştığı hesaplanmaktadır. (Voyvoda ve Yeldan, 1999; Yeldan, 1999; Boratav, Yeldan ve Köse, 2000; ve Yentürk, 1997).

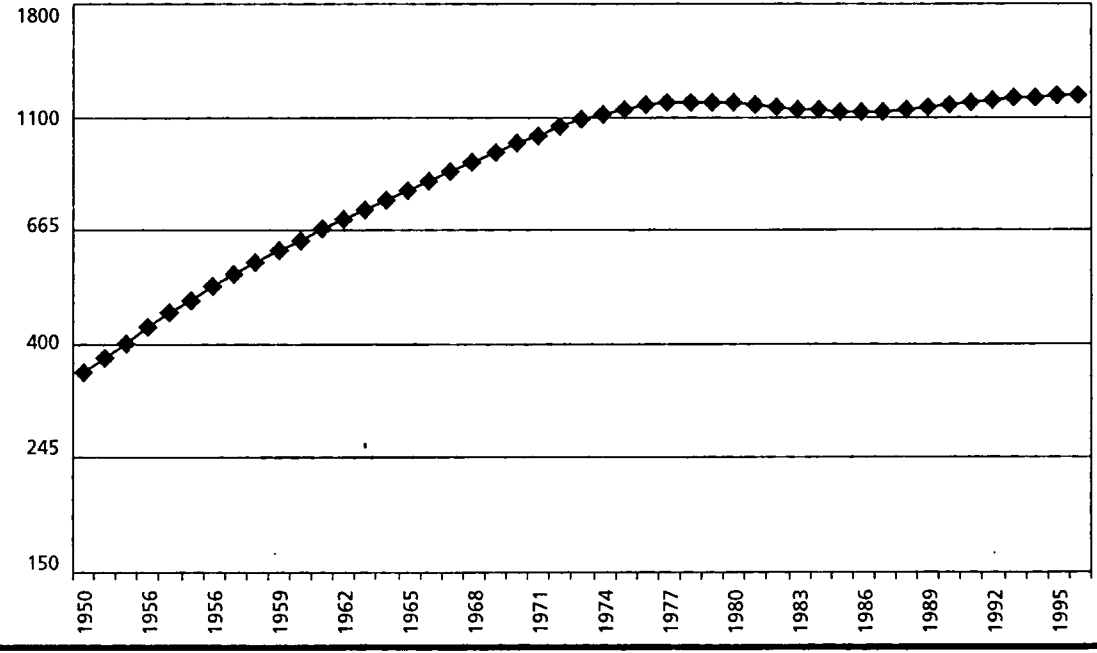
Ancak, burada ücret ve üretkenlik hareketleri üzerine yaptığımız kaba gözlemler söz konusu hareketlerin ardında yatan temel eğilimleri gizlemektedir. Özellikle ücretlerin içinde olduğu yoğun dalgalanmalar, ücretli-emek gelirlerinin genel seyrinin ardında yatan genel eğilimi saptamamazı güçleştirmektedir. Buradan hareketle, II. Bölümün başında uyguladığımız istatistiksel yöntem aracılığıyla her iki verinin ardında yatan *trendi* elde etmek anlamlı olacaktır. Dolayısıyla, ücretler ve üretkenlik serilerindeki devresel dalga-

lanmaları "filtre ederek" söz konusu serilerdeki hareketlerin ardında yatan trendi bulmak için geleneksel *iş çevrimleri* (business cycles) yazınından yararlanacağız. Bu yazında *Hodrick-Prescott filtresi* diye anılan yöntem aracılığıyla imalat sanayiinde işgücü üretkenliği ve reel ücretlerin 1950-1997 arasında geçirdiği hareketleri devresel dalgalanmalarından arındırarak, trend değerlerini elde edeceğiz.[2]

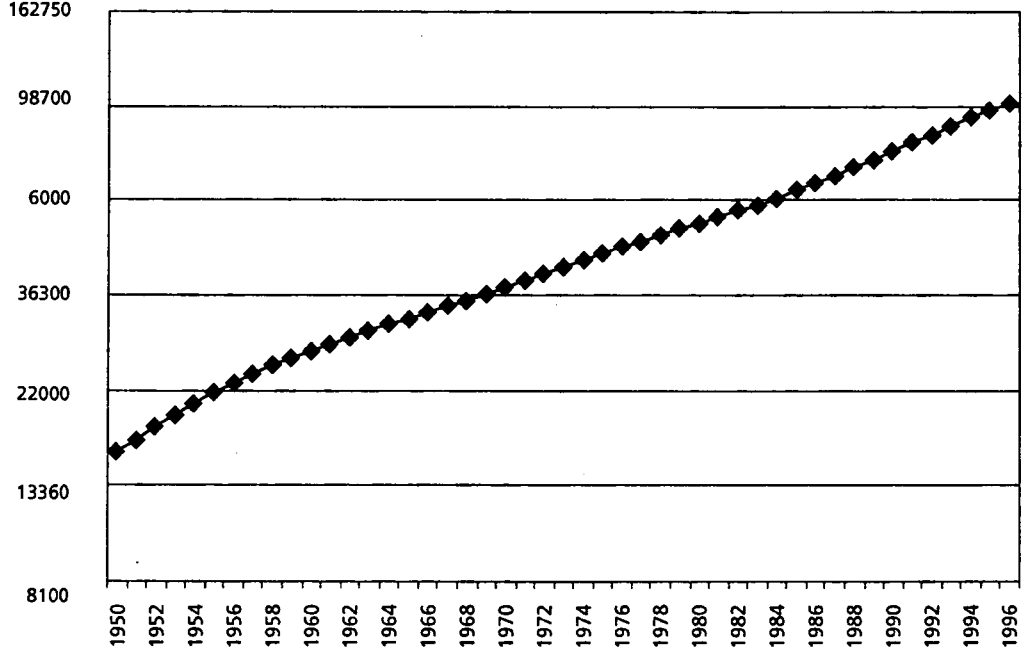
Çalışmamız kapsamındaki iki temel değişken -imalat sanayi işçi başına reel üretimi (emek üretkenliği) ve imalat sanayi büyük işletmeler reel ücretleri, W^L- filtre yöntemiyle ayrıştırılarak Şekil III-2a ve III-2b'de sergilenmektedir. III-2b No'lu Şekil'de emek üretkenliği trend büyümesi konjonktürel dalgalanmalardan arındırılmış olarak neredeyse doğrusal bir eğim sergilemekte, tarihsel olarak realize edilmiş olan değerleri ise trend etrafında salınımlar göstermektedir. İmalat sanayi reel ücretleri trend büyüme patikası ise dalgalı bir görünümdedir. Emek üretkenliğinin 1950-1997 arası yıllık ortalama artış hızı %3.8'i vermektedir. Reel ücret trend değeri ile karşılaştırıldığında ise, ücretlerin 1950-1979 dönemi boyunca artma eğiliminde olduğu, ancak 1979/80'de bu eğilimde bir kırılma yaşandığı görülmektedir. 1950-79 arası reel ücret trend yıllık reel artış oranı %2.9'dur. Bu tarihten sonra reel ücretler trend eğrisi 30 yıllık artış eğilimini terkederek dalgalı bir patika sergilemekte; ve 1980-88 arasındaki daralmayı, 1990-93'ün genişlemesi izlemektedir. 1994 krizinin aşılmasında yaşanan reel ücret çöküntüsü sonrasında ücretler genel bir durgunluğa itilmiş ve 1997 itibariyle reel ücretlerin trend değeri, 1980 düzeyini ancak koruyabilmiştir. Dolayısıyla, 1980-sonrasında ücretlerin gelişimi emek üretkenliğindeki gelişlemelerden kopartılmış konumdadır.

2 Hodrick-Prescott filtre yönteminin teknik anlatımı II. Bölüm'ün sonundaki EK kısmında verilmektedir.

Şekil III-2a.
Özel İmalat Sanayi Ortalama İşçi Ücretleri: HP Filtresi - Trend Değerleri

Şekil III-2b.
Özel İmalat Sanayi Ortalama İşçi Üretkenliği: HP Filtresi - Trend Değerleri

Özet olarak, bu egzersiz bize dışa açılım sonrasında Türk işgücü piyasalarında yaşanan kırılmayı yalın olarak göstermektedir. 1980-sonrası Türkiye ekonomisinde reel ücretlerin durgunluğa itilmesinin sadece bir iki yıllık bir dönemsel dalgalanmadan ibaret olmadığı; bunun ötesinde, 30 yıllık ücret kazanımlarının genel trendinin kırılarak, yepyeni bir düzleme oturtulmuş olduğu açıkça görülmektedir. Daha açık bir ifadeyle, küreselleşen Türk işgücü piyasalarında ücretlerin üretkenlik kazanımlarıyla olan -kabaca da olsa- birlikteliği 1980 dönüşümü ile kopartılmış ve 1950'den bu yana gelen artış trendi terkedilmiştir. Bu anlamda Türkiye örneği, küreselleşme ideolojisinin emeğin kazanımlarının geriletilmesi üzerine belki de en net stratejik sonucunu sergilemektedir.[3] Bu stratejik olgunun tarihsel dönüşümleri ve özgün mekanizmaları bu bölümün ileriki sayfalarında ayrıntılı olarak işlenecektir.

1980-sonrası Türkiye'sindeki makroekonomik dalgalanmaların 1988'de bir dönüm noktası yaşadığını ve bu yıldan sonra ekonominin dışa açılmasının tamamlandığı II. Bölümün satırlarında vurgulanmıştı. 1980'ler boyunca sürdürülen ihracata yönelik büyüme stratejisi, gerekli sanayi yatırımlarını ve istihdam ile ücret geliri artışlarını gerçekleştirememiş ve 1988'de sürdürülemez bir noktaya ulaşmıştı. 1989-1991 yılları arasında gözlenen "yeni popülizm" dalgası, sanayi sektörlerinde hızlı bir ücret maliyeti artışını beraberinde getirmişti. Devlet İstatistik Enstitüsü kaynaklarına dayanarak yaptığımız hesaplamalar, özel imalat sanayi ücret maliyetlerindeki reel artışların 1989-1993 döneminde yıllık ortalama %10.2'lik bir sıçramanın yaşandığını belirtmektedir. (Bkz. yukarıda Tablo II-1). Bu tür bir gelişme ise ücret daraltılmasına dayalı ihracata-yönelik "biri-

3 Söz konusu gelişmenin uluslararası düzeyde bir değerlendirilmesi için, bkz., Pieper (1999).

kim" sürecinin sonuna gelindiğini işaret etmekteydi.

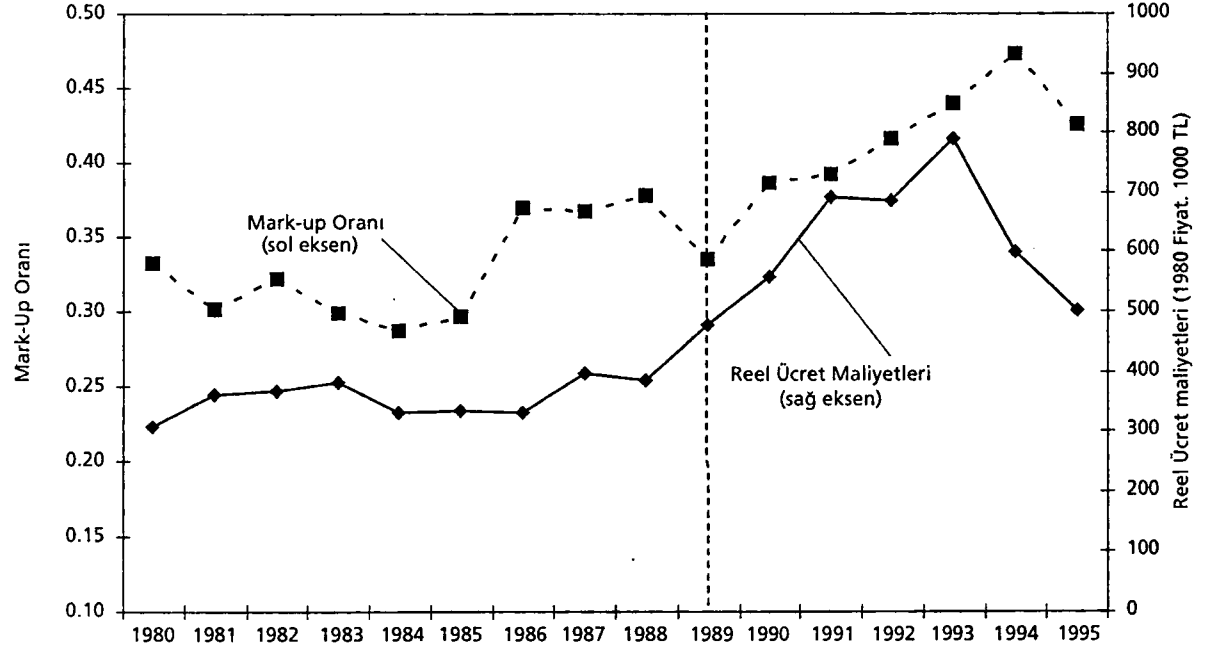
Bu süreçte, ulusal ekonomideki özel sermaye birikiminin gerekleri açısından söz konusu ücret artışlarını "kabul edilebilir" kılan mekanizmaları irdelerken, kamu fiyatlama stratejisinin rolünü yukarıda II. Bölümde belirtmiştik. Burada, söz konusu mekanizmalar arasında bir diğerinin de sanayiinin eksik rekabetçi yapısında ve mark-up tipi fiyatlama biçiminde yattığı vurgulanacaktır. Özel imalat sanayi toplamında reel ücret maliyetleri karşısında sektörün brüt kâr marjlarının (mark-up oranı)[4] evrimi Şekil III-3'de betimlenmektedir.

III-3 No'lu Şekil, imalat sanayi genelinde reel ücretlerin 1980 sonrası dönemdeki gelişimini ve kâr marjlarının (mark-up oranlarının) seyrini ortaya koymaktadır. Şekil'de imalat sanayiinde reel ücretler ve kâr marjları arasındaki ilişkiye yönelik olarak üç ayrı dönemi ayrıştırmak olası gözükmektedir: 1980-1984 arasını veren *birinci* alt dönemde ekonomi deflasyonist bir trend içinde gözükmektedir. Bu trend altında gerek reel ücretler, gerekse kârlılık oranları durgunluk içindedir. *İkinci* alt dönemi veren 1984-1988 arasında ise reel ücretler genel olarak gerileme içinde gözükürken, kârlılık oranlarında yeni bir sıçrama söz konusudur. "Klasik" birikim süreci olarak nitelendirdiğimiz bu dönem 1989'da reel ücretlerin artışa geçmesiyle son bulmaktadır. Ancak, 1989 sonrasında ücretler reel olarak neredeyse iki misli artarken, özel sermaye gelirlerinde bir gerilemenin söz konusu olmadığı, tersine mark-up güvencesiyle özel imalat sanayiinde kârlılığın korunduğu görülmektedir. Nitekim, ortalama kâr marjları 1989-1993'te %39.6'ya, 1994 krizi koşullarında ise %47'ye fırlamıştır.

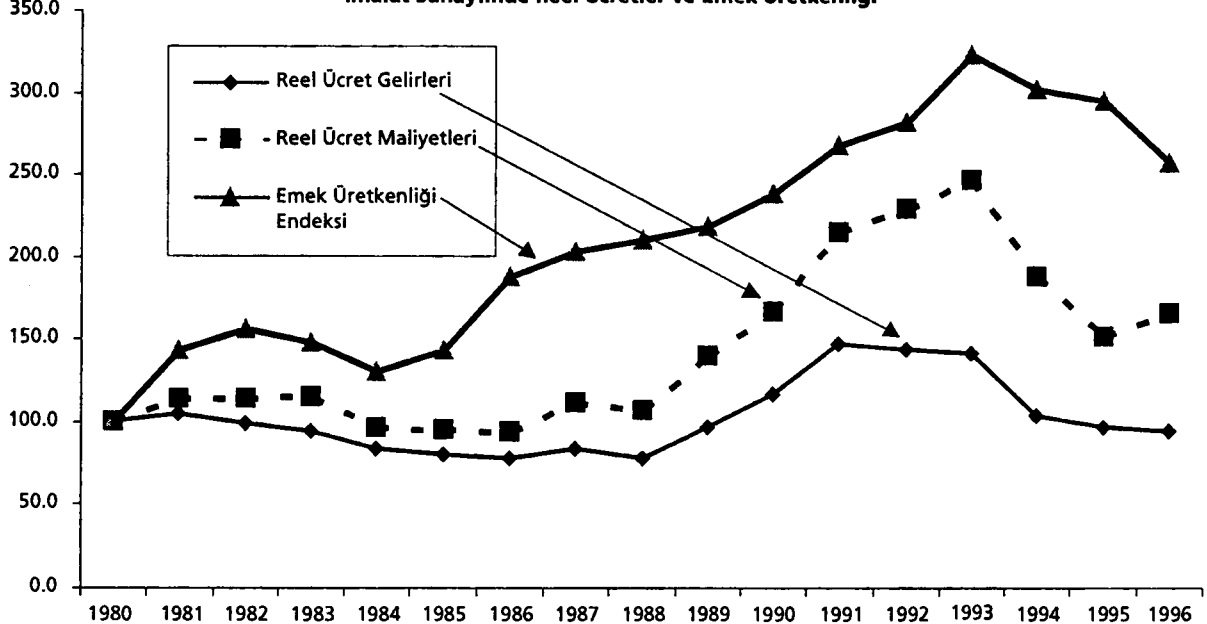
---

4 Mark-up oranı, toplam üretim değeri (X) eksi aramalı (I) ve ücret (W) maliyetlerinin toplam aramalı ve ücret maliyetlerine (I+W) oranı olarak hesaplanmaktadır: (X-I-W)/(I+W).

Şekil III-3.
Özel İmalat Sanayiinde Reel Ücret Maliyetleri ve Kâr Marjları (Mark-Up Oranı)

Şekil III-4.
İmalat Sanayiinde Reel Ücretler ve Emek Üretkenliği

Not: "Reel Ücret Gelirleri" Tüketici Fiyat Endeksi ile; "Reel Ücret Maliyetleri" ise Toptan Eşya Fiyat Endeksi kullanılarak indirgenmiştir.

III-4 No'lu Şekil, söz konusu gelişmeleri sergilemektedir. Devlet İstatistik Enstitüsü'nden derlediğimiz veriler, imalat sanayi reel emek üretkenliğinin, gerek ücret *gelirlerini*, gerekse de ücret *maliyetlerini* büyük ölçüde aştığını vurgulamaktadır. Emeğin üretkenliğindeki artışın, reel ücret maliyetleri üzerinde seyretmesi ise, yukarıda III-3 No'lu Şekil'de sergilendiği üzere, kâr marjlarında dönem boyunca yaşanan yükselmeleri vermektedir. İmalat sanayiinde yaşanan bu gelişmelerin ardında yatan üretim ve pazar yapısı nelerdir? Bu yapıyı daha yakından inceleyebilmek için sektörün alt-branşlarına inmemiz yararlı olacaktır.

İmalat Sanayi Alt-Sektörlerinde 1980-Sonrasındaki Gelişmeler

Türk imalat sanayinin 1980-sonrasındaki rekabet yapısını ve gelişme dinamiklerini daha yakından izleyebilmek için III-1 No'lu Tablo'dan yararlanacağız. Burada ilk önce bir tanımsal hipotez geliştirerek, imalat sanayiinin 3-lü ISIC düzeyinde ele aldığımız 29 alt sektörünü pazar payları açısından değerlendirerek rekabet özelliklerine göre ayrıştırmaktayız. Her bir alt-sektördeki en büyük dört işletmenin satış hasılası içindeki payının görece büyüklüğünü sektördeki "yoğunlaşma" düzeyinin bir kıstası olarak kabul etmekteyiz. Buna göre her bir sektörde en büyük dört işletmenin yoğunlaşma oranları (CR4) %30'un altında olan sektörleri *rekabetçi*, CR4 oranları %30'un üstünde olan sektörleri ise *eksik rekabetçi* olarak nitelendirmekteyiz.[5] Bu amaçla kullandığımız veriler, Devlet İstatistik Enstitüsü Sanayi İstatistikleri Şubesinin veri tabanından derlenmiştir.

5 Benzer bir ayırım için bkz. Boratav, Yeldan ve Köse (2000) ve Yeldan ve Köse (1999). Bu çalışmalarda CR4 oranları %50'nin üstünde olan sektörler ayrıca "oligopolcü" olarak nitelendirilmektedir.

Tablo III-1.
Türk İmalat Sanayiine İlişkin Temel Göstergeler, 1980-1997

Sektörler	1980 Yoğunlaşma Oranı (CR4)	1980 Ticaret Hacminin Katma Değere Oranı (M+E)/Y	1980 Kamu Sektörünün Katma Değer İçindeki Payı	1980 Ücret Maliyetlerinin Katma Değer İçindeki Payı	1980 Brüt Kâr Marjları (Mark-Up Oranı	1997 Yoğunlaşma Oranı (CR4)[a]	1997 Ticaret Hacminin Katma Değere (M+E)/Y	1997 Kamu Sektörünün Katma Değer İçindeki Payı	1997 Ücret Maliyetlerinin Katma Değer İçindeki Payı	1997 Brüt Kâr Marjları (Mark-Up) Oranı
Rekabetçi Sektörler (1980 itibariyle: CR4<0.30)										
311. Gıda Sanayi	10.2	0.38	0.33	0.33	0.21	14.1	1.44	0.06	0.25	0.24
312. Diğer Gıda Sanayi	22.1	0.57	0.50	0.43	0.17	17.4	1.40	0.16	0.27	0.20
321. Tekstil	12.7	0.29	0.14	0.34	0.31	7.5	1.94	0.03	0.28	0.33
322. Giyim Sanayi	21.3	2.18	0.02	0.36	0.21	6.5	1.87	0.01	0.26	0.32
323. Deri Giyim	21.6	0.03	0.00	0.46	0.14	20.8	2.51	0.09	0.22	0.28
331. Orman Ür. (Mobilya Hariç)	19.9	0.08	0.37	0.37	0.29	32.3	0.89	0.07	0.25	0.32
352. Diğer Kimya	21.2	0.29	0.05	0.28	0.27	18.3	1.11	0.02	0.17	0.65
356. Diğer Plastik Ürünleri	25.4	0.02	0.01	0.27	0.28	19.0	1.27	0.07	0.22	0.36
369. Metal-Dışı Mineraller	17.0	0.19	0.20	0.28	0.44	18.6	0.37	0.02	0.18	0.74
381. İşlenmiş Metal Ürünleri	16.3	0.72	0.07	0.30	0.40	16.4	1.24	0.04	0.24	0.48
383. Elektrikli Makine San.	15.0	0.60	0.29	0.32	0.36	25.1	2.37	0.02	0.25	0.46
Eksik Rekabetçi Sektörler (1980 itibariyle: CR4>0.30)										
313. İçki ve Alkolsüz İçecekler	55.8	0.02	0.65	0.18	1.17	37.2	0.12	0.25	0.14	0.55
314. Tütün Sanayi	46.4	0.00	0.92	0.50	0.28	60.9	1.95	0.47	0.35	0.25
324. Ayakkabı San.	63.1	0.01	0.53	0.47	0.19	34.7	2.20	0.14	0.33	0.35
332. Mobilya San.	37.5	0.13	0.00	0.31	0.31	39.7	0.83	0.00	0.20	0.58
341. Kâğıt Sanayi	47.4	0.34	0.47	0.52	0.19	21.6	2.16	0.11	0.34	0.31
342. Basım, Yayıncılık	36.5	0.05	0.19	0.52	0.19	57.4	0.16	0.08	0.16	0.41
351. Temel Kimya	49.2	1.78	0.54	0.21	0.47	52.5	3.64	0.44	0.19	0.53
353. Petrol Rafinerileri	100.0	0.71	1.00	0.04	0.37	98.0	0.24	1.00	0.02	1.24
354. Diğer Petrol Ürünleri	54.7	0.03	0.08	0.11	0.53	63.4	0.21	0.03	0.16	0.34
355. Lastik Ürünleri	71.5	0.14	0.00	0.26	0.40	75.5	0.90	0.02	0.22	0.67
361. Toprak Ürünleri	79.6	0.03	0.17	0.36	0.72	59.5	0.50	0.04	0.23	0.97
362. Cam Sanayi	72.1	0.26	0.00	0.31	0.68	56.2	0.86	0.00	0.32	0.54
371. Demir Çelik	54.8	0.47	0.67	0.46	0.22	34.4	1.43	0.39	0.18	0.44
372. Demir-dışı Metaller	47.2	0.35	0.51	0.37	0.30	45.9	3.22	0.37	0.31	0.22
382. Makina Sanayi	33.4	1.37	0.22	0.42	0.25	39.9	4.94	0.06	0.23	0.45
384. Taşıt Araçları San.	35.8	0.70	0.32	0.51	0.21	35.9	2.32	0.05	0.21	0.42
385. Meslek Aletleri	32.2	11.05	0.00	0.28	0.42	57.5	5.50	0.03	0.18	0.71
390. Diğer İmalat	42.3	0.54	0.00	0.31	0.45	26.6	3.82	0.05	0.22	0.55

Kaynak: DİE İmalat Sanayi Yıllık Anketleri; İmalat Sanayi Yoğunlaşma Göstergeleri; ve DİE İmalat San. Şb. veri tabanı.
a. 1996 yılı verileri

III-1 No'lu Tablo imalat sanayiinin 29 alt-sektörünü 1980 itibariyle "rekabetçi" ve "eksik rekabetçi" olarak sınıflandırmakta ve çeşitli sektörel özelliklerini 1997 yılı ile karşılaştırmalı olarak vermektedir. Tablo'da "ticaret hacmi" göstergesi olarak sektörel ithalat artı ihracatın, katma değere oranı kullanılmıştır. "Ücret maliyetleri", DİE İmalat Sanayi Yıllık Anketleri'nde geçen "İşgücü Maliyetleri" kaleminden alınmıştır.

III-1 No'lu Tablo'ya ilişkin ilk gözlemimiz 1980 itibariyle "eksik rekabetçi" konumda olan sektörlerin 1996 verileri[6] ile karşılaştırıldığında söz konusu niteliklerini sürdürmekte olduklarıdır. CR4 oranları açısından bakıldığında, 1980'de 29 alt-sektörden 18'inin "eksik rekabetç. olarak sınıflandırıldığı; sekiz alt-sektörün ise yoğunlaşma oranlarının %50'nin üstünde (oligopolcü) olduğu görülmektedir. 1996 yılı itibariyle söz konusu grupların ayrışımında hemen hemen hiçbir farklılık olmadığı anlaşılmaktadır. 1980'e görece sadece *341* (Kâğıt ve Kâğıt Ürünleri) ve *390* (Diğer İmalat) sanayilerinde eksik rekabetçi konumdan, rekabetçi konuma geçiş yaşandığı gözükmektedir. Buna karşılık 1980-sonrası dönem boyunca yoğunlaşma oranlarında artış sergileyen alt-sektörler -*314* (Tütün), *342* (Basım Yayıncılık), *354* (Diğer Petrol ve Kömür Ürünleri), *385* (Mesleki Aletler)- olduğu gibi, "rekabetçi" konumdan "eksik rekabetçi" niteliğe bürünen (*334* Ayakkabı San. gibi) sektörler de mevcuttur.

Bu ayırım altında 1996 itibariyle eksik rekabetçi sektörlerin imalat sanayi toplam katma değerinin %51'ini, istihdamın ise %31'ini karşıladığını görmekteyiz (bkz. aşağıda Tablo III-2). 1980 ile karşılaştırılacak olursa, söz konusu oranların 1980'de, sırasıyla, %55 ve %45 olduğu görülecektir.

---

6 DİE'nin yoğunlaşma üzerine olan verileri 3-lü ISIC düzeyinde 1997'de yeni klasifikasyona geçtiğinden, karşılaştırılabilir en son veri yılımız 1996'da sona ermektedir.

Dolayısıyla elimizdeki veriler, 16 yıllık dışa açılım ve ithalat disiplini sürecinin -CR4 anlamında- sektörün yoğunlaşma düzeyini etkilemekten uzak kaldığını vurgulamaktadır.

Tabloya alt-sektörler açısından daha yakından bakarsak, 1996'da yoğunlaşma oranları en yüksek beş sektör şunlardır:

Petrol Rafinerileri (353)	98.0%
Lastik ve Plastik (355)	75.5%
Diğer Petrol Ürünleri (354)	63.4%
Tütün Sanayi (314)	60.9%
Baskı ve Yayıncılık (342)	57.5%

Bunlar arasında bir kamu işletmeciliği tekeli olan Petrol Rafinerileri'ni (353) ayırırsak, sektörel katma değer üretimi içerisinde kamu payının büyüklüğünün yoğunlaşma açısından belirleyici bir unsur oluşturmadığını görmekteyiz. Kamu işletmelerinin yukarıdaki sektörler içindeki üretim payı, 355 için %2; 354 için %3; 314 için %47; 342 için ise %8'dir. Dolayısıyla, kamu tekellerinin imalat sanayiinde yoğunlaşma göstergeleri açısından açıklayıcı önemli bir gösterge oluşturmadığını görmek olasıdır.

Bir genelleme yapmak gerekirse, Tablo III-1'deki veriler sektörel brüt kâr marjlarının (mark-up oranı) "eksik rekabetçi" sektörlerde daha yüksek seyrettiğini göstermektedir. Petrol Rafinerileri'ni (353) gene analiz dışında bırakırsak, 1996 için en yüksek mark-up oranı veren sektörlerin Toprak Ürünleri (361: 0.97), Metal-Dışı Mineraller (369: 0.74), Mesleki Aletler (385: 0.71), Lastik ve Plastik (355: 0.67), ve Diğer Kimya Sanayi (352: 0.65) olduğunu görmekteyiz. Öte yandan Ayakkabı Sanayi (312: 0.20), Demir-dışı metaller (372: 0.22), ve Gıda Sanayi (311: 0.24) ile en düşük kâr marjı sergileyen sektörler olmaktadır.

Burada ilginç olan husus, imalat sanayiinin 1980-sonrasında dışa açılması ile birlikte yoğunlaşan ithalat disiplini-

nin kâr marjlarında beklenen sıkışmayı sağlayamamış olmasıdır. Tablo'dan da açıkça görülebileceği üzere, dış ticaret hacminin -ithalat (M) artı ihracat (E)- hemen tüm sektörlerde artış göstermesine karşın, kâr marjlarını eritmediği, tersine mark-uplarm korunarak sermayedarın brüt kârlılığını sürdürebildiği anlaşılmaktadır. Bir başka deyişle ifade edersek, imalat sanayi sermayesi 1980-sonrası ticarette dışa açılma sürecine kârlılığını yükselterek (mark-upları arttırma becerisi sergileyerek) uyum gösterebilmiştir. Bu da imalat sanayi sermayesinin gerek ticaret şoklarına, gerekse ücret maliyetlerindeki dalgalanmalara karşı geliştirdiği bir savunma mekanizması olarak karşımıza çıkmaktadır.

Söz konusu dönem boyunca kâr marjlarındaki artışın ücretli-emek açısından izdüşümü, ücretlerin sektörel katma değerden aldığı payın giderek gerilemesi anlamına gelmektedir. Gerçekten de 1980 ve 1997 yılı verilerini doğrudan karşılaştırma yoluna gidersek, ücret maliyetlerinin katma değer içindeki payının imalat sanayiinin 28 alt-sektöründen, 26'sında gerilemiş olduğunu görmekteyiz. 1980'e görece 1997 için ücret paylarında artış gösteren sadece iki alt-sektör bulunmaktadır: Diğer Petrol ve Kömür Ürünleri (*354*: %11'den %16'ya) ve Cam Sanayi (*362*: %26'dan %32'ye). Söz konusu yıllar arasında ücret paylarında en yoğun daralma yaşayan sektörler ise Basım, Yayımcılık (*342*: %52'den %16'ya), Taşıt Araçları (*384*: %51'den %21'e) ve Demir Çelik Sanayi (*371*: %46'dan %18'e) olduğu görülmektedir. Bu sektörlerin ortak özelliği her üçünün de "eksik rekabetçi" konumda olmalarıdır. Basım, Yayımcılık sektöründe yoğunlaşma oranı 1980'de %36.5'den, 1996'da %57.4'e yükselmiş; dolayısıyla sektör, oligopolcü niteliğe bürünmüş görünümdedir. Gene, söz konusu üç sektörde de kâr marjlarının hızla arttığı ve 1997'de mark-up oranlarının 1980 düzeylerinin yaklaşık iki misline çıktığı hesaplanmaktadır.

Buraya kadar sektörel detay bazında sürdürdüğümüz analizleri özetlemek için Türkiye ekonomisinin 1980-sonrasında geçirdiği makroekonomik evrelerin daha yakından irdelenmesi gerekmektedir. Yukarıda II. Bölümde tartıştığımız üzere, ulusal ekonominin 1980-sonrasındaki gelişme yolağı kabaca üç salınım sergilemektedir. Bunlardan birincisi, 1981-87 arasında dış ticaret rejiminin serbestleştirildiği ve imalat sanayiinin ihracata yöneldiği "dışa açılım" dönemidir. 1988'de iktisadi durgunluk ve "reform yorgunluğu" ile kesilen bu ilk salınımı, 1989-93'ün "finansal serbestleştirme" dönemi izlemiştir. Kambiyo kontrollerinin kaldırılarak sermaye hareketlerinin bütünüyle denetim dışı bırakıldığı bu dönem, 1994'ün finansal (döviz) krizi ile sonuçlanmıştır. Üçüncü salınım ise Türk ekonomisinin tekrardan kısa vadeli sermaye kaynaklı büyümeye döndüğü 1995-1997 arasında yaşanmış, ancak bu salınım da Doğu Asya ve Rusya krizlerinin etkilerinin Türk ekonomisine yansımalarıyla derinleşen 1998-99 iktisadi kriziyle son bulmuştur.

Ulusal ekonominin yakın tarihine ilişkin olarak ayırd ettiğimiz bu evrelerin imalat sanayi üzerine olan yansımalarını tartışmak için III-2 No'lu Tablo'dan yararlanacağız. Söz konusu Tablo, Türk imalat sanayiinin 1980'den 1997'ye değin geçirdiği yapı değişikliklerini büyüme, bölüşüm ve uluslararasılaşma bağlamında sunmaktadır. Tablo, imalat sanayi alt-sektörlerinin yoğunlaşma yapılarını veri alarak, yukarıda yaptığımız "rekabetçi"-"eksik rekabetçi" tasnifini burada da sürdürmekte ve çeşitli ekonomik göstergeleri yıllık ortalamalar olarak özetlemektedir.

III-2 No'lu Tablo'dan elde ettiğimiz ilk çarpıcı gözlem, "eksik rekabetçi" konumda olan sektörlerin, imalat sanayi toplamı içindeki görece yüksek sayılabilecek ağırlığıdır. Elimizdeki verilere göre, "eksik rekabetçi sektörler" 1997'de toplam imalat sanayi katma değer üretiminin %52'sini, top-

Tablo III-2.
Türk İmalat Sanayiinin 1980-Sonrası Gelişme Evreleri

	Yapısal Uyum Reform Programı 1980-81	İhracata Yönelim ve Dışa Açılım 1981-88	Denetimsiz Finansal Serbestleştirme 1989-93	Finansal Kriz ve Kısa Vadeli Sermaye Kaynaklı Büyümeye Dönüş 1994-97
Rekabetçi Sektörler				
Katma Değer / Toplam	0.45	0.42	0.51	0.48
İstihdam / Toplam	0.58	0.59	0.62	0.65
Ticaret Hacminin Katma Değere Oranı	0.39	1.04	0.91	1.46
Kamu İşletmelerinin Katma Değer İçindeki Payı	0.15	0.13	0.11	0.04
Ücret Maliyetlerinin Katma Değer İçindeki Payı	0.33	0.22	0.23	0.19
Reel Ücret Yıllık Ortalama Artış Hızı (%)	2.77	-1.88	11.62	-7.92
İşgücü Üretkenliği Yıllık Ortalama Artış Hızı (%)	26.54	8.83	11.69	-2.01
Brüt Kar Marjları (Mark-up)	0.28	0.33	0.39	0.38
Eksik Rekabetçi Sektörler				
Katma Değer / Toplam	0.55	0.58	0.49	0.52
İstihdam / Toplam	0.42	0.41	0.38	0.35
Ticaret Hacminin Katma Değere Oranı	0.67	1.04	0.89	1.59
Kamu İşletmelerinin Katma Değer İçindeki Payı	0.62	0.53	0.43	0.42
Ücret Maliyetlerinin Katma Değer İçindeki Payı	0.28	0.14	0.21	0.14
Reel Ücret Yıllık Ortalama Artış Hızı (%)	3.39	-3.15	15.41	-8.28
İşgücü Üretkenliği Yıllık Ortalama Artış Hızı (%)	83.25	12.71	8.53	3.24
Brüt Kar Marjları (Mark-up)	0.34	0.46	0.49	0.53

Kaynak: DİE İmalat Sanayi Yıllık Anketleri; İmalat Sanayi Yoğunlaşma Göstergeleri; ve DİE İmalat San. Şb. veri tabanı.

lam imalat sanayi istihdamının da %35'ini karşılamaktadır. Aynı oranların 1980'de, sırasıyla %55 ve %42 olduğunu hesaplamaktayız. Kamu işletmeciliğinin payı da 1980-1997 arasında, rekabetçi sektörlerde %15'den %4'e, eksik rekabetçi sektörlerde de %62'den %42'ye gerilemiştir.

Tablo 2'de ayrıştırdığımız ilk salınım 1980-81 "Yapısal Uyum Programı" ve 1981-88 "İhracata Yönelim ve Dışa Açılım" dönemleridir. Söz konusu dönemler boyunca imalat sanayi hızla dış ticarete açılmıştır. Nitekim, ticaret hacminin, katma değere oranını bu oluşumun bir göstergesi olarak kullanırsak, bu oranın 1980-88 arasında rekabetçi sektörlerde %39'dan %104'e, eksik rekabetçi sektörlerde de %67'den %104'e çıkmış olduğunu görmekteyiz. Reel işgücü üretkenliği[7] dışa açılım (1981-88) altında "rekabetçi" sektörlerde yıllık ortalama %8.8, "eksik rekabetçi" sektörlerde de %12.7 hızında artış göstermiştir. Ancak reel ücretler aynı dönemde üretkenlik artışlarının oldukça gerisinde kalmış ve rekabetçi sektörlerde yıllık ortalama %1.9, eksik rekabetçi sektörlerde de %3.2 *gerilemiştir.* Bu sürece koşut olarak brüt kâr marjları, 1981-88 dönemi ortalaması olarak hesaplandığında rekabetçi sektörlerde %28'den %33'e, eksik rekabetçi sektörlerde de %34'den %46'ya yükselmiştir.

Yukarıda II. Bölümde tartışıldığı üzere, sanayi sektöründe ücret maliyetlerinin bastırılmasına dayalı bu "klasik" birikim modelinin en çarpıcı eksikliğinin sürdürülebilir bir sabit sermaye birikimi yaratamamış olmasından kaynaklandığını biliyoruz. Nitekim, özel sektörce gerçekleştirilen yatırımların yıllık ortalama artış hızı, kriz-öncesi dönemdeki reel artışların ancak yarısında seyretmiş ve aynı dönemde, kamu yatırımlarının artış hızı da 1980-88 arasında reel ola-

7 Reel işgücü üretkenliği, ücretle çalışan başına düşen reel katma değer üretimini temsil etmektedir. Nominal değerlerin reel baza çevrilmesinde sektörel üretici fiyatları endeksi kullanılmıştır.

rak %1.8'i aşamamıştır. Sonuç olarak, özellikle imalat sanayiinde sabit sermaye yatırımları tamamiyle durgunluğa itilmiş ve 1989'a değin 1980 öncesi reel düzeyine ulaşamamıştır. (Bkz. yukarıda Tablo II-2).

Kendi içinde gerekli yatırımlarını sağlayamayan ve emek gelirlerinin daraltılmasına dayalı, "yapay" nitelikli bu yapı 1988'den başlayarak "siyasi-toplumsal" gerçeklerle çatışmaya başlamıştır. Bilindiği gibi 1988, Türkiye'de sendikal hareketin yükseldiği ve örgütlü işçi kazanımlarının arttığı bir dönemin başlangıcıdır. 1993 yılına değin süren bu dönem aynı zamanda dış sermaye akımları ile beslenen ikinci büyüme salınımının da ipuçlarını vermektedir. 1988-1993 arasında imalat sanayiinde reel işgücü maliyetleri toplam olarak %162.3 artış sergilemektedir. Buna koşut olarak, ücretli emeğin imalat sanayi katma değeri içindeki payı rekabetçi sektörlerde %23'e, eksik rekabetçi sektörlerde de %21'e yükselmiştir. Burada ilginç olan husus, söz konusu ücret artışlarının emek üretkenliğindeki uzun dönemli artışlar ile gerçekte uyumlu bir gelişme gösterdiğidir. Emek üretkenliğindeki (işçi başına reel katma değer) artışları özellikle 1984'den başlayarak ivmelenmiş, ancak bunun işçi ücretlerine yansıması 1989'a değin söz konusu olmamıştır. Oysa, 1984'den başlayarak 1993'e değin, emek üretkenliğindeki toplam reel artışın %183.6'ya ulaştığı hesaplanmaktadır (Voyvoda ve Yeldan, 1999). Dolayısıyla, artan işgücü maliyetlerinin emek üretkenliğindeki kazanımlar ile birlikte düşünüldüğünde, sermayenin söz konusu dönem boyunca göreceli konumunu koruyabildiğini izlemekteyiz. Nitekim, temel bir bölüşüm göstergesi olarak kâr marjları (mark-up oranları) 1989-sonrasında hızlı bir artış eğilimi içine girmiş ve dönem ortalaması, rekabetçi sektörlerde %39'a, eksik rekabetçi sektörlerde de %49'a ulaşmıştır.

1994 finansal krizini izleyen kısa vadeli sermaye girişleri-

ne dayalı büyüme sürecinde de sermayedar gelirlerinin giderek arttırılabildiği bir ortam sergilenmektedir. Nitekim, kâr marjlarının 1994-97 arasında rekabetçi sektörlerde korunabilirken, eksik rekabetçi sektörlerde yükselme eğilimini sürdürebildiği ve dönem ortalamasının %53'e değin yükseldiği hesaplanmaktadır. Bu sürede işgücü üretkenliğinin yavaşlama eğilimine girmiş olduğu dikkat çekicidir. İşgücü reel üretkenliği, rekabetçi sektörlerde yılda ortalama %2.0 gerilerken, rekabetçi sektörlerdeki artış hızı sadece %3.2 düzeyinde gerçekleşmiştir.

Dolayısıyla, elimizdeki veriler, bir genel kural olarak, dışa açılmanın Türk imalat sanayiinde sektörel tekelleşme olgusunu kıramadığı, bilakis birçok sektörde yoğunlaşma oranlarının arttığını belirtmektedir. Tekelci yapıların sermayedara sağladığı olanak ise, mark-up tipi fiyatlama yoluyla maliyet artışlarının nihai tüketiciye yansıtılmasıdır. Bu anlamda 1990'lar Türkiye'si, kâr marjlarının aşağıya doğru katı, yukarıya doğru ise esnek davrandığı bir fiyatlama yapısı sergilemektedir. Bu bölümün bundan sonraki ayırımında bu hipotezleri ekonometrik birer model içinde ele alan bir başka çalışmamızın sonuçlarını buraya aktarmak suretiyle işleyeceğiz.

Ekonometrik Analiz[8]

Bu bölümde Türk İmalat sanayiinin 29-alt sektörü üzerine 1980-1996 arasında bölüşüm ve fiyatlama dinamiklerini incelemek için kurulan iki ekonometrik modelin sonuçlarını

8 Bu bölüm IV. ODTÜ Ekonomi Kongresi'nde (14-17 Eylül, 2000, Ankara) sunulan K. İ letin-Özcan, E. Voyvoda ve E. Yeldan (2000) "On the Patterns of Trade Liberalization, Oligopolistic Concentration and Profitability: Reflections from Post-1980 Turkish Manufacturing" başlıklı tebliğin bulgularına dayanmaktadır. Çalışmanın teknik yönlerini daha geniş açıklayan İngilizce metni *http://www.bilkent.edu.tr/~yeldanc/abstracts.html* adresinden elde edilebilir.

tartışacağız. Bu kapsamda iki konuyu ele almaktayız: *birinci* olarak, kâr marjlarının dışa açılım, yoğunlaşma ve reel ücret hareketleriyle olan *(bölüşüm)* ilişkisi; *ikinci* olarak da alt-sektörler itibariyle üretici fiyatlarındaki enflasyonun kâr marjları, dışa açılım ve reel işgücü maliyetleri ile olan *(fiyatlama)* ilişkisi.

Burada bir genelleme yapacak olursak, söz konusu "bölüşüm" ve "fiyatlama" ilişkilerinin kurgulanmasında gerek neoklasik, gerekse yapısalcı ve Kalecki geleneklerinin izlerini görmek olasıdır. *Neoklasik* okul, yurt içi faktör fiyatları (ücret ve kâr) sisteminin dışa açık bir ekonomide nihai olarak dış dünya fiyatlarınca belirleneceğini kurgulamaktadır. *Samuelson-Stolper* yasasında somut ifadesini bulan bu önermeye göre, burada ticaret hacmi olarak değerlendirdiğimiz "dışa açılım" göstergesi kâr marjlarındaki değişimi açıklamakta en önemli değişken olarak ele alınmalıdır.[9] Kâr marjlarının, yoğunlaşma ile olan ilişkisi ise *Kalecki* okulunun altını çizdiği bir uyum mekanizmasını vurgulamaktadır. Kâr marjları ile ücret maliyetleri arasındaki ampirik ilişkiler ise çoğunlukla *yapısalcı* (Taylor, 1983) okulunun geliştirdiği önermelerde işlenmektedir. Dolayısıyla, burada kurguladığımız bölüşüm ve fiyatlama denklemleri bu üç iktisadi yaklaşımın pragmatik bir bileşkesi olarak düşünülebilir.

Temel ekonometrik denklemlerimizi doğrusal bir ilişki içinde ele almaktayız:

---

9 Buradaki ekonometrik çalışmada kâr marjları (mark-up'lar) ile dış ticaret göstergesi arasındaki ilişki sadece ticaret hacminin getireceği uluslararası rekabet baskısı yönünden incelenmektedir. Mark-up'ların aynı zamanda birer maliyet öğesi olarak değerlendirildiğinde, ücret-dışı maliyet unsurlarından da etkilenmesi kaçınılmazdır. Dışa açık bir sektör olarak imalat sanayiinde en önemli maliyet unsurlarından birisi döviz kurudur. Buradaki ekonometrik ilişkiyi sadece ücret maliyetleri açısından değerlendirmemizin nedeni, söz konusu ilişkiyi daha çok bölüşüm-yönlü göstergeler açısından ele almayı tercih etmemizden kaynaklanmaktadır. Kâr marjları ile döviz kuru arasındaki ilişkinin değerlendirildiği bir ekonometrik çalışma Günçavdı ve Orbay (2000)'de yürütülmektedir.

Bölüşüm ilişkileri:

$$MR_{it} = \alpha_i + \beta_1 O_{it} + \beta_2 CR4_{it} + \beta_3 RW_{it}$$

Fiyat ilişkileri:

$$INF_{it} = a_i + \beta_1 MR_{it} + \beta_2 O_{it} + \beta_3 RW_{it}$$

Denklemlerde MR_{it} sektörel mark-up oranlarını (kar marjları); O_{it} dışa açılım göstergesini (ithalat artı ihracatın katma değere oranı); $CR4_{it}$ yoğunlaşma oranlarını; RW_{it} reel ücret maliyetlerini; INF_{it} ise sektörel üretici fiyat enflasyonunu (P_{it}-P_{it-1}) göstermektedir. i = {1,2,...,29} sektörel birimleri, t = {1980,1981,...,1996} zaman değişkenine ait endekslemeyi vermektedir. Her iki denklem de *sabit etki modelleme* (fixed effects) yöntemiyle panel data teknikleri kullanılarak test edilmiştir.

Bölüşüm üzerine kurguladığımız birinci denklemin ekonometrik çözümlemesi bize aşağıdaki denklemi vermektedir:

$$MR_{it}=a_i - 0.004\ O_{it} + 0.181\ CR4_{it} + 0.111\ RW_{it}$$
$$(-5.107) \qquad (6.361) \qquad (13.108)$$

Burada parantez içindeki sayılar t-istatistiklerini vermektedir. Her üç açıklayıcı değişkenin de istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir.

Dolayısıyla imalat sanayiinde sektörel kâr marjlarının yoğunlaşma ile olan ilişkisi 0.181, reel ücretler ile olan ilişkisi ise +0.111 düzeyindedir. Kâr marjları ile yoğunlaşma arasındaki bağlantının pozitif yönlü olması kuramsal olarak da beklenen bir sonuçtur. Buradaki ifadeyle, yoğunlaşma oranlarındaki 1 birimlik artış, sektörel kâr marjı (mark-up) oranında 0.18 birimlik bir artış ile ilişkilendirilmektedir. Ücretli-emek ve sermaye gelirleri açısından kanımca daha ilginç olan bulgu ise, kâr marjları ile reel ücret maliyetleri arasındaki *pozitif* ilişkidir. Özet olarak, 1980-1996 arasında Türk imalat sanayiinde reel ücretlerdeki 1 birimlik artış,

kâr marjlarında 0.11 birimlik bir artış ile ilişkilendirilebilmektedir. Bu bulgu, Türk imalat sanayiinde mark-upların, reel ücret hareketleri karşısında pozitif yönlü bir ilişkinin varlığına dayalı *Sraffagil* karakterde bir bölüşüm dinamiğine işaret etmektedir. Boratav, Yeldan ve Köse (2000), Onaran (1999) ve Yentürk ve Onaran (1999)'da da vurgulanan bu özellik, kanımca, sanayi sektörlerinde ücret şoklarının sermaye kesimi açısından "hazmedilebilir" kılınması açısından önemli bir işlev görmektedir. Ücret maliyetlerindeki dönemsel hareketlerin sermayedarın kâr marjlarını sıkıştırması bir yana, daha da yükselterek atlatıldığı bu süreç ise fiyat enflasyonu olarak nihai tüketiciye yansımakta ve "çekirdek enflasyon" olarak tanımlanan özel imalat sanayi üretici fiyat hareketlerinin arkasında yatan bölüşüm dinamiklerinin nicel bir ifadesini sergilemektedir.

Ancak kanımca buradaki en ilginç bulgulardan birisi kâr marjları ile dışa açılım arasındaki ilişkinin görece zayıflığıdır. Elimizdeki makroekonomik bulgular, kâr marjları ile dışa açılım arasındaki (neoklasik) ilişkiyi sadece -0.004 düzeyinde göstermektedir. Dolayısıyla, ithalat disiplini 16 yıllık dışa açılım deneyimi altında kâr marjlarında neredeyse sıfıra yakın bir etki yapmış gözükmektedir.

Burada çalışmayı bir adım daha götüreceğiz ve söz konusu ilişkiyi imalat sanayiinin tüm alt-sektörleri yerine, 1980-sonrasında dışa açılmayı gerçekten yaşamış olan alt-kümeye odaklıyacağız. Bu amaçla, ilk olarak imalat sanayiinin 29 alt-sektörü içinden ticaret hacimleri 1980'de %50'nin altında olan "iç talebe dönük-dışa kapalı" sektörleri tespit edeceğiz. Daha sonra bu kümeden hareketle, 1996'ya gelindiğinde ticaret hacminin katma değere oranı %50'nin üzerine çıkan, yani dönem sonunda "dışa açılmış" bulunan sektörleri seçeceğiz. Bu işlem sonucunda 1980'de "dışa kapalı", fakat 1996'da artık "dışa açılmış" olan sektörleri elde etmiş

olmaktayız. Dışa açılım sürecini doğrudan yaşamış olan bu alt-küme, kanımca dış ticaret disiplininin kâr marjları üzerindeki en dolaysız etkileşimini sergiliyor olacaktır.

Bu işlem sonucunda yukarıdaki *bölüşüm* denklemini 1980-1996 için şu alt-sektörler üzerine yeniden test etmekteyiz: {311, 314, 321, 323, 324, 331, 332, 341, 352, 355, 356, 362, 371, 372}. Elde edilen sonuçlar çarpıcıdır:

$$MR_{it}=a_i + 0.026\ O_{it} + 0.091\ CR4_{it} + 0.076\ RW_{it}$$

Dışa açılım süreci, söz konusu sektörlerin maliyetleri üzerine eklenen mark-uplarda (kar marjlarında) beklendiği üzere bir daralma getirmemiş; tam tersine kâr marjları ile dışa açılım *pozitif* (+0.026) bir ilişki sergilemiştir. Dolayısıyla 1980-sonrasında iç talebe dönük ve dışa kapalı bir yapıdan gelerek dışa açılmış olan söz konusu 14 sanayi sektöründe maliyetlere eklenen kâr marjları -ortodoks beklentilerin tersine- daha da yükselme eğilimine girmiştir. İthalattan kaynaklanan rekabet disiplininin güçlenmesine karşın, sermaye gelirlerinin bu şekilde korunabilmesi, hatta görece yükseltilebilmiş olması, sanayi sermayesinin ticaret politikasının gereklerine *kârlılığını yükselterek* uyum gösterebilmiş olduğunu belgelemektedir.

Fiyatlama ilişkileri

Bu yapının sektörel fiyat hareketleri üzerine olan etkilerini ayrıştırmak için imalat sanayi sektörel toptan eşya fiyat endekslerindeki birinci sıra değişimlerin (yıllık enflasyonun), kâr marjları, dışa açılım, ve reel ücret maliyetleri ile olan ilişkilerini inceleyeceğiz. Bilindiği gibi, iktisat kuramı rekabetçi piyasalarda oluşan birim fiyatların, söz konusu malın son biriminin üretilmesinde harcanan (marjinal) maliyete eşit olacağını öngörmektedir. Dolayısıyla, rekabetçi pi-

yasalar malların satış fiyatları ile marjinal maliyetlerini birbirine eşitleyecek rekabet unsurlarını işleterek aşırı kâr marjlarını eritmekte, aynı zamanda da tüketici refahı açısından maksimum etkinliği sağlamaktadır. Oysa eksik rekabetçi/oligopolcü pazarlarda işletmeler, ürettikleri malların satış fiyatlarını belirlerken marjinal maliyetleri üzerine bir "ek" getirerek kârlılıklarını koruyabilmektedir. Ancak, maliyetler üzerine eklenen bu tür oligopolcü mark-up'ların Türk imalat sanayi genelinde gözlemiş olduğumuz aşağı doğru katılığı ve yükselme eğilimine dayanan yapısı, nihai fiyatların esnekliğini sınırlamakta ve fiyat enflasyonunun direncini pekiştirmektedir. (Bu konuda ayrıca bkz. Onaran ve Yentürk).

Türk imalat sanayiinin 29-alt sektöründeki yıllık enflasyonu ayrıştırmaya yönelik ekonometrik denklemimiz şu sonucu vermektedir:

$$INF_{it} = a_i + 0.393\ MR_{it} + 0.007\ O_{it} + 0.531\ RW_{it}$$
$$(4.757) \qquad (1.092) \qquad (9.229)$$

Tamamen ampirik düzeyde tartışacağımız bu bulgulara göre, imalat sanayi maliyetlerine eklenen mark-up oranlarının yıllık sektörel enflasyonla ilişkisi +0.393 düzeyindedir. Yani sektörel kâr marjlarındaki %1 birlik artış, sektörel fiyat enflasyonunda ki %0.393 artış ile ilişkili gözükmektedir.[10] Nicel katsayıların büyüklüğü açısından değerlendirirsek, kâr marjlarından kaynaklanan enflasyonun, reel ücret maliyetlerinin enflasyona olan katkısına (+0.531) çok yakın olduğunu görmekteyiz. Dolayısıyla imalat sanayiinin 1981-1997 arasındaki yıllık fiyat enflasyonunun ardında yatan dinamiklerde kâr marjları ve reel ücret maliyetleri birbirine yakın bir ağırlık taşır görünümdedir.

10 Enflasyon üzerine kurulan ekonometrik denklemde değişkenler logaritmik olarak ele alınmaktadır. Dolayısıyla, tahmin edilen katsayılar, enflasyon ile söz konusu değişken arasındaki "esneklikleri" vermektedir.

Burada elde ettiğimiz diğer bir önemli sonuç fiyat enflasyonunun açıklanmasında dışa açılımın (ithalat artı ihracat hacmi) payının çok düşük (+0.007) olmasıdır. İstatistiksel olarak da anlamlı bulunmayan bu katsayının göreceli olarak düşük değeri, "çekirdek enflasyon" için veri alınması gereken değişkenlerin de iç talep unsurlarında ve toplumsal bölüşüm ilişkilerinde yattığını vurgulamaktadır.

İşgücü Piyasalarının Yapısı ve Marjinalleşme[11]

Bu bölümde 1980'li yıllar boyunca Türkiye işgücü piyasalarının yapısında ortaya çıkan değişmeler, "formel/kayıtlı", "marjinal/kayıtsız" işgücü ayrımıyla ele alınmaya çalışılmaktadır. Marjinal kesimde çalışanlara ilişkin Türkiye istatistik veri setinde hemen hiç bilginin olmayışı ve tanım farklılıkları, bu alana ilişkin tespitlerin büyük ölçüde varsayımsal kalmasına neden olmaktadır. Bunun ötesinde, Türkiye işgücü piyasalarına ilişkin sektörel işgücü kullanımı ve ücret yapısı konusundaki veriler önemli eksiklikler içermektedir.[12] Nitekim, DİE'ce yayınlanan sürekliliği ve sektörel ayrımı en geniş veri tabanı durumundaki imalat sanayi istatistikleri dikkate alındığında, bu kaynaktaki işgücü kullanımına ilişkin verilerin 10 ve üstü kişi çalıştıran işyerlerine ait olduğu ve yanlızca "formel/kayıtlı" emek kategorisini içerdiği görülmektedir.[13] Oysa, bu alana ilişkin çalışmalar

11 Bu bölüm Köse ve Yeldan (1998a)'ya dayanmaktadır.

12 Türk emek piyasalarına ilişkin daha geniş değerlendirme için bkz., Köse ve Öncü (2000), Yavan (1998), Şenses (1989), Bulutay (1995), Kepenek (1996) ve Yentürk (1997). Özel imalat sanayi ücretlendirme süreçlerinin ekonometrik bir analizi için bkz., (Onaran, 1998).

13 DİE'nin İmalat Sanayi İstatistikleri, işverene doldurtulan anketler sonucunda oluşmaktadır. Sonuç olarak, söz konusu veriler işverenin SSK ve/veya Emekli Sandığı gibi belirli bir sosyal güvenlik sisteminde kayıtlı tuttuğu işgücünü içermekte olup, herhangi bir sosyal güvenlik sistemine kayıtlı olmayan işgücünü (marjinal/kayıtsız) içermemektedir.

(Yentürk 1997, Köse ve Yeldan 1996, Bulutay 1994, Şenses 1996), Türkiye işgücü piyasalarında kayıt dışı/marjinal işgücü kullanımının önemli ölçüde yaygın olduğunu ve bu eğilimin giderek yaygınlaştığını ortaya koymaktadır.

Burada *marjinal emek* kategorisini *Hane Halkları İşgücü Anketleri*'nde (HHİA) yayınlanan "işveren ve kendi hesabına çalışanlar" dışında kalan ve her hangi bir sosyal güvenlik sistemine kayıtlı olmayan işgücü istihdamı olarak tanımlamaktayız. Bu amaçla, Hane Halkı İşgücü Anketleri (HHİA) incelendiğinde, toplam emek istihdamının %58'inin değişik biçimlerdeki ücretlendirme ilişkileriyle (ücretli/maaşlı, yevmiyeli/geçici) istihdam edildiği ve bu yığının büyük ölçüde tarım dışı faaliyet alanlarında yer aldığı görülmektedir.

Ekonomideki toplam emek istihdamı her hangi bir "sosyal güvenlik sistemine" kayıtlılık durumları dikkate alınarak değerlendirildiğinde ise daha çarpıcı bir sonuç ortaya çıkmaktadır. Elimizdeki 1996 yılı değerlerine göre, toplam emeğin yanlızca %43'ü "formel/kayıtlı" olarak çalışmakta (6,553,000 kişi), %57'si ise harhangi bir sosyal güvenlik sistemine (SSK+Emekli Sandığı) bağlı olmaksızın "marjinal/kayıtsız" olarak istihdam (8,676,000 kişi) edilmektedir. Bu oranlar 1997 verilerine bağlı kalınarak yapılan hesaplamalarda ise, sırasıyla %48 ve %52 düzeylerindedir.[15] Diğer taraftan, ekonomideki toplam emek istihdamının yarısını aşan bu kitlenin nitelik, cinsiyet ve yaş bileşimleri kesin olarak bilinmemekle birlikte, bu toplamın büyük ölçüde niteliksiz işgücünden oluştuğuna ve büyük miktarlara varan kadın ve çocuk emeği içerdiğine ilişkin güçlü öngörüler mevcuttur.

Bu olgu imalat sanayi düzeyinde incelendiğinde isė işgücü

14 Söz konusu değerlendirme HHİA verilerine bağlı olarak yapılmıştır. Hesaplamada Bağkur'a kayıtlılığın çok büyük ölçüde "işveren ve kendi hesabına çalışanları" kapsadığı, potansiyel ücretli emeğin bu türden bir sosyal güvenlik sistemine katılımının çok düşük düzeylerde olacağı varsayımı yapılmıştır.

piyasasındaki marjinalleşme eğiliminin giderek arttığı ve yapısal bir kalıcılığa dönüştüğü izlenmektedir. Nitekim, 1980 yılında imalat sanayi toplam emek istihdamının yaklaşık %41'ni oluşturan marjinal işgücü kullanımı (700,000 kişi) 1994 yılında %49 (1,170,000 kişi), 1995 yılında ise %44 (1,035,000 kişi) düzeyinde gerçekleşmiştir (Bkz. Tablo III-3). Özel imalat sanayi düzeyinde değerlendirildiğinde ise marjinal işgücü kullanımının 1994 formel emek kulanımmı aştığı, 1995 yılında ise formel emeğin %90'ları düzeyinde olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu kitlenin imalat sanayi sektörel dağılımına bakıldığında ise küçük işletmecilin ağırlıklı bir öneme sahip olduğu gıda (311-2), dokuma (321), orman ürünleri (331, 332), metal (381) ve makina (382) sanayilerinin öne çıktığı görülmektedir (bkz. Tablo III-4).

İşgücü piyasalarındaki marjinalleşmeyi temsil eden bu türden bir gelişmenin ardında çok sayıda ekonomik ve toplumsal faktörün (nüfus artışı, genç nüfus, nitelikli işgücü azlığı, hızlı kentleşme, işletme ölçeğindeki küçülme vb.,) bulunmasına karşın, belirleyici faktörün ücret tasarrufu olduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu kitlenin ücretlerine ilişkin kesin bilgiler olmamasına karşın, bu alana ilişkin yapılan çalışmalar genellikle asgari ücretin altında olan, "piyasa ücreti" olarak adlandırılan bir ücretlendirme biçiminin yaygın olduğunu ortaya koymaktadır (Köse ve Öncü, 1998; 2000; Köse ve Yeldan, 1998a; 1998b). Bu gözlemi güçlendiren bir olgu ise, Tablo III-3'den de izlenebileceği gibi, küçük işletmelerdeki ortalama reel işgücü maliyetinin kapsama alınan tüm yıllarda yasal asgari ücretin altında oluşudur. Bu olgudan hareketle imalat sanayiinde marjinal olarak çalışanların ortalama ücretlerinin "küçük" işletmelerde geçerli olan ortalama "çıplak ücretlere" yakın olacağı varsayılmış ve marjinal emek ücretlerini temsilen kullanılmıştır.

İmalat sanayiinde ücretli emeğin kazanımları arasındaki

Tablo III-3.
İmalat Sanayi İstihdam ve Reel Ücret Gelişmeleri

	1980	*1985*	*1990*	*1992*	*1993*	*1994*	*1995*
İmalat Sanayi Toplam İstihdamı (Bin Kişi)[a]	2150	2440	2741	3085	2766	3034	2942
1. İşverenler, kendi hesabına çalışanlar[b]	445	505	556	686	547	652	584
2. Toplam İşgücü	1705	1935	2185	2399	2219	2382	2358
Formel/kayıtlı işgücü[c]	1005	1186	1284	1254	1258	1212	1274
(10+ kişi çalıştıran işyerleri)	787	928	1024	980	975	933	972
Kamu	287	276	250	228	214	197	170
Özel	500	652	774	752	761	736	802
(1-9 kisi çalıştıran işyerleri)[d]	218	258	260	274	283	279	302
Marjinal/kayıtsız İşgücüe	700	749	901	1145	961	1170	1084
Ortalama Aylık Reel Ücret Maliyetleri,1980 Fiyatlarıyla (Bin TL)[f]							
Kamu	39.000	26.727	45.328	79.738	72.501	57.150	55.349
Özel (10+ kişi çalıştıran işyerleri)	25.480	22.696	32.542	40.103	43.287	33.300	28.311
Özel (1-9 kişi çalıştıran işyerleri)	6.743	9.324	9.367	10.100	9.004	6.491	6.654
Formel kesim, ağırlıklı ortalaması (WAVG)	32.278	26.487	38.042	52.148	52.313	40.277	35.107
Memo:							
Küçük Özel İşl. ("1-9 işçi") Ücret/WAVG	0.209	0.352	0.246	0.194	0.172	0.161	0.190
Marjinal İşgücü Ücret/WAVG	0.171	0.287	0.201	0.191	0.170	0.159	0.187

a. DİE, HHİA Sonuçları.
b. DİE, HHİA Sonuçları.1980 ve 1985 yıllarına ait değerler, 1992-95 arasında bu kesimin toplam çalışanlar içindeki payı kullanılarak hesaplanmıştır.
c. DİE, İmalat Sanayi İstatistikleri, Ücretle Çalışanlar Ortalaması.
d. 1990 yılı için tahmini değer alınmıştır.
e. Toplam işgücü tutarından, formel işgücünün düşülmesiyle bulunmuştur.
f. Nominal ücret değerleri TÜFE ile indirgenmiştir.
Kaynaklar: DİE İmalat Sanayi Yıllık Anketleri; DİE HHİA; Boratav, Yeldan ve Köse (2000).

Tablo III-4.
Türkiye İmalat Sanayiinin Yapısı, 1980 Fiyatlarıyla Milyon TL

	1980					1985					1992					1995				
	İşyeri	Formell Kayıtlı Emek	Katma Değer	Ücret	İşgücü Verimliliği	İşyeri	Formell Kayıtlı Emek	Katma Değer	Ücret	İşgücü Verimliliği	İşyeri	Formell Kayıtlı Emek	Katma Değer	Ücret	İşgücü Verimliliği	İşyeri	Formell Kayıtlı Emek	Katma Değer	Ücret	İşgücü Verimliliği
Toplam İmalat Sanayi	185866	1004629	927020	0.268	0.823	193753	1185669	1296261	0.222	1.093	198098	1253453	2174906	0.388	1.735	199687	1273221	2077981	0.255	1.632
Küçük (1-9)	%95	%33	%5	0.067	0.492	%95	%32	%9	0.093	0.651	%94	%22	%7	0.121	0.584	%95	%24	%7	0.08	0.49
Diğer (10+)	%5	%20	%95	0.323	1.042	%5	%78	%91	0.258	1.216	%6	%78	%93	0.463	2.058	%5	%76	%93	0.31	1.987
Gıda, İçki & Tütün (31)	16387	214391	170258	0.263	0.794	21969	229066	257772	0.202	1.125	23353	229284	380456	0.392	1.659	24933	223820	328541	0.246	1.468
Küçük (1-9)	%89	%13	%5	0.09	0.672	%90	%17	%8	0.096	0.573	%91	%20	%7	0.137	0.619	%93	%25	%8	0.08	0.428
Diğer (10+)	%11	%88	%95	0.29	0.823	%10	%83	%92	0.224	1.237	%9	%80	%93	0.456	1.922	%7	%75	%92	0.302	1.814
Dokuma, Giyim & Deri (32)	51342	230045	146249	0.201	0.636	61155	302664	203295	0.175	0.672	56278	349483	353676	0.246	1.012	51175	377616	364282	0.173	0.965
Küçük (1-9)	%97	%28	%6	0.063	0.472	%96	%23	%12	0.094	0.538	%94	%18	%9	0.12	0.647	%94	%16	%8	0.083	0.616
Diğer (10+)	%3	%88	%94	0.236	0.677	%4	%77	%88	0.199	0.711	%6	%82	%91	0.273	1.091	%6	%84	%92	0.189	1.029
Orman Ür. & Mobilya (33)	33203	48113	24365	0.118	0.506	37426	66723	42591	0.109	0.638	47707	81276	54350	0.165	0.669	48526	80800	47060	0.105	0.582
Küçük (1-9)	%99	%65	%34	0.062	0.452	%99	%68	%53	0.084	0.621	%99	%73	%49	0.111	0.519	%99	%76	%56	0.077	0.417
Diğer (10+)	%1	%35	%66	0.224	0.609	%1	%32	%47	0.162	0.677	%1	%27	%51	0.31	1.067	%1	%24	%44	0.189	1.093
Kağıt Ürünleri & Basım (34)	4089	36138	27045	0.334	0.748	4921	44989	45836	0.25	1.019	6286	45514	66214	0.421	1.455	6860	47544	70532	0.27	1.483
Küçük (1-9)	%91	%22	%5	0.078	0.613	%91	%20	%8	0.098	0.524	%94	%23	%7	0.13	0.587	%95	%26	%8	0.079	0.499
Diğer (10+)	%9	%78	%95	0.405	0.786	%9	%20	%92	0.287	1.14	%6	%77	%93	0.51	1.719	%5	%74	%92	0.338	1.835
Kimya & Kimya Ür. (35)	6136	89304	235297	0.377	2.635	8541	103785	313552	0.298	3.021	4498	104533	568454	0.651	5.438	4759	104505	564295	0.478	5.4
Küçük (1-9)	%84	%18	%3	0.069	0.488	%88	%15	%6	0.112	1.458	%79	%10	%2	0.135	0.635	%81	%12	%2	0.083	0.619
Diğer (10+)	%16	%84	%97	0.436	3.053	%12	%88	%94	0.33	3.296	%21	%90	%98	0.706	5.947	%19	%88	%98	0.529	6.025
Taş ve Topr.Day.San. (36)	6049	66982	58413	0.253	0.872	5891	81139	78982	0.265	0.973	6866	81203	150506	0.443	1.853	7068	80632	139410	0.289	1.729
Küçük (1-9)	%90	%12	%3	0.064	0.28	%88	%18	%5	0.098	0.48	%87	%14	%4	0.122	0.5	%88	%18	%5	0.073	0.499
Diğer (10+)	%10	%88	%97	0.28	0.956	%12	%82	%95	0.29	1.046	%13	%86	%96	0.495	2.072	%12	%82	%95	0.338	2.003
Metal Ana Sanayi (37)	1091	75592	82146	0.469	1.087	2885	86075	102915	0.323	1.196	1865	75142	128454	0.759	1.709	2154	69642	134095	0.412	1.925
Küçük (1-9)	%55	%2		0.07	0.477	%83	%6	2	0.118	1.169	%77	%6	%1	0.126	0.547	%81	%8	2	0.093	0.712
Diğer (10+)	%45	%98	%100	0.477	1.098	%17	%94	%98	0.337	1.197	%23	%94	%99	0.797	1.78	%19	%92	%98	0.439	2.029
Metal Eşya & Makina (38)	63776	239026	178802	0.259	0.748	45895	260129	241205	0.247	0.927	48290	278296	465201	0.413	1.672	51763	278903	422951	0.287	1.516
Küçük (1-9)	%96	%33	%8	0.063	0.448	%94	%28	%8	0.089	0.629	%95	%24	%7	0.117	0.566	%96	%28	%8	0.079	0.459
Diğer (10+)	%4	%67	%92	0.354	0.812	%6	%77	%92	0.293	1.014	%5	%76	%93	0.508	2.024	%4	%72	%92	0.367	1.923
Diğer İmalat Sanayi (39)	3793	5038	4446	0.161	0.882	5070	11099	10113	0.134	0.911	2955	8722	7596	0.208	0.871	2449	9759	6816	0.128	0.698
Küçük (1-9)	%98	%39	%20	0.083	1.191	%98	%50	%35	0.094	0.84	%96	%41	%24	0.12	0.615	%96	%41	%26	0.08	0.475
Diğer (10+)	%2	%61	%80	0.21	0.686	%2	%50	%65	0.174	0.981	%4	%59	%76	0.269	1.049	%4	%59	%74	0.161	0.854

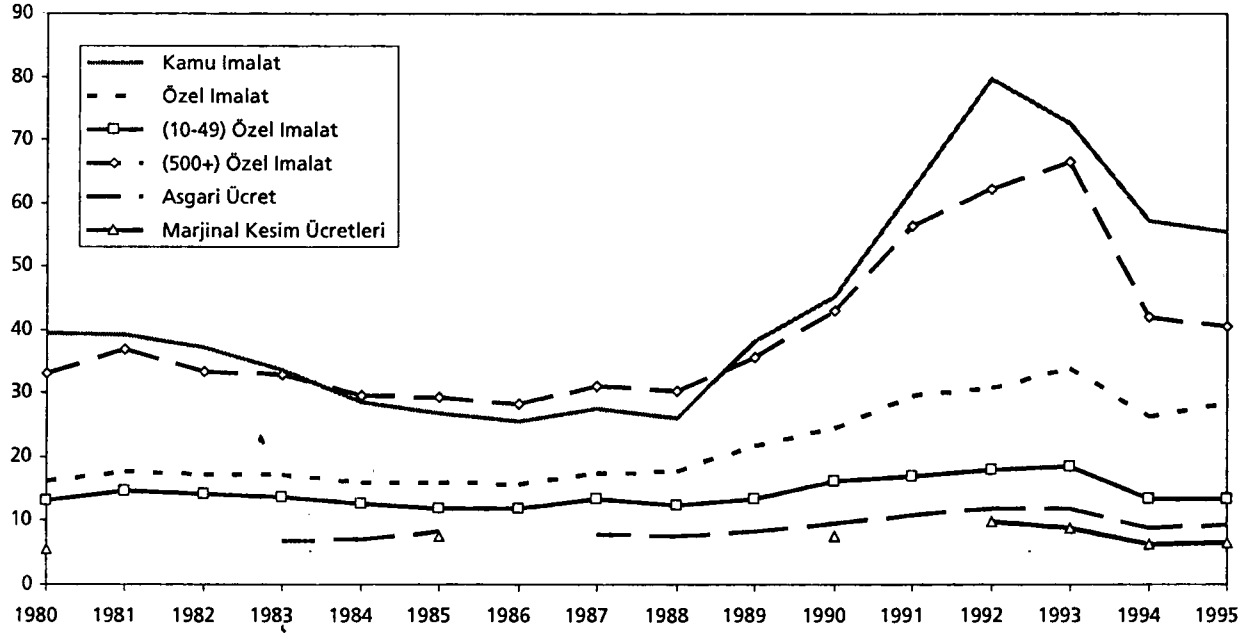
Kaynak: Köse ve Yeldan (1998) veri tabanı.

farklılığı yansıtan bir diğer gözlem, kamu/özel sektör ve değişik işletme ölçeklerindeki formel emeğin ortalama işgücü maliyetleriyle karşılaştırıldığında yapılabilir. Şekil III-5'den de izlenebileceği gibi, reel ücretlerdeki dönemsel dalgalanma, asıl olarak kurumsallaşma ve emek örgütlenmelerinin en yüksek olduğu kamu imalat sanayi ve büyük ölçekli özel imalat sanayinde gerçekleşmekte, göreli olarak daha küçük olan özel işletme ölçeklerinde ise bu eğilim daha az hissedilmektedir. Nitekim, (10-49) kişiyi çalıştıran özel imalat sanayi formel işgücü maliyetlerindeki reel gelişme incelendiğinde, bu kesimin dönemsel olarak kazanım ve/veya kayıplarının sınırlı olduğu gözlenmektedir. Değişik işletme ölçeğinde çalışan formel emek ücretlerindeki farklılaşma, kamu ve büyük ölçekli özel imalat sanayiinde 1988 yılını izleyen hızlı ücret artışlarıyla büyük ölçüde açılmış; ve kamu imalat sanayiinde 1992, özel imalat sanayiinde ise 1993 sonrası ortaya çıkan büyük çaplı düşüşler sonucunda söz konusu fark göreli olarak kapanmıştır.

Farklı kategorilerdeki ücretli emeğin işverene olan ortalama maliyetlerinin giderek açılmasına yol açan bu tür bir gelişme, bir taraftan ekonomideki marjinalleşme eğiliminin artışına katkı sağlarken, diğer taraftan da marjinal işgücü kullanımının yaygınlaşmasına yol açarak işgücü piyasalarındaki ikili (formel-marjinal) yapının da giderek güçlenmesine olanak sağlamaktadır. Ücretli çalışanlar arasında ortaya çıkan bu farklılaşma, özel imalat sanayiinde ücretli emek ve sermaye arasındaki temel bölüşüm ilişkileri açısından incelendiğinde, işgücü maliyetlerinin katma değer içindeki payının, 1980'lerdeki %28'lik düzeyinden, 1995'de %18'e gerilediği gözlenmektedir.[15] Özel imalat sanayiinde sınıflar arası bölüşüm ilişkilerinde emek gelirleri aleyhine bir dönüşümü ser-

15 Hesaplamalar (1-9) kişi çalıştıran küçük imalat sanayini de içermekte olup, tüm imalat sanayini temsil etmektedir.

Şekil III-5.
İmalat Sanayi Ücret Gelişmeleri, 1980 Fiyatlarıyla Bin TL.

gileyen bu gelişme, 1994 yılında yeniden uygulamaya konulan klasik birikim rejiminin bölüşüm sonuçlarının çok sert olduğunu ortaya koymaktadır. Sonuç olarak, işgücü piyasalarında marjinallleşmenin arttığı ve çalışanların reel kayıplarının derinleştiği 1994 yılı, özellikle mali kesimlerce geliştirilen kaynak aktarımı mekanizmaları ile sermaye gelirlerinin yükseltildiği bir dönüşüm yılı olmuştur.

Sonuç ve Genel Değerlendirme

Buraya kadarki bulgularımızı özetleyecek olursak, elimizdeki veriler 1980-1997 itibariyle dışa açılımın yaratması beklenen rekabet baskısının tersine, Türk imalat sanayi sektörlerinde kâr marjlarının bir yükselme içinde olduğunu göstermektedir. Sanayi kâr marjlarında yaşanan bu katılığın yapısal nedenleri, kanımca sadece iktisadi mekanizmalarda değil, aynı zamanda sanayi sermayesinin ticaret politikalarına (küreselleşme sürecinin gereklerine) karşılık olarak geliştirdiği siyasal, kurumsal ve ideolojik uyum mekanizmalarında da aranmalıdır.

Buradaki uyum mekanizmalarının kurumsal ve teknolojik detaylarını bu çalışma çerçevesinde somut olarak tasnif etmemize olanak yoktur. Ancak, Türk sanayi sermayesinin 1980 dışa açılım dönemecinden sonra devlet eliyle geliştirilen bir dizi kurumsal, siyasi ve iktisadi teşvik sistemiyle yoğun bir "koruma" altına alındığını birçok siyasi-ekonomi araştırmasında belgelenmiş olduğunu biliyoruz. Örneğin, 1994 krizi öncesi devlet-sermaye-ücretli emek ilişkilerini bir makroekonomik genel denge modeli yardımıyla irdeleyen Yeldan (1994c ve 1998), kamu sektörünün fiyatlama ve teşvik sisteminin yol açtığı kamu sistemi açıklarının sermaye gelirlerinin korunmasına yönelik bir transfer mekanizması olarak çalıştığını vurgulamaktadır. Ücretli emeğin sen-

dikal ve politik hareketinin sınırlandırılması; ihracat gelirlerine yönelik yoğun bir vergi iadesi ve teşviklendirilmiş kredi kullanımı sisteminin uygulamaya konulması; işgücü piyasalarının giderek marjinalleştirilmesi; ve bir rant transferi olarak işleyen özelleştirme uygulamaları gibi unsurlar içeren bu transfer mekanizmaları Boratav (1991), Boratav ve Türel (1993), Boratav, Türel ve Yeldan (1996), Ekinci (1998), Kepenek ve Yentürk (1999), Cizre-Sakallıoğlu ve Yeldan (2000), ve Yeldan (2000a ve 2000b) içinde daha ayrıntılı olarak irdelenmektedir.

Sanayi sermayesinin dışa açılma (küreselleşme) altında istihdam, teknoloji adaptasyonu, dış pazarlarla eklemlenme biçimi, ve fiyatlama davranışları üzerine daha teknik düzeyde bulgular sunan Pamukçu ve de Boer (1999), Onaran (1999), Voyvoda ve Yeldan (1999) ve Özler (2000) de, söz konusu dönüşümlerin imalat sanayiinin gerek teknolojik alt yapı ve girdi çıktı bağlantıları, gerekse üretkenlik düzeyindeki yansımalarının sınırlı olduğunu öne sürmektedir. Panel-data ekonometrisi ile yukarıda kurulan ekonometrik modele çok yakın bir çalışma sunan Yalçın (2000) de imalat sanayiinde kamu ve özel sektör ayırımında işletmelerin 1983-1994 arasında kâr marjlarındaki gelişmeleri araştırmıştır. Yalçın'ın (2000) bulgularına göre de, yoğunlaşma düzeyi yüksek olan özel imalat sanayi alt-sektörlerinde kâr marjlarının ithalata açılım ile yükselme içinde olduğu görülmektedir.

Dolayısıyla, burada sunduğumuz iktisadi veriler ve ekonometrik bulgular, bir anlamda yukarıda değindiğimiz literatürün sonuçlarını bir araya getirmekte ve özetle Türk imalat sanayiinin 1980-sonrası dışa açılım sürecinde gerek ticaret politikalarındaki stratejik dönüşümlere, gerekse ücret maliyetleri, dış ticaret hadleri ve finansal sistemden kaynaklanan dışsal şoklara kâr marjlarını arttırmak suretiyle

geliştirdiği bir "ön savunma" aracılığıyla uyum sağladığını göstermektedir. İmalat sanayi fiyatlarını, genel olarak, değişken maliyetler artı kâr marjı yoluyla belirlenmesini olanaklı kılan bu "ön savunma" mekanizması da bir yandan sermayenin kârlılığını aşağı doğru katı bir fiyatlama stratejisi ile korurken, bir yandan da ulusal mal ve finans piyasalarında enflasyonist dinamiklerin sürdürülmesine yol açmaktadır. Bu koşullarda ücretlerden veya dışsal şoklardan kaynaklanan maliyet artışları nihai fiyatlara doğrudan yansımakta; böylece ücretli emek ilk aşamadaki kazanımlarını reel olarak yitirirken, göreli fiyat yapısı da -tarım ve küçük sanayi gibi- rekabetçi fiyatlama kurallarına göre çalışan sektörler aleyhine dönmektedir.

Sonuç olarak, Türk imalat sanayiinin 1980-sonrası dışa açılım deneyimi, sektörde rant arayışlarının değişik biçimlerde süregeldiğini; ve ulusal ekonominin birikim süreçlerinin ardında yatan dinamiklerin sürdürülmesinde pazar fiyatı haricindeki öğelerce de beslenen rant mekanizmalarının belirleyici olduğunu göstermektedir. Söz konusu dönemde, 1970'li yılların dışa kapalı ticaret rejiminin yarattığı "korumacı" rant birikiminin nitelik değiştirerek, başka süreçlerde varlığını sürdürmesi ve ulusal işgücü ve mal pazarlarında yepyeni mekanizmalar ile iktisadi artığın yaratılmasına aracı olması, ortodoks -neo-liberal- bütün beklentileri tersine çeviren bir gelişme olarak değerlendirilmelidir. Uluslararası işbölümüne Türkiye benzeri çevre ekonomisi (peripheral economy) konumunda katılan az-gelişmiş ülkelerde ulusal sermaye birikiminin ana öğesinin klasik ücret-kar ayırımının ötesinde rant öğelerince beslenmesi olgusu, sermaye birikimi sürecini sadece bir "dünya fiyatları sistemine uygunluk" sorunu olarak gören ortodoks neo-liberal (neoklasik) öğretinin, dünya gerçeklerinden ne kadar uzak ve soyut bir kurgulama içinde bulunduğunu da belgelemektedir.

Burada sözünü ettiğimiz ön savunma ve rant aktarımı mekanizmalarında devletin stratejik konumunun, biçimsel olarak nitelik değiştirmesine karşın, sürekli ve aktif olarak hüküm sürdüğü vurgulanmalıdır. Bu anlamda, çevre ülkelerindeki özel sermaye birikimi biçimlerine tipik bir örnek oluşturan Türkiye deneyimi, bizlere "özel girişimciliğe" dayalı kapitalizmin devlet bürokrasisine *rağmen değil*, onun *sayesinde* serpilip gelişebilen bir olgu olduğunu belgelemektedir.[16] Devletin, 1980-sonrası Türkiye'sinde iktisadi artığın yaratılması ve transferi süreçlerindeki "yeni-düzenleyicilik" işlevi ise dördüncü bölümün konusu olacaktır.

16 Geç kapitalizm aşamasında sermaye birikim sürecinde devletin sınıflar karşısındaki konumuna ilişkin özgün çalışmaların geniş bir değerlendirilmesi için, bkz. Wright (1978), Duvall ve Freeman (1981) ve Poulantzas (1975).

BÖLÜM IV

İKTİSADİ ARTIĞIN YARATILMASI VE TRANSFERİ SÜRECİNDE DEVLETİN KONUMU

Türkiye ekonomisi üzerine yapılan birçok "medyatik" değerlendirmede 1990'lı yıllardan itibaren derinleşen kriz ortamının başlıca sorumluluğu doğrudan doğruya kamu kesiminin açıklarına bağlanmaktadır. Bu yaklaşıma göre, kriz sürecinin ana ekseni temelde bir kamu maliyesi sorunudur ve devletin iktisadi yaşama "aşırı" müdahalesinin ve siyasi yönetimin kişisel çıkar hesaplarına dayalı dar görüşlü zihniyetinin ve idari beceriksizliklerinin bir ürünüdür. Dolayısıyla, söz konusu yaklaşımlarda kriz süreci, toplumun "rasyonel" (ve verimli) iktisadi davranış içinde bulunan *sivil* kesimi ile, irrasyonel ve verimsiz *devlet* arasındaki gerginliğin sonucu olarak görülmekte; bu oluşumun ardında da KİT açıkları ve kamu ödenek kaynaklarını israf eden, piyasa denetiminden yoksun her türlü kamu harcaması örnek olarak gösterilmektedir.

Varolan iktisadi göstergeler, gerçekten de bu önermeleri destekler görünümdedir. Örneğin KİT'lerin finansman açıkları, kamu borçlanma gereği ve kamu tasarruf-yatırım açığı gibi temel göstergeler, kamu sektöründe son 5-6 yıldaki gelişmelerin sürdürülemez olduğunu sergilemektedir.

Ancak, bu tür açıklamalar kamu finansmanındaki bu gelişmeleri Türk sosyo-ekonomik yaşamından tamamen soyutlayarak, sanki tek başına, kendiliğinden bir süreç sonucunda oluştuğunu varsaymakta; krizin ardında yatan toplumsal bölüşüm ilişkilerini ve bu ilişkilerin yarattığı sermaye birikimi ve sınıfsal çatışmaları gözardı etmektedir. Kriz sürecine konu olan aktörleri, tarihsel içeriklerini tamamen boşaltarak, somut tanımı bir türlü yapılamayan rasyonel bireyler (piyasa aktörleri) ve kamu bürokrasisinden ibaret gören bu yaklaşımlarda sosyo-ekonomik olgular tarihsel gerçekliklerinden tamamen soyutlanmakta ve çeşitli ekonomik göstergelerin düz yazı ile anlatımından öteye gidememektedir.

Oysa, elimizdeki verilerin toplumsal sınıfların çıkar çatışmalarını gözeten bölüşüm perspektifine dayalı yakından analizi, kamu kesimindeki finansman krizinin aslında ulusal ekonomide gelirlerin yeniden yaratılmasına yönelik bir işlevi olduğunu; ve izlenen kamu maliyesi stratejisinin, 1980'lerin sonunda tıkanan ve emek lehine dönüşmeye yönelen bölüşüm ilişkilerini sermaye kesimi açısından hazmedilebilir kılmaya yönelik bir unsur olarak değerlendirilmesi gerektiğini göstermektedir. Gerçekten de, ulusal ekonomide iktisadi artığın sermaye kesiminde birikimini sürdürebilmesi için özel sermaye gelirlerinin beslenmesine olanak sağlayan bir dizi rant aktarımı ve kaynak transferi süreci, 1990'lar boyunca kamu kesimi açıklarının ardındaki en önemli unsurları oluşturmuş ve kamu kesimi borçlanma gereğini besleyen temel mekanizmaları ortaya çıkarmıştır. Bu süreçte giderek derinleşen kamu açıklarının finansman biçimleri ise dönem içinde farklılaşarak ulusal gelirin bölüşümünde belirleyici bir rol oynamıştır.

Bu bölümde, iktisadi artığın yaratılması ve transferi sürecinde devletin konumunu daha ayrıntılı olarak ele alacağım ve toplumsal gelir bölüşümünü yeniden düzenlenmesi işle-

vinde para ve maliye politikalarını yakından inceleyeceğim. Bölüm üç ana başlık altında aktarılmaktadır: *Birinci* ayırımda ulusal ekonominin genel dengesi ve kamu açıklarının finansmanı incelenmekte; *ikinci* ayırımda da kamu kesimi dengelerine ilişkin göstergeler ele alınmaktadır. Özel sermayeye yönelik kaynak aktarım biçimlerinin 1990'lar boyunca değişen yapısı ise *üçüncü* ayırımda sergilenmektedir.

Makroekonomik Genel Denge ve Kamu Açıklarının Finansmanı

Bu bölümde öncelikle ulusal ekonominin makro düzlemde genel dengesini ayrıştırmaya yöneleceğim ve kamu kesimi açıklarının kapatılması için gerekli makroekonomik dönüşümleri inceleyeceğim. Bu egzersizde öncelikle milli gelir muhasebesi üzerine kısa bir açıklamanın uygun olacağı düşüncesindeyim.

Bilindiği gibi bir ekonomide yaratılan milli gelir, Y, en geniş anlamıyla kamu harcanabilir gelirinden, Y^G; ve özel sektör harcanabilir gelirinden, Y^P, oluşmaktadır. Dolayısıyla,

$$(1) \quad Y = Y^G + Y^P$$

ifadesi geçerlidir. Her iki kesim de harcanabilir gelirini tüketim, C, ya da tasarruf, S, biçiminde kullandığına göre,

$$(2) \quad Y = (C^G + S^G) + (C^P + S^P)$$

özdeşliğini elde etmek mümkündür.

Öte yandan, milli geliri, üzerine yapılan toplam harcamalar açısından değerlendirirsek,

$$(3) \quad Y = (C^G + C^P) + (I^G + I^P) + (X - M)$$

eşitliğini yazabiliriz. Yani milli gelir harcamaları kamunun tüketim (C^G) ve yatırımı (I^G) ; artı özel sektörün tüketim

(C^P) ve yatırımı (I^P), artı dış denge (ihracat eksi ithalat, X-M) kalemlerinden oluşmaktadır. Birer özdeşlik biçiminde kullanacağımız (2) ve (3) no'lu ifadeler değişik bakış açılarından milli gelir toplamını vermektedir. Her iki ifadeyi de birbirine eşitlersek,

$$(C^G + S^G) + (C^P + S^P) = (C^G + C^P) + (I^G + I^P) + (X - M)$$

Tüketim (C^G ve C^P) değerlerini iki taraftan da düşüp, kalanları yeniden sıralarsak şu ifadeyi elde ederiz:

$$(4) \quad (I^G - S^G) = (S^P - I^P) + (M - X)$$

Yani kamu kesimi yatırım tasarruf açığı ($I^G - S^G$), özel sektör tasarrruf-yatırım fazlası ($S^P - I^P$) ve dış açık (M-X) tarafından finanse edilecektir. Dışa açık bir ekonominin genel dengesi yukarıda oluşturduğumuz (4) No'lu ifadenin gerçekleşmesi altında sağlanabilecektir.

Bu yaklaşımdan hareketle, Türkiye ekonomisi'nin ele aldığımız dönemlerdeki genel denge yapısının bileşenlerini IV-1 No'lu Tabloda sergilemekteyiz. Tablo, gayri safi milli hasılanın (GSMH) harcama ve gelirlerin kullanımı yönünden yukarıda açıkladığımız kalemlerini reel 1987 fiyatlarıyla ve GSMH'ye oranlar olarak vermektedir.

Tablo'dan elde ettiğimiz ilk gözlem, 1989 - 1994 arasında kamu harcanabilir gelirindeki hızlı aşınma üzerinedir. Söz konusu dönemde, kamu harcanabilir geliri gerek reel fiyatlarla düzey olarak, gerekse GSMH'ye oran olarak değer yitirmiştir. 1988'de ulusal gelirin %18.3'ünü veren kamu kesimi harcanabilir geliri, 1990 yılında %13 düzeyine indikten sonra, 1993'te %9.6'ya; 1999'da da tarihsel olarak en düşük düzeyi olan %7'ye gerilemiştir. Bu sürece koşut olarak 1980'lerin sonunda ulusal gelirin %1.6'sına düşürülmüş olan kamu tasarruf-yatırım açığı hızla büyümüş; 1993'te ulusal gelirin %10'una ulaşmıştır. 1999 itibariyle kamu ta-

Tablo IV-1.
Ekonominin Genel Dengesi ve Kamu Açıklarının Finansmanı

	Kamu Tasarru Yatırım Açığı (SG-IG) [a,b]		*Özel Sektör Tasarruf Fazlası (SP-IP)* [a,b]		*Dış Kaynak (M-X)* [a,b]		*GSMH* [a,b]	*Kamu Harcanabilir Geliri* [a,b]		*Özel Harcanabilir Gelir* [a,b]	
1980	-3671	-7.2	-204	-0.4	3875	7.6	50990	8923	17.5	42067	82.5
1985	-1024	-1.6	-192	-0.3	1216	1.9	63993	11711	18.3	52283	81.7
1988	-1233	-1.6	2042	2.7	-810	-1.1	76120	10337	13.6	65783	86.4
1989	-2048	-2.6	1970	2.5	79	0.1	77357	10163	13.1	67208	86.9
1990	-4377	-5.2	1727	2.0	2650	3.1	84596	11354	13.4	73242	86.6
1991	-5876	-6.9	4098	4.8	1778	2.1	84891	10001	11.8	74896	88.2
1992	-6864	-7.6	5078	5.6	1785	2.0	90326	10255	11.4	80091	88.7
1993	-9739	-10.0	4999	5.1	4739	4.9	97678	9357	9.6	88321	90.4
1994	-4342	-4.7	5694	6.2	-1352	-1.5	91733	8781	9.6	82952	90.4
1995	-3858	-3.9	659	0.7	3199	3.2	99029	9351	9.4	89678	90.6
1996	-7637	-7.2	2874	2.7	4763	4.5	106080	8409	7.9	97671	92.1
1997	-6459	-5.5	2014	1.7	4444	3.8	116945	13460	11.5	103485	88.5
1998	-10060	-8.4	9158	7.7	902	0.8	119610	10817	9.0	107663	90.0
1999 c	-14629	-13.4	11323	10.4	3307	3.0	109291	7670	7.0	101621	93.0

a. Reel 1987 fiyatlarıyla. GSMH zımni fiyat deflatörü ile indirgenmiştir.
b. İkinci sütundaki sayılar GSMH'ye % oranları vermektedir.
c. Gerçekleşme Tahmini.
Kaynak: Devlet Planlama Teşkilatı.

sarruf-yatırım açığının, 1987 fiyatlarıyla hesaplanan *reel düzeyi*, 1988 yılındaki değerinin 10 mislinden fazladır. Bu rakam 1994 krizi öncesinde görülen açığa çok yakın durmaktadır (9.7 milyar TL). Nitekim, 1989'u izleyen 10 yıllık finansal serbestleştirme deneyimi altında kamu tasarruf-yatırım açığının reel olarak 10 mislinden fazla büyümesi söz konusu dengesizliğin kendiliğinden oluşan, rassal bir süreç olamayacağını da vurgulamaktadır. 1988 yılından itibaren hızlı bir ivmelenmeyle yaşanan bu açığın ulusal ekonomide yeni uyum mekanizmalarını devreye sokacağı ve bu mekanizmaların ekonominin bölüşüm dinamiklerini derinden etkileyeceği açıktır.

Tablo'daki veriler, 1980'lerin ilk yarısında özel sektörün de, kamu kesimi yanında "açık" veren bir konumda olduğunu, ancak bu dönemde (bir kriz yılı olan 1980'i bir yana bırakırsak) her iki kesimin de açık miktarlarının makul düzeylerde (idare edilebilir) olduğunu göstermektedir. Kamu açıklarının finansmanında, 1994'e değin özel sektör tasarruf-yatırım fazlasının belirleyici olduğunu tespit etmekteyiz. Dış kaynaklı finansman ise, 1988'deki eksi değerinden sonra giderek önemli bir unsur haline dönüşmüş ve kamu açığının kapatılmasında önemli bir nicel boyuta ulaşmıştır.

Bir mini-kriz yılı olan 1988'de hem kamu sektörü, hem de dış ekonomi dengeleri eksi yönlüdür. Ulusal gelirin %2.7'sini bulan toplam açık özel tasarruf fazlası ile kapatılmıştır. 1989'dan başlayarak kamu açığı hızla artmış ve 1993'e gelindiğinde ulusal gelirin %10'una ulaşmıştır. Söz konusu açığın kapatılması ancak özel sektör tasarruflarının, özel yatırımların üzerinde, ulusal gelire oran olarak %5.1'e ulaşan bir fazla vermesiyle ve dış tasarrufların (ithalat-ihracat) %4.9'luk katkısıyla mümkün olmuştur. Özel sektörün tasarruf fazlası özellikle 1994 krizinin aşılmasında nicel

olarak çok önemli bir rol oynamıştır. Süper faizli hazine bonolarının devreye sokulduğu 1994 yılında özel sektör tasarruf-yatırım fazlası, ulusal gelirin %6.2'sine ulaşarak tarihsel bir rekor kırmıştır.

Dış kaynağa dayalı finansmanda en önemli gelişmenin kısa vadeli spekülatif sermaye akımlarının serbestliğine dayalı sıcak para girişlerinden kaynaklandığı yukarıdaki bölümlerde vurgulanmıştı. Bu anlamda, 1989-sonrasında kambiyo rejiminin kuralsızlaştırılması, ulusal mali piyasaların dünya finans merkezleriyle eklemlenmesi sonucunu doğurmuş ve ekonominin kısa vadeli likidite gereksinimlerinin karşılanmasını olası kılmıştır.

Burada ulusal gelir üzerine olan makro ekonomik talep unsurlarının ayrıştırılmasına ilişkin bir ek saptama yapmak mümkündür. Yukarıda (3) no'lu ifade ile verilen ulusal gelir özdeşliğini yeniden kullanırsak:

$$(3) \quad Y = (C^G + C^P) + (I^G + I^P) + (X - M)$$

Ulusal gelirin kamu ve özel sektörler harcanabilir gelirinden ibaret olduğunu veren (1) no'lu denklem ile birlikte gözetildiğinde,

$$Y^G + Y^P = (C^G + C^P) + (I^G + I^P) + (X - M)$$

Buradan da

$$I^P + I^G + X = (Y^P - C^P) + (Y^G - C^G) + M$$

elde ederiz. Buna göre, ekonomide özel yatırımlar, kamu yatırımları ve ihracat gelirlerinin toplamı, özel tasarruflar (eşitliğin sağındaki ilk parantez), kamu tasarrufları (eşitliğin sağındaki ikinci parantez) ve ithalat harcamalarına eşit olmalıdır. Eşitliğin sol tarafındaki makro büyüklükler, ekonomiye olan toplam talep unsurlarını, sağ tarafındakiler ise toplam tasarruf unsurlarını vermektedir. Özel tasarruf GSMH oranı-

nı s_P, kamunun tasarruf-GSMH oranını s_G, ithalat-GSMH oranını da m ile gösterirsek:

$$s_P = \frac{Y^P - C^P}{Y}$$

$$s_G = \frac{Y^G - C^G}{Y}$$

$$m = \frac{M}{Y}$$

tanımlarına ulaşırız. Bu tanımları kullanarak ulusal gelir özdeşliğini şu şekilde yazmak mümkündür:

$$Y = \frac{1}{(s_P + s_G + m)} (I^P + I^G + X)$$

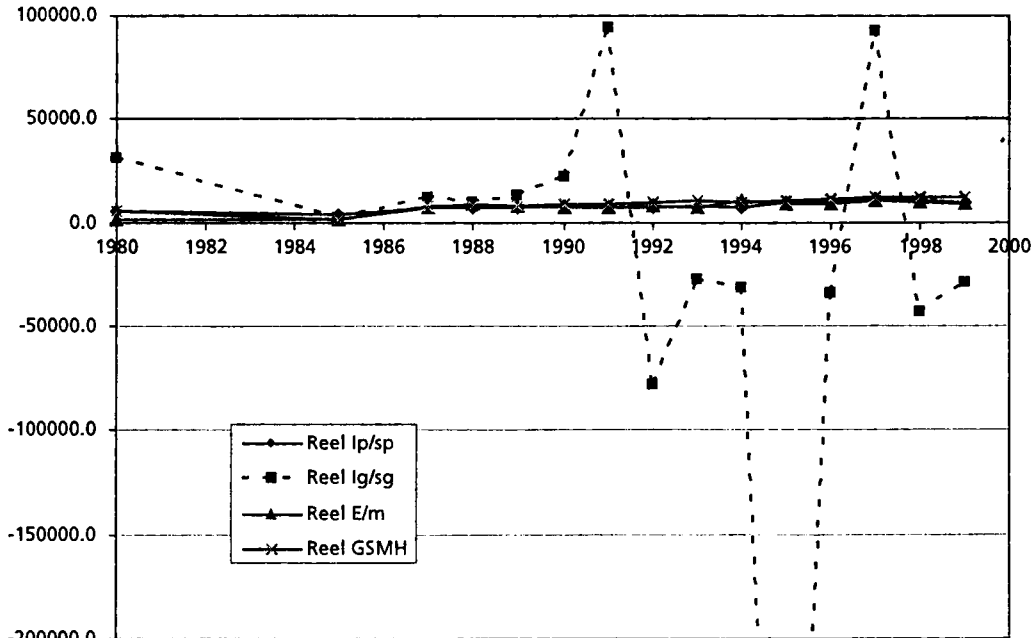
veya

$$Y = \frac{s_P}{s_P + s_G + m} + \left(\frac{I^P}{s_P}\right) + \frac{s_G}{s_P + s_G + m} + \left(\frac{I^G}{s_G}\right) + \frac{m}{s_P + s_G + m} + \left(\frac{X}{m}\right)$$

sonucuna ulaşırız. Dolayısıyla ulusal gelire olan talep unsurlarının yarattığı *çarpan etkileri,* sırasıyla, özel yatırımlar (I^P/s_P), kamu yatırımları (I^G/s_G) ve ihracat (X/m) taleplerinden kaynaklanmaktadır. Her üç çarpan etkisi de talep "sızıntıları" (leakages) olan tasarruf hadleri ve ithalat oranı ile ağırlıklandırılmıştır.

Yukarıda IV-1 no'lu tabloya konu olan talep unsurlarını ve çarpan oranlarını beraber gözetirsek, Türkiye ekonomisinde ulusal gelire olan toplam makroekonomik talebin kaynaklarını ayrıştırmamız mümkün olabilir. Bu amaçla, ulusal gelir ve söz konusu üç talep unsurunu reel fiyatlarla sunduğumuz bir şekil aracılığıyla göstereceğiz. Aşağıda IV-1 no'lu Şekil'de GSMH ve makro talep büyüklüklerinin ağırlıklandırılmış kaynakları çizilmiştir. Dolayısıyla söz konusu Şekil, ulusal gelire olan makro ekonomik taleplerin kaynaklarının 1980 sonrasındaki evrimini reel fiyatlarla sergilemektedir.

Şekil IV-1.
GSMH ve Makro Büyüklüklerin Ayrıştırılması (Reel 1980 Fiyatlarıyla)

Şekil IV-1'den ulusal gelire olan talep şoklarının büyük ölçüde kamu kesiminden kaynaklandığı açık bir şekilde izlenebilmektedir. 1980'ler boyunca kamu yatırım talebi, ulusal gelirin ve diğer talep unsurlarının reel olarak üzerinde seyretmiştir. Dolayısıyla, 1980'lerde ulusal gelire olan talep etkisi, tüm özel sektör yanlı teşviklendirmelere karşın, kamu sektöründe görece olarak daha kuvvetli olmuştur. Buna karşın 1991'den başlayarak kamu sektörünün talep öncüllüğü büyük bir çöküntüye uğramış ve 1994 kriziyle (reel 1980 fiyatlarıyla) -46 trilyonluk bir talep şoku yaratmıştır. 1997'inin kısa erimli kazancından sonra, kamu yatırımlarının ulusal gelire olan talep etkisi tekrardan eksiye dönüşmüştür.

Bu gözlemler ışığında, şimdi kamu kesiminin söz konusu açıklarını ve talep daralmasını oluşturan alt kalemlerini daha yakından incelemeye başlayabiliriz.

Kamu Sektörü Genel Dengeleri

Yukarıda nicel ifadelerini sergilediğimiz kamu kesimi finansman açıklarının ardında yatan mekanizmalar ve siyasi-ekonomik unsurlar nelerdi? Bu soruya yanıt alabilmek için öncelikle kamu sektörüne ait çeşitli büyüklükleri irdelememiz gerekmektedir. IV-2 No'lu Tablo bu amaçla hazırlanmış olup, kamu sektörü genel dengesinin 1988 sonrası gelişimini özetlemektedir. Tablo'daki veriler, üretici fiyatları endeksi aracılığıyla indirgenmiş olup, reel 1987 fiyatlarıyla sergilenmektedir.

Tablo IV-2'de sunduğumuz veriler, kamu kesimi dengelerinde yaşanan ilk çöküntünün 1988-91 arasında KİT sisteminin yarattığı *faktör gelirleri* hesaplarında gerçekleştiğini belgelemektedir. Gayrı safi milli hasılanın 1988'de %5'i civarında seyreden faktör gelirleri, 1990'da reel olarak yarı

Tablo IV-2.
Kamu Kesimi Genel Dengeleri (Reel 1987 Fiyatlarıyla, Milyar TL)[1]

	1988	*1989*	*1990*	*1991*	*1992*	*1993*	*1994*	*1995*	*1996*	*1997*	*1998*	*1999*[2]
Vergi Gelirleri	10313.8	11818.9	13855.2	13965.6	15145.1	17452.2	15597.0	15830.0	17065.0	20099.2	22235.4	22458.0
Dolaysız	3983.1	5120.1	5879.7	6013.8	6359.6	7115.8	6820.7	6061.9	6195.1	7380.5	9668.1	9346.9
Dolaylı	6330.7	6698.8	7975.5	7951.8	8785.5	10336.4	8776.4	9768.1	10869.9	12718.7	12567.3	13111.1
Faktör Gelirleri	4612.5	3987.4	2805.2	531.3	-70.4	729.2	1732.1	3122.4	4493.9	4662.1	5172.9	5698.9
Cari Transferler	-6077.6	-6230.8	-5892.8	-5272.4	-5947.8	-9201.7	-9504.5	-10167.4	-13897.9	-12894.7	-16163.6	-18953.6
Kamu Harcanabilir Geliri	9866.1	10587.0	12095.6	10196.4	9966.8	9498.1	8083.3	8779.7	7755.4	11912.6	9919.9	7351.5
Kamu Tasarrufları	4970.8	3801.4	3084.7	613.1	-718.0	-2660.6	-925.0	-69.0	-1634.7	854.4	-2110.2	-7132.0
Kamu Yatırımı	-6147.9	-5938.0	-7762.3	-6516.7	-5926.4	-7224.9	-3071.7	-3553.3	-5101.9	-6570.7	-7115.6	-6889.0
Kamu Tasarruf-Yatırım Den.	-1177.2	-2136.6	-4677.6	-5903.6	-6644.4	-9885.5	-3996.7	-3622.3	-6736.6	-5716.3	-9225.8	-14020.9
GSMH'ye Oran Olarak (%)												
Kamu Sek. Borçlanma Gereği	4.8	5.3	7.4	10.2	10.6	12.1	7.9	5.2	8.8	7.6	9.2	15.1
Bütçe Dengesi	-3.1	-3.3	-3.1	-5.3	-4.3	-6.7	-3.9	-4.0	-8.3	-7.6	-7.0	-11.6
Faiz Dışı Birincil Bütçe	0.8	0.3	0.5	-1.5	-0.6	-0.9	3.8	3.4	1.7	0.1	4.7	2.1
Kamu Net Dış Borçlanması	2.1	0.8	0.9	0.4	1.6	1.4	-1.7	-1.1	-0.9	-1.5	-2.0	0.6
DİBS Stoku[3]	5.7	6.3	6.1	6.8	11.7	12.8	14.0	14.6	18.5	20.2	21.9	29.3
Faiz Ödemeleri:	3.8	3.6	3.5	3.8	3.7	5.8	7.7	7.5	10.2	7.7	11.7	13.7
İç Borç	2.4	2.2	2.4	2.7	2.8	4.6	6.0	6.2	9.0	6.7	10.6	12.6
Dış Borç	1.4	1.4	1.1	1.1	0.9	1.2	1.7	1.3	1.2	1.0	1.0	1.1
Net Yeni İç Borçlanma / İç Borç Stoku (%)	41.7	48.5	40.7	41.7	58.6	48.9	53.1	52.4	57.8	52.4	49.5	49.3

Kaynaklar: DPT Temel Ekonomik Göstergeler, Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı, Hazine İstatistikleri, 1980-1999.
(1) Toptan Eşya Fiyatlarıyla indirgenmistir.
(2) Geçici.
(3) Devlet İç Borçlanma Senetleri. (Bonolar + Hazine Tahvilleri). Merkez Bankası avansları ve Konsolide Borçlar hariç.

yarıya azalmış; 1991 sonunda ise pratik olarak sıfırlanmıştır. Dolayısıyla, kamu sektörü 1988 yılını izleyen sadece üç sene gibi kısa bir süre içerisinde toplam gayrı safi milli hasılanın %5'ine ulaşan bir gelir kaynağını yitirmiştir.

Bu tespitten hareketle, kanımca kamu sektörü dengelerinin 1980'ler sonundaki çöküntüsü, soyut anlamda bir idari ya da teknik beceriksizlik ile açıklanabilir düzeyin üzerindedir. Kamu kesiminde sadece üç senelik bir zaman diliminde yaşanan ve 1987'nin fiyatlarıyla reel olarak 4 trilyon TL'yi aşan bu gelir kaybının, ekonominin birikim ve bölüşüm dinamiklerinden soyut olarak açıklanabilmesi olanaklı değildir. Nitekim, aynı hesap kaleminin 1993'ten sonra artıya dönüşerek, hızlı bir yükselme eğilimine girdiğini; ve 1997'de de 1988'in düzeyini reel olarak yakaladığını görmek mümkündür (bkz Tablo IV-2). Dolayısıyla, KİT sisteminin yarattığı faktör gelirlerindeki "çöküntü" 1990'ların ilk yarısıyla sınırlı kalmış gözükmektedir. Ancak, toplam kamu hesapları açısından bakıldığında, 1993 sonrasında da bu sefer cari transfer giderlerinin ani bir artışla öne çıktığını görmekteyiz. Cari transferler 1992'den 1993'e reel olarak yaklaşık iki misli büyümüş ve günümüze değin artışını sürdürmüştür. Cari transfer harcamaları 1999'da kamu yatırım harcamalarının 3-misline, dolaylı vergi gelirlerinin de 2-misline ulaşmıştır. Bu kalemin içindeki en önemli gider unsuru ise faiz ödemeleri, ikinci olarak da sosyal güvenlik kuruluşlarına yapılan transfer harcamalarıdır.

Söz konusu dönemde yaşanan bir başka çarpıcı gelişme ise kamu tasarruf performansının -gene çok kısa bir süre içinde- tamamen çöküntüye uğramasıdır. Gene 1980'ler sonunda ulusal gelirin yaklaşık %5'i oranında bir tasarruf yaratan kamu sektörü bu özelliğini hızla yitirmiş ve 1992'den itibaren *eksi* tasarruf üretir konuma itilmiştir. Böylece, söz konusu dönem boyunca, ideolojik olarak kamu yatırım har-

camalarındaki kısıtlamalara karşın, tasarruf miktarının gerilemesi nedeniyle, kamu sektörü tasarruf-yatırım açığı 1988'den 1993'e 8.3 misli büyümüştür. Kamu sektörü tasarrufları 1993-sonrasında sadece 1997 yılında artıya geçmiş, ancak 1999'da tamamen çöküntüye uğramıştır. 1999 yılının geçici rakamları, kamunun *eksi* tasarruflarının (yani kamunun toplam gelirini de aşan tüketim harcamaları fazlasının) toplam kamu yatırımlarının da üstüne çıktığını göstermektedir. Dolayısıyla, 2000'li yılların başında kamu sektörünün artık üretemeyen ve toplam geliri, transfer harcamalarını dahi karşılayamayan bir çöküntü içinde olduğu görülmektedir.

Kamunun gelir ve gider kalemlerinde çok kısa süre içerisinde yaşanan bu olumsuz gelişmeler, bütçe açıklarını ve kamunun finansman ihtiyacını hızla yükseltmiştir. GSMH'ye oran olarak, kamu sektörü borçlanma gereği (KSBG), 1988'deki %4.8'den, 1991'de %10.2'ye; 1993'te de %12.1'e çıkmıştır. 1999 itibariyle bu oran %15.1 ile tarihsel olarak en yüksek değerine ulaşmıştır.

Genel bir yaklaşım ile, kamu sektörünün artan açıkları temelde üç kaynaktan karşılanabilirdi: Merkez Bankası'ndan kısa vadeli avans kullanımı (monetizasyon), dış borçlanma ve iç borçlanma. Bu olanaklardan ilki, enflasyonist baskıları şiddetlendireceği endişesinden hareketle Hazine ve Merkez Bankası arasındaki para programı protokolleriyle sınırlanmış; dış borçlanma ise dünya finans merkezlerinin konjonktürel kısıtları ve ulusal mali piyasaların genelde istikrarsız ve kırılgan görünümü nedenleriyle anlamlı bir kaynak oluşturamamıştır. Nitekim, 1988'den sonra kamunun *net anlamda* dış borçlanması çok düşük düzeylerde gerçekleşmiş, hatta 1994-sonrasında da eksiye dönüşmüştür. (Bkz. Tablo IV-2).

Bu kısıtlamalar altında kamu iç borçları hızla menkul kıymetlendirilmeye başlanmış; ve hazine bonosu ve tahvil

ihraçlarıyla pazarlanmıştır. Menkul-kıymetlendirilmiş iç borçlanma (tahvil ve bono ihraçlarıyla finanse edilen kamu açıkları) 1990'da ulusal gelirin %7'si iken, bu rakam 1999 sonunda %29.3'e ulaşmış durumdadır. İç borç stokunun bu denli hızla büyümesinin ardındaki en önemli etken, özellikle 1991'den itibaren iç borç senetlerinin kısa vadeye sıkışmasıdır. Nitekim Tablo IV-2'inin son satırındaki hesaplamalar, bir sene içerisinde kamunun *net* yeni borçlanmasının, toplam iç borç stokuna oranının 1992 yılından itibaren %50'yi aştığını göstermektedir. Kısa vadede döndürülmesi gereği yüzünden iç borç yükü dönem boyunca hızlı bir devinim göstermiş ve 1993'ten sonra yıl boyunca yapılan *brüt* yeni iç borçlanma, varolan toplam iç borç stokunu aşar hale gelmiştir. 1996 yılının *brüt* iç borçlanması, toplam stokun 1.63 mislidir. Borçlanma temposunun 1997'de görece yavaşlamış görünmesine karşın, 1998'in rakamları, söz konusu oranın tekrardan %100'ün üzerine çıktığı yönündedir.[1] Bu haliyle kamu sektörü, iç borcunu ancak yeni iç borçlanma ile karşılayabilmekte ve iç borç stoku -iktisat yazınında *Ponzi*-tipi finansman diye adlandırılan- bir kısır döngü içine itilmiş gözükmektedir.

Kamu kesimi borçlanma gereğinin ulusal ekonomiye getirdiği iç borç yükü, faiz ödemelerinin hızlı artışı ile kendini 1993 yılından itibaren hissettirmeye başlamıştır. İç borç faiz ödemelerinin, gayrı safi milli hasılaya oranı, 1990'ların başında sadece %2 civarında iken, artan iç borçlanma temposuna koşut olarak 1993'te %4.6'ya; 1996'da da %9.0'a değin yükselmiştir. 1998-sonrasında yeniden ivmelenen iç borç faiz yükü, ulusal gelirin %12'sini aşmış ve 2000 yılı istikrar programı altında da artış eğilimini sürdürmüştür. Söz konusu yükün, ekonominin birikim ve bölüşüm süreçleri

1 Bu konudaki veriler Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı web sayfası: *http://www.treasury.gov.tr* adresinden elde edilebilir.

üzerine olan etkilerini daha yakından irdeleyebilmek için IV-3 No'lu Tablo'dan yararlanacağız. Tablo IV-3'de konsolide bütçeye ilişkin çeşitli göstergeler sunulmakta ve iç borç faiz harcamaları ile orantılandırılmaktadır.

Elimizdeki veriler, konsolide bütçe toplam harcamalarının dağılımında 1988'den, 1999'a değin geçen sürede en önemli artışın iç borç faiz ödemeleri kaleminde olduğunu (toplam harcamalarının %15'inden, %35.1'ine); bunu da sosyal güvenlik kuruluşlarına yapılan transfer harcamalarının (1999"da %8.7) izlediğini göstermektedir.

Tablo IV-3'de sergilediğimiz veriler, KİT sistemine konsolide bütçeden yapılan transferlerin 1991'de toplam harcamaların %9.4'ünü oluşturduğunu; ancak bu yıldan sonra önemini giderek yitirdiğini belgelemektedir. 1995'den sonra KİT'lere yapılan transfer harcamaları, toplam bütçe harcamaları içinde sadece %1.5 civarında bir yük taşımaktadır.

Bütçe verilerine göre, cari personel harcamaları da 1990'ların ikinci yarısından itibaren göreceli olarak önem yitiren bir başka kalemdir. Toplam harcamalar içinde 1991 ve 1992'de %40'lar kadar pay sahibi olan cari personel harcamaları, göreceli payını giderek yitirmiş ve 1996'dan sonra bütçenin sadece dörtte biri kadar bir pay alır olagelmiştir.

Diğer yandan, birincil (faiz-dışı bütçe) dengesinde her ne pahasına olursa olsun fazla yaratma kaygısı, doğrudan doğruya diğer harcama kalemlerine yansıtılmış, bu yaklaşımdan en büyük payı da yatırım harcamaları almıştır. İşçilik maliyetleri hariç tutulursa, konsolide bütçe toplam yatırım harcamalarının, 1995'ten bu yana, toplam harcamaların %6'sını aşmadığı görülmektedir. 1985'de bütçe harcamaları içinde %20.7'ye ulaşan bir paya sahip olan yatırım harcamalarının 1990'larda hızla geriletilmiş olması ve 2000'li yıllara girerken Cumhuriyet tarihinin en düşük değerlerine sahip olması çok düşündürücü bir gelişmedir. İç borç faiz ödemeleri-

Tablo IV-3.
Konsolide Bütçe'ye İlişkin Çeşitli Göstergeler

	1980	*1985*	*1988*	*1989*	*1990*	*1991*	*1992*	*1993*	*1994*	*1995*	*1996*	*1997*	*1998*	*1999*
Toplam Harcamalar İçindeki Pay (%)														
Cari Harcamalar	45.9	38.8	34.8	42.9	48.8	46.4	51.5	42.2	38.6	37.7	32.6	34.8	33.2	32.7
Personel	31.7	23.6	23.6	32.3	38.6	37.8	42.4	34.9	30.4	29.4	24.7	25.9	24.8	24.7
Diğer Cari	14.2	15.2	11.2	10.6	10.2	8.5	9.1	7.3	8.2	8.3	7.8	8.8	8.4	8.0
Yatırım Harcamaları	17.2	20.7	16.6	15.0	14.7	13.2	13.2	11.0	8.1	5.4	6.0	7.4	6.4	5.5
Toplam Faiz Ödemeleri	2.9	12.5	23.2	21.2	20.4	18.5	51.5	24.0	33.2	33.7	38.0	28.5	39.6	38.3
İç Borç Faiz Ödemeleri	2.0	4.6	14.7	13.2	14.0	13.0	13.8	19.1	26.0	27.8	33.7	24.8	36.1	35.1
Dış Borç Faiz Ödemeleri	0.8	7.9	8.5	8.1	6.4	5.5	4.4	4.9	7.3	5.9	4.3	3.8	3.5	3.2
KİT'lere Transferler	16.4	3.4	4.8	3.1	1.8	9.4	3.7	5.3	2.3	2.7	1.3	1.5	1.0	1.5
Sosyal Güvenlik Kur. Transferler	3.7	4.2	3.6	3.7	1.8	1.2	1.8	2.8	4.4	6.3	8.5	9.7	9.6	8.7
Memo:														
İç Borç Faiz Ödemeleri / Toplam Vergi Gelirleri (%)	2.9	6.4	22.2	20.0	21.2	21.5	21.6	35.0	39.7	43.9	59.2	41.7	61.0	66.4
İç Borç Faiz Ödemeleri/ Yatırım Har. (%)	11.8	22.1	88.6	87.9	95.6	98.8	104.5	174.0	320.3	518.1	558.2	335.0	563.9	637.9
İç Borç Faiz Ödemeleri / Sosyal Güvenlik Kuruluşlarına Transferler (%)	55.1	108.9	409.1	355.6	779.3	1083.8	765.6	680.9	590.6	441.2	396.8	255.2	378.2	405.1
İç Borç Faiz Ödemeleri / Net Yeni İç Borçlanma (%)	81.5	33.8	111.9	73.3	97.4	112.4	77.6	176.6	134.1	168.1	124.7	78.9	122.6	100.9

Kaynak: Hazine Müsteşarlığı, Hazine İstatistikleri, 1980-1999; DPT, Ekonomik ve Sosyal Göstergeler, 1950-1999.

nin öneminin giderek artması Tablo'dan açıkça gözlenebilmektedir. İç borç faiz ödemeleri, vergi gelirlerinin 1999 yılı itibariyle %66'sını götürmektedir. Hemen burada belirtelim ki Tablo IV-3'de söz konusu olan toplam vergi hesabı dolaylı vergiler artı dolaysız (gelir) vergilerinden oluşmaktadır. Dolaylı vergilerin aslında ulusal ekonominin makro harcama kalemlerine sabite olarak alındığı düşünülürse, konsolide bütçenin idaresi açısından dolaysız gelir vergilerinin daha önemli bir unsur sayılması gerektiği düşünülebilir. İç borç faiz ödemelerinin doğrudan gelir vergisinden elde edilen hasılatı ile karşılaştırıldığında söz konusu kalemin 1995'den bu yana iç borç faiz yükünü karşılayamadığı görülecektir.

Toplumsal İktisadi Artığın Transferi Sürecinde Devlet Bütçesinin Rolü

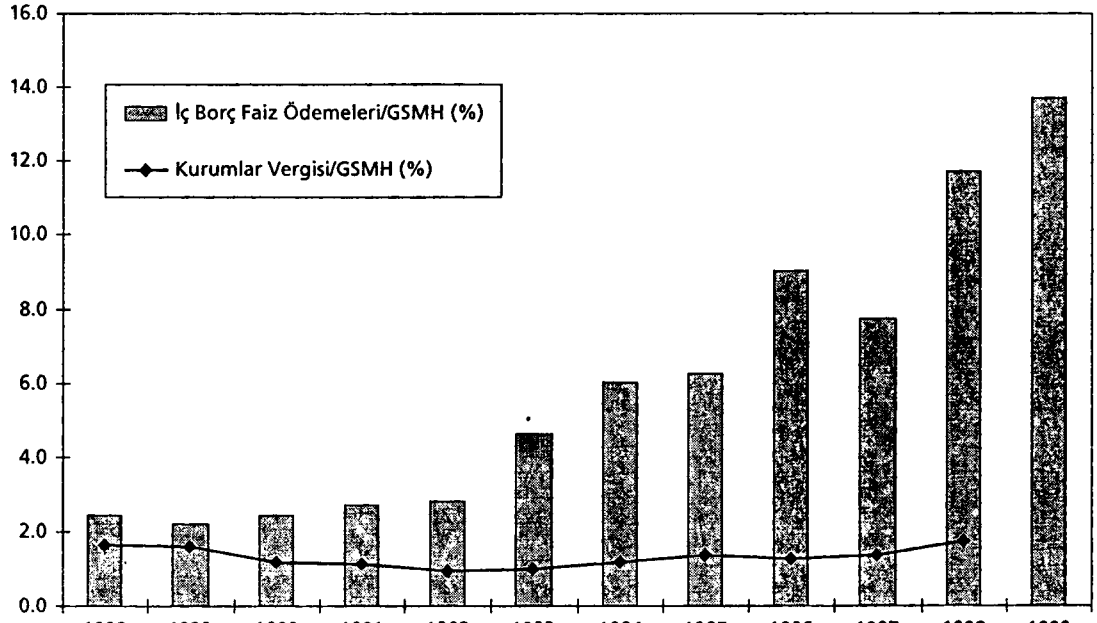
İç borç faiz ödemelerinin, kamu yatırım harcamalarıyla karşılaştırılması son derece çarpıcı gelişmeleri sergilemektedir. İç borç harcamalarının, yatırım harcamalarına oranı 1992'den itibaren %100'ün üzerine çıkmış ve 1999'da %638'e yükselmiştir. Dolayısıyla kamu, bütçe harcamalarını düzenlerken iç borç faiz ödemesi için yatırımlarına harcadığı giderin tam 6.4-misli bir pay ayırmaktadır. Kamu yatırımlarının iç borç servis yükü karşısında bu şekilde gerilemesi 1990'h yılların en vahim sonucudur. Oysa, söz konusu yıllarda finansal serbestleştirme süreci altında Türk ekonomisinin yatırım hacminin genişlemesi ve ulusal tasarruf havuzunun doğrudan yatırımlara dönüştürülebilmesinin daha hızlı ve etkin bir biçimde gerçekleşmesi bekleniyordu. Burada bu beklentilerin gerçekleşmesi bir yana, iç borç tuzağına sıkışan kamu sektörünün her sene net yeni iç borçlanmasının üstünde bir iç borç faiz harcama yükü ile karşı karşıya kaldığı görülmektedir.

Bu saptamalarımızı bir başka açıdan vurgulamak amacıyla, iç borç faiz ödemesi harcamalarını, tahakkuk bazında gerçekleşen kurumlar vergi yükü ile karşılaştırabiliriz. Şekil IV-2'de böylesi bir karşılaştırmanın sonuçları sergilenmektedir.

Kurumlar vergisi, bir anlamda kurumsal (formel) sermaye kesiminin ulusal vergi havuzuna katkısı olarak değerlendirilirse, bu katkının 1990'lar boyunca inanılmaz derecede düşük gerçekleştiğini; ve iç borç faiz ödemeleri yoluyla da kaynağına dolaylı olarak iade edilmiş olduğunu söyleyebiliriz (Yeldan 1999a, 1999b; Cizre-Sakallıoğlu ve Yeldan, 2000). 1988 yılında iç borç faiz ödemelerinin ulusal gelire oranı %2.4 iken, kurumlar vergisi yükü %1.8 civarındadır. Bu haliyle iki unsur arasında başbaşa sayılabilecek bir denge mevcuttur. 1990'lar boyunca iç borç faiz ödemeleri ulusal gelirin %10'una değin hızla yükselirken, sermaye kesiminin kurumlar vergisi yoluyla vergi yükü %2 sınırını aşamamıştır. Böylece devlet, sermaye üzerinden aldığı %2 civarındaki vergi yükünü *ikincil bölüşüm* ilişkilerinin çözümlenmesi sürecinde kaynağına fazlasıyla geri iade etmiş gözükmektedir. Daha ilginci, bu eğilimin özellikle sendikal mücadelenin yükseldiği ve ücret artışlarının hızlandığı 1989'dan itibaren önem kazanmış olmasıdır. Önceden de belirttiğimiz gibi 1989, ücretlerin bastırılmasına dayalı "klasik" birikim ve artık yaratımı süreçlerinin çözüldüğü yıldır.

Tablo IV-3'ün son satırında iç borç faiz ödemelerinin, konsolide bütçenin net yeni iç borçlanması ile karşılaştırılması verilmektedir. Kamu, 1990'lar boyunca -1992 ve 1997 iki istisna oluşturmak üzere- her sene yeni net iç borçlanmasının üstünde iç borç faiz transferi gerçekleştirmiştir. Bu arada son bir gözlem olarak, faiz ödemelerinin birer "kara delik" olduğu savlanan sosyal güvenlik sisteminin açıklarıyla karşılaştırılmasının ne kadar ilginç sonuçlar verdiğini belgeleyelim. Hazine Müsteşarlığı'ndan konsolide bütçe

Şekil IV-2.
İç Borç Faiz Ödemeleri ve Kurumlar Vergisi Gelirleri (GSMH'yeOran Olarak)

harcamalarına ilişkin derlediğimiz veriler, iç borç faiz harcamalarının sosyal güvenlik kuruluşlarına yapılan transferlerin 1998'den bu yana en az 4-misli yer tuttuğunu göstermektedir.

Sosyal güvenlik kuruluşlarına yapılan transferlerin yükü, toplam bütçe harcamalarının hiçbir dönemde %9'unu aşmamasına ve iç borç faiz giderlerine görece sadece dörtte birini oluşturmasına karşın, bütçenin "kara delik" oluşturan bir *yapısal* yükü olarak öne çıkartılması, olsa olsa ideolojik bir hesabın ürünü olarak değerlendirilmelidir. Kamuoyunun gözünden bütçe vergi gelirlerinin neredeyse tümünü yutan faiz ödemelerinin yükü saklanırken, tartışmaların bütçe harcamaları içinde (1999 yılı itibariyle) sadece %10'u civarında pay tutan KİT sistemi ve sosyal güvenlik sistemine yapılan transferler üzerine yoğunlaştırılması, son derece maksatlı, ya da en azından bilgisizce bir yaklaşım olmaktadır. Kısacası devlet, bu haliyle bütçesini yatırım veya büyüme için değil, bir gelir transferi aracı olarak kullanmaktadır. Başka bir ifadeyle, devlet bütçesi artık sosyal altyapı ve ekonomik büyümeyi değil, finans piyasalarında gelir dağılımını yeniden düzenlemenin bir aracı haline dönüşmüş durumda gözükmektedir. 1990'lar Türkiye'sinde devlet bütçesi, gerek üretici, gerekse yatırımcı niteliğini tümüyle terketmiş, bunun yerine toplumsal gelir dağılımını düzenleyen bir araç konumuna dönüşmüştür.

Bütün bu gözlemlerden hareketle ulaşabileceğimiz sonuç kamunun iç borç idaresinin rantiyer kesime yönelik bir gelir transfer mekanizması olarak işlemekte olduğudur. Başka bir ifadeyle elimizdeki veriler "finansal serbestleştirme" söyleminin aslında kamu kesimi maliye politikasının bir uzantısı olarak işlediğini ve devletin yatırımcı ve büyümeyönlü konumunu bir tarafa iterek, özel sermaye lehine gerçekleştirdiği bir rant transferinin temel ideolojik aracı oldu-

ğunu belgelemektedir. Kamu finansman gereğinin karşılanmasında, devlet, vergi gelirlerini kökten bir reformla yaygınlaştırıp, özel sermayenin sivil vergi ve tasarruf havuzuna olan katkısını arttırmak yerine, -kamu kesimi dengelerinin bozulması pahasına- mali piyasalara doğrudan müdahaleyle karşılama yoluna gitmektedir. Bu tercihin Türkiye gündemindeki güncel söylemi ise "finansal serbestleştirme", "dışa-açık piyasa ekonomisi" ve "küreselleşme" gibi, içeriği pek de belli olmayan, sloganlarda ifadesini bulmaktadır.

Çalışmamızın bundan sonraki bölümünde "finansal serbestleştirme"ye yönelik adımların makro ekonomik dengeler üzerindeki etkilerini yakından ele almaktayız.

BÖLÜM V

FİNANSAL SERBESTLEŞTİRME SÜRECİ VE RANT EKONOMİSİNİN YÜKSELİŞİ

Bir önceki bölümde ele aldığımız üzere, Türk ekonomisinin 1990'lardaki kriz sürecinin ulusal ekonomideki doğrudan yansımaları kamunun borçlanma gereğindeki hızlı yükseliş ve iç borç faiz yükündeki artışlarda ifadesini bulmaktadır. Kamu açıklarının finansmanı için gerekli kaynağın sadece ulusal tasarruf fazlası ile yaratılamayacağı ortadadır. Nitekim, 1989 yılında başlatılan uluslararası sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesine yönelik düzenlemeler tam bu döneme rastgelmiş; ve yarı bilinçli bir refleks ile, kamu kesimi borçlanma gereğinin uluslararası kısa vadeli sermaye (sıcak para) girişleri ile karşılanmasını olası kılmıştır. Söz konusu düzenlemeler arasında en önemli olarak 1989 yılında yürürlüğe giren 32 sayılı "konvertibiliteye geçiş" kararı gösterilebilir. Bu kararla, sermaye hareketlerinin dış liberalizasyonu sağlanıyor; ve uluslararası finansal sermayenin Türkiye'ye giriş ve çıkışına konan her türlü kısıtlama kaldırılıyordu. Ancak, daha ürün piyasalarında yeterli rekabetçi ortam sağlanmadan ve dış ticaret kalemlerinde olumlu sonuçlar alınmadan atılan bu adımın karar alıcıla-

rın elinden kısa dönem aletleri (döviz kuru, faiz haddi gibi) alarak manevra yeteneklerini sınırladığı; ve Türkiye'nin yapısal nitelikli sorunlarını daha da keskinleştirdiği çok geçmeden görülecektir.

Bu bölüm de ana hipotez olarak bu yaklaşımı sürdürerek, kriz sürecinde ulusal ekonominin dış finans piyasalarıyla olan ilişkilerini irdelemektedir. Buna göre, 1980'lerin ikinci yarısında hızlanan ve 1989'da tam konvertibilite kararına ulaşan finansal serbestleştirme süreci, ulusal ekonomiyi doğrudan doğruya uluslararası spekülatif finans-kapitalin çıkar alanına itmiş ve sıcak para akımlarına bağımlı bir yapı doğurmuştur. Bu süreç içerisinde denetimsiz kalan uluslararası sermaye hareketleri gerek reel, gerekse finansal ekonomi açısından birer istikrarsızlık unsuru yaratarak ulusal ekonominin dengeli büyümesinin önündeki en önemli engel haline dönüşmüştür. Dolayısıyla bu bölümün ana eksenini, sözü edilen finansal reform, uluslararası sermaye hareketleri (sıcak para) ve reel ekonomi/kamu kesimi dengeleri arasındaki bağlantılar oluşturmaktadır.

Bölüm dört ana başlık altında sunulmaktadır. *Birinci* kısımda Türkiye'de finansal reform süreci ele alınmakta ve mali derinleşme göstergeleri incelenmektedir. Kamu maliyesinin değişen finansman biçimleri ve yeni finansal araçlar burada sergilenmektedir. Uluslararası kısa vadeli sermaye hareketleri ve ulusal ekonomiye olan etkileri *ikinci* kısımda tartışılmakta; bu süreç altında Türk bankacılık kesiminin yaşadığı makro uyum da *üçüncü* kısımda ele alınmaktadır. Bölümün son ayırımında finansal derinleşme altında reel sektörlerin nasıl rantiyer davranış içine itildiği imalat sanayiimden örnekler verilerek tartışılacaktır.

Türkiye Ekonomisinde Finansal Reform ve Mali Derinleşme

Türkiye'de finansal reform süreci, 1980-sonrası "yapısal-uyum ve dışa açık, piyasa ekonomisi güdümünde liberalizasyon" programının bir uzantısı olarak gelişim göstermiştir. Bu süreç boyunca 1981'de faiz hadlerindeki sınırlamalar kaldırılmış; 1984'te döviz alım satımı serbestleştirilmiş; 1989'da da kambiyo kontrolleri tamamıyla kaldırılarak yurt içi-dışı sermaye hareketleri serbest bırakılmıştır. Ulusal finans piyasalarına yönelik olarak 1986 yılında Sermaye Piyasası Kurulu oluşturulmuş ve İstanbul Menkul Kıymetler Borsası (yeniden) kurulmuştur. Öte yandan, Merkez Bankası 1987'de açık piyasa işlemlerini başlatmıştır.

Finans piyasalarında uygulanan bu reformlar sonucu Türk mali piyasaları 1990'larda "derinlik" sürecinde görece ilerleme kaydetmiş gözükmektedir. Ancak bu süreç, iktisat kuramının öngördüğü tasarruf-yatırım etkinliğinin artmasını ve sabit yatırımlara yönelik kredi havuzunun genişlemesini sağlayamamıştır. İktisat literatüründe McKinnon-Shaw tezi diye bilinen bu ortodoks yaklaşıma göre, finansal serbestlik tasarruf ve yatırım davranışlarını uyaracak, dolayısıyla kalkınma temposunu hızlandıracaktı. Ancak, mali serbestlik deneyiminin Türkiye sonuçları bu beklentiyi gerçekleştirmemiş; tersine, bu süreç sonunda ulusal ekonominin dışa bağımlılığı artmış, reel üretim yapısı dalgalanmaya itilmiş ve rantiyer tipi davranışlar beslenerek gelir dağılımının bozulması sonucunu doğurmuştur.

Bu dönemde Türk finansal sisteminin gelişimini belirleyen üç ana süreç vardır: Bunlardan *birincisi* finansal serbestleşme çerçevesinde geliştirilen araçların çoğunluğunu kamu kesimi açığının finanse edilmesi için yaratılan menkul değerlerin oluşturması; *ikincisi* TL'nin yabancı para bi-

rimleri ile ikamesinin doğurduğu tehdit (dolarizasyon); *üçüncüsü* de spekülatif kısa vadeli sermaye hareketlerinin ulusal finans piyasalarında ve giderek reel ekonomide neden olduğu istikrarsızlıktır.

Ulusal ekonominin 1988-sonrası dönemdeki gelişiminde sözü edilen bu üç olgunun belirleyiciliği açıkça görülmektedir. Türk finansal serbestleştirme döneminin temel göstergelerini V-1 No'lu Tablo'da özetlemekteyiz. Elimizdeki veriler, 1980-sonrasında Türk mali piyasalarında finansal araçların gerçekten de çeşitlendiğini ve ulusal gelire görece hacim değerlerinin arttığını (sistemin derinleştiğini) göstermektedir. Örneğin, 1980'de ulusal gelire oran olarak sadece %2.1'ini bulan menkul kıymet ihraçları stoku, 1990'da %6.5'e, 1999'da ise %39.8'e ulaşmıştır. Toplam mevduat da 1980'deki %10'luk orandan, 1999'a gelindiğinde ulusal gelirin %39.5'ini bulmuştur. Daha önemlisi, toplam mevduat içinde vadeli mevduatın görece payı hızla yükselmiş ve 1999'da toplam vadeli TL mevduatının ulusal gelire oranı %2.2'den, %16.3'e çıkmıştır. Aynı şekilde gerek hisse senedi piyasasında, gerekse repo-ters repo piyasalarında işlem hacminin hızla artmış olduğu Tablo'nun son üç satırında verilen reel hacim değerlerinden izlenebilmektedir.

Ancak bütün bu olumlu gelişmelerin ardına bakarsak, Türk finansal serbestleştirme sürecine yön veren etkenlerin aslında hiç de arzulanan şekilde oluşmadığı görülecektir. Örneğin ihraç edilen menkul kıymet kompozisyonuna bakıldığında, söz konusu toplamın hemen tamamının kamu kesimine ait olduğu anlaşılmaktadır. 1999 itibariyle, ulusal gelire oran olarak, ihraç edilen menkul kıymet toplamı %39.8 olmasına karşın, bunun içerisinde kamu kesiminin borçlanma senetlerinin payının %38.7'ye ulaştığı görülecektir. 1990'lar boyunca kamu kesimi finansal araçları, toplam menkul kıymet ihracının %95-97'sini oluşturmuştur.

Tablo V-1.
Finansal Serbestleştirme Sürecinin Unsurları (GSMH'nin %'si Olarak)

	1980	1985	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
I. İhraç Edilen Menkul Kıymetler														
Kamu Kesimi	1.4	5.1	6.9	7.7	5.5	7.4	15.9	16.8	22.7	19.8	35.3	22.9	29.4	38.7
Devlet Tahvili	1.2	1.8	3.0	3.9	3.2	1.8	6.8	7.5	4.8	4.4	8.3	8.0	2.5	27.3
Hazine Bonosu	0.2	3.3	4.0	3.8	2.1	5.4	8.7	9.0	16.7	15.4	24.8	14.9	26.9	11.3
Özel Kesim	0.7	0.4	0.9	1.0	1.0	1.0	1.7	3.8	2.1	2.1	1.0	1.0	1.0	1.1
Hisse Senedi	0.4	0.3	0.3	0.4	0.5	0.7	0.5	0.5	1.0	0.5	0.6	0.7	0.8	0.9
Genel Toplam	2.1	5.5	7.8	8.7	6.5	8.5	17.6	20.6	24.8	21.9	36.3	23.9	30.4	39.8
II. Parasal Göstergeler														
Dolaşımdaki Para	4.1	2.9	2.7	3.0	2.9	2.7	2.7	2.6	2.6	2.4	2.1	2.2	2.1	2.6
M1	13.9	9.7	8.8	8.5	7.9	7.4	7.1	6.5	5.9	5.0	5.6	4.7	4.3	6.3
M2	17.4	24.2	21.1	20.5	18.0	18.5	17.3	14.1	16.2	16.0	18.7	17.9	20.3	28.9
M2Y	–	26.3	28.4	26.6	23.5	26.5	26.6	23.7	30.7	30.7	36.8	34.5	36.3	51.3
Toplam Mevduat	10.0	19.9	15.7	16.6	15.7	15.9	18.3	19.0	24.6	26.0	29.3	27.0	27.7	39.5
Vadesiz Mevduat	7.6	4.8	3.4	3.4	3.3	2.8	2.5	1.0	0.9	0.7	0.7	0.7	0.5	0.8
Vadeli Mevduat	2.2	11.8	7.2	8.8	8.3	8.1	8.1	5.3	7.6	8.1	10.5	9.8	11.2	16.3
Döviz Tevdiat Hesapları	–	2.1	4.2	3.8	3.6	4.7	7.3	12.7	16.2	17.3	18.0	16.5	16.0	22.4
Bankacılık Kesimi Kredileri	10.7	10.9	17.6	16.1	16.5	12.4	12.7	14.0	13.3	16.5	18.5	21.7	19.4	20.1
III. Menkul Kıymetler Borsaları														
Hisse Senedi Piyasası İşlem Hacmi[a]			115	773	5,854	8,502	8,567	21,771	23,202	52,311	36,696	57,178	69,696	82,931
Kamu Men. Kıy. Kesin Alım-Satım İşlem Hacmi[a]						312	2,403	10,717	8,828	16,509	32,736	35,472	68,398	83,842
Repo-Ters Repo İşlem Hacmi[a]								4,794	23,704	123,254	221,405	374,384	372,202	589,267

Kaynaklar: TC Merkez Bankası, Üç Aylık Bülten; DPT, Temel Ekonomik Göstergeler.
a. Milyon US$.

İlginçtir ki, özel kesimin hisse senedi ihraçları ulusal gelire oranla %1'i dahi bulmamış ve zaman içinde herhangi bir artış eğilimine girmesi de söz konusu olmamıştır. Oysa, her gün medyadan hisse senedi piyasalarının o günkü gelişimi, "ekonomide durum"un en kesin belirleyicisi olarak kamuoyuna sunulmaktadır. Bu haliyle ulusal gelirin %1'ine dahi ulaşmayan menkul kıymet ihraçları ile hisse senedi piyasalarının reel ekonominin gelişimini ne denli yansıtabildiği tartışmaya gerek olmayacak kadar açıktır.

Devlet iç borçlanma senetlerine (DİBS) dayalı finansal serbestleştirmenin mali piyasalarda üç temel etkisinden söz etmek olasıdır: *birincisi*, kamunun maliye politikası, merkez bankasının parasal politikalarını ikame ederek, kamuya sınırsız bir kredi hacmi sunmuş durumdadır; *ikincisi*, bu süreç Hazine'ye finansal piyasalarda bir tekel konumu yaratarak kredi havuzunun dağıtımında etkinlik ölçütlerini ve verimlilik beklentilerini geçersiz kılmıştır; *üçüncüsü*, kamu DİBS'lerinin düzensiz aralıklarla ve büyük boyutlarda piyasaya giriyor olması sonucu, para çarpanı dalgalanmaya ve belirsizliğe itilmiştir.

Finansal derinleşme olgusuna bankacılık mevduatının kompozisyonu açısından bakıldığında da benzer bir yapısal bozukluk göze çarpmaktadır. Toplam mevduattaki hızlı artışın ardındaki etkenlere baktığımızda burada en önemli unsurun döviz tevdiat (FX) hesaplarında yattığı görülmektedir. FX mevduatları 1992'den başlayarak önemini arttırmış ve toplam mevduatın yaklaşık yarısını oluşturur hale gelmiştir.

Bu gözlemlerimize ek olarak V-1 No'lu Tablo'daki veriler, M1 ve M2 cinsinden para arzının düşüş içinde olduğunu, buna karşılık M2Y'nin oranının arttığını göstermektedir. Bilindiği gibi M1 ve M2 cinsinden para stoku sadece ulusal para (TL) bazındaki parasal büyüklükleri ifade ederken; M2Y,

bu rakama döviz tevdiat hesaplarının da ilave edilmesiyle bulunmaktadır. Elimizdeki veriler, Türk Lirası cinsinden tanımlanmış para arzının (M2) 1985'de GSMH'nın %24.1'ini oluştururken bu rakamın 1990'ların ilk yarısında %16'ya gerilediğini; buna karşın yabancı para cinsinden ifade edilen M2Y'nin aynı dönemde %26.3'den, %36.8'e değin çıktığını göstermektedir. Dolayısıyla ulusal ekonomide ulusal para biriminin kullanımı giderek gerilerken, gittikçe artan bir para ikamesi (dolarizasyon) tehlikesi öne çıkmaktadır. Benzer şekilde para çarpanları karşılaştırıldığında M2Y'nin gerek rezerv para, gerekse Merkez Bankası parasına görece çok daha hızlı bir devinim içinde olduğu hesaplanmaktadır. (Bkz. Tablo V-2). Bu gözlemlerin ışığında, ulusal mali piyasaların gerek likit para arzı, gerekse tasarruf biçimleriyle giderek ulusal para biriminden uzaklaştığı görülmektedir.

Ancak, finansal serbestleştirme-finansal derinleşme süreci üzerine gözlenen en aykırı gelişmenin, bankacılık kesiminin kredi hacmine ilişkin olduğu söylenebilir. Söz konusu finansal derinleşme sürecinden beklenen, ulusal tasarruf ve yatırım davranışlarının uyarılması ve ulusal yatırımlara aktarılacak fonların arttırılabilmesiydi. Bankacılık kesimi, tasarruf sahipleri ve yatırımcıları giderek çeşitlenen ve derinlik kazanan finansal araçlar aracılığıyla yakınlaştırarak, yatırım talebinin genişlemesine olanak sağlayacaktı. Oysa V-1 No'lu Tablo'da sunduğumuz veriler bu beklentinin gerçekleşmekten uzak kaldığına işaret etmektedir. Bankacılık kesimi kredilerinin ulusal gelire oranı 1988'de %17.6 iken, 1990'da %16.5'e, 1992'de de %12.7'ye değin gerilemiş; 1997'deki %21.7'lik sıçramadan sonra, 1998 ve 1999'da tekrar %19'lar civarında kalmıştır. Burada ilginç olan gözlem, finansal serbestlik sürecinin en yoğun yaşandığı yıllar olan 1990'ların ilk yarısında, kredi hacminin görece *gerilemiş* olmasıdır.

Tablo V-2.
Parasal Büyüklükler ve Para Çarpanları

	Yıllık Reel % Artış[a]			*Dolaşım Hızları*			*Para Çarpanları*			
	M1	*M2*	*M2Y*	*M1*	*M2*	*M2Y*	*M1/RP**	*M1/MBP***	*M2Y/RP**	*M2Y/MBP***
1988	-26.3	-13.3	-10.3	11.419	4.750	3.519	1.115	0.954	3.619	3.097
1989	5.4	5.7	1.8	11.779	4.887	3.760	1.148	1.056	3.597	3.307
1990	5.4	-0.3	0.0	12.650	5.549	4.254	1.315	1.317	3.911	3.917
1991	-4.0	5.4	15.9	13.557	5.417	3.775	1.256	1.064	4.512	3.820
1992	3.3	0.5	7.9	14.087	5.786	3.754	1.280	0.892	4.804	3.347
1993	4.0	-6.5	1.6	15.473	7.072	4.222	1.269	1.008	4.651	3.693
1994	-19.0	1.1	14.5	16.842	6.168	3.253	1.243	1.195	6.436	6.189
1995	-9.0	5.8	7.2	19.833	6.251	3.253	1.153	1.062	7.030	6.477
1996	19.3	26.7	29.6	18.016	5.346	2.721	1.345	1.295	8.902	8.575
1997	-8.7	3.4	1.3	21.321	5.583	2.902	1.207	1.991	8.868	14.625
1998	-3.6	20.0	11.6	23.209	4.883	2.729	1.119	4.333	9.518	36.847
1999	41.0	35.9	34.9	15.867	3.463	1.950	1.254	3.102	10.203	25.233

a. Nominal büyüklükler üretici fiyatları endeksi ile indirgenmiştir.
(*) RP: Reserv Para, (**) MBP: Merkez Bankası Parası.
Kaynak: TC Merkez Bankası; DPT Temel Ekonomik Göstergeler.

Dolayısıyla, 1990'larm finansal derinlik olgusunun aslında sadece kamu kesimi borçlanma senetlerinin ve ulusal paradan kaçışın dolaylı bir göstergesi olan FX mevduatındaki artışlardan ibaret olduğu; söz konusu sürecin ise ulusal yatırım havuzuna reel bir katkı yapmak yerine, spekülatif nitelikli birikimleri finanse ettiği açıkça görülmektedir.

Uluslararası Sermayenin Konumu ve Sıcak Para Girişlerine Dayalı Büyüme

Türkiye ödemeler dengesinde sermaye hareketlerini 1989 yılında bütünüyle serbestleştirmiş durumdadır. Bu adım ile dış sermaye hareketleri üzerindeki bütün kontroller ve denetim kaldırılmış ve Türk finans piyasaları kısa vadeli sıcak paranın spekülasyonuna açılmıştır. Böylece ulusal piyasalarda döviz ve faiz kuru birbirine bağlı hale gelmiş ve Merkez Bankası'nca birbirinden bağımsız biçimde birer politika aracı olarak kullanılabilme olanağı yitirilmiştir. Artık bu yapı altında makro-finansal dengelerin sağlanmasının gerekli koşulu, yurt-içi faiz getirisinin, dövize bağlı spekülatif getiriden yüksek olması; yani reel faiz haddinin aşırı yüksek tutulmasıdır. Böylece uyarılan kısa vadeli (spekülatif) yabancı sermaye, bir yandan kamu açıklarını "dış tasarruflar" biçimiyle finanse ederken, bir yandan da ulusal ekonominin ithalat ve tüketim hacmini genişletmektedir.

Konuyu kuramsal olarak ele alırsak, uluslararası finans öğretisi, sermaye hareketlerine kapalı bir ekonomide şu üç değişkenden ikisinin dışsal olduğunu önermektedir: (i) bağımsız para politikası; (ii) yurt-içi faiz haddi; ve (iii) döviz kuru. Böylece, uluslararası sermaye hareketlerine kapalı bir ekonomide ulusal para otoritesi yukarıdaki üç değişkenden ikisini bağımsız olarak seçme serbestisine sahiptir.

Dolayısıyla, spekülatif kısa vadeli sermaye hareketlerine açılan bir ekonominin temel ikilemi, bir yandan makro-finansal dengenin sağlanması için reel faiz haddini, TL'nin yabancı dövizler karşısındaki aşınma haddinin üstünde tutma gerekliliği, diğer yandan da dövizde ulusal paranın aşırı değerlenmesi sonucu dış ticarete açık üretici sektörlerin gerilemesi olgusudur. Yüksek reel faiz-aşırı değerli ulusal para politikasına sıkışan ulusal ekonomide kullanılabilir fonlar sabit yatırımlara yönelmek yerine, tüketim ve ithalat patlamasına dönüşmekte ve cari işlemler açığını tehlikeli biçimde yükseltmektedir.

Bu sürecin Türkiye ekonomisi üzerindeki ana unsurları V-3 No'lu Tablo'da sergilenmektedir. Sıcak paranın ulusal piyasalardaki net getirisi ilk sütunda verilmektedir. Bu getiri, ulusal mali piyasalarda en yüksek getiriyi veren finansal yatırım aracı ile Türk Lirasındaki aşınmanın (depreciation) oranı arasındaki fark olarak hesaplanmaktadır. Bu oran, dönem başında TL'sına dönüştürülen yabancı finansal sermaye yatırımının, TL bazında faiz geliri elde ettikten sonra, tekrardan yabancı dövize dönerek yurt-dışına çıkartılması sonucu elde ettiği kazancı formüle etmektedir. Bu işlem boyunca TL bazında reel faiz getirisi, yabancı para-TL alım satımını veren döviz kurundaki aşınmayı karşılıyorsa, net bir spekülatif kazanç söz konusudur.

Tablo'da ikinci ve üçüncü sütunlar, sırasıyla, Türk bankacılık sisteminin uluslararası piyasalardan sağladığı dış kredi giriş ve çıkış hacimlerini vermektedir. Sıcak para akımlarının en önemli göstergelerinden birisi olarak değerlendirebileceğimiz bu işlemlerin genelde sıcak paranın yurt içi getirisine bağlı olarak hareket ettiğini görmek olasıdır. Tablo'nun dördüncü sütunu ise bu rakama -kayıt dışı ekonominin uluslararası işlem hacminin bir göstergesi olarak- ödemeler dengesi net hata ve noksan miktarlarını ilave et-

Tablo V-3.
Spekülatif Kısa Vadeli Yabancı Sermaye (Sıcak Para) Hareketleri ve Seçilmiş Finansal Göstergeler (Milyon US$)

	Sıcak Para Yurt-içi Getirisi[a]	*Bankacılık Kesimi Dış Kredileri*		*(3) Ödemeler Dengesi Net Hata & Noksan*[b]	*Net Kısa Vadeli Sermaye Hareketleri*[b]	*Cari İşlemler Dengesi*[b]	*Para İkamesi*[c]
		(1) Giriş	*(2) Çıkış*				
1988	-0.073			515	-2281	1596	27.0
1989	0.236			971	-584	961	23.0
1990	0.293			-468	3000	-2625	22.5
1991	-0.038	43186	42523	948	-3020	250	29.5
1992	0.154	64767	62363	-1190	1396	-974	39.9
1993	0.045	122053	118271	-2222	3054	-6433	50.2
1994	-0.315	75439	82040	1769	-5127	2631	53.0
1995	0.197	76427	75626	2354	3713	-2339	54.8
1996	0.329	8824	8055	-1781	5945	-2437	50.9
1997	0.278	19110	18386	-2755	1761	-2638	48.6
1998	0.254	19288	19225	-1985	2601	1984	45.1
1999	0.298	122673	120603	1899	759	-1364	45.2

Kaynaklar: TCMB Ödemeler Dengesi Bilançosu İstatistikleri; DPT Temel Ekonomik Göstergeler.
a. [(1+R)/(1+E)-1]; R: Yurt-içi mali piyasalardaki en yüksek faiz oranı; E: TL Aşınma Oranı.
b. 1996 yılından itibaren bavul ticareti dahil.
c. Döviz Mevduatı / Yerleşikler Toplam Mevduatı.

mektedir. Beşinci sütunda ise ödemeler dengesinde yer alan *net* kısa vadeli sermaye girişlerini sergilemekteyiz.

Sıcak paranın özü itibariyle son derece akışkan ve kısa dönemli spekülatif arbitraja dayalı bir finansal işlem olduğundan, nesnel olarak gerçel bir tanımının yapılamayacağı ortadadır. Dolayısıyla, iktisat yazınında *sıcak para* olgusu henüz tam aydınlatılmış değildir. Konuya öncülük eden çalışmalardan, örneğin V. Corbo ve L. Hernandez (1996) Dünya Bankası yayın organlarından *Research Observer*'de yayımlanan bir makalelerinde azgelişmiş ülkelere olan toplam sermaye akışını inceleme yoluna gitmekte ve sermaye akımlarını bir bütün olarak ele alıp, cari işlemler dengesi artı rezerv değişmeleri kalemi olarak değerlendirmektedir. Öte yandan, UNCTAD *1999 Ticaret ve Kalkınma Raporu*'nun V. Bölümü'nde sermaye hareketleri gerek vadeleri, gerekse sektörel nitelikleri açısından ayrıntılı olarak tasnif edilmekte; ve "ödemeler dengesi net hata ve noksan" kalemi kayıt dışı sıcak paranın bir göstergesi olarak algılanmaktadır. Bu çalışmada kullanılacak olan kavram öncelikle bankacılık kesimince sürdürülen kredi işlem hacmine dayandırılmakla birlikte, kayıt dışı sıcak paranın bir göstergesi olarak net hata ve noksan hareketlerini de analize dahil etmekte ve kanımca, Türkiye ekonomisi açısından en geçerli formülasyonu vermektedir.

Tablo'daki veriler, kısa vadeli net sermaye giriş-çıkışlarının -1991 yılı tek istisna olarak- genelde yurt-içi getirinin görece büyüklüğüne bağlı hareket ettiğini göstermektedir. Toplam net hareket miktarı özellikle 1993 sonrasında büyük dalgalanmalar göstermektedir. 1994 kriziyle birlikte yurt-dışına çıkan kısa vadeli sermaye 5 milyar doları aşmaktadır. 1995'te ise *net giriş* 3.7 milyar dolara ulaşarak, kriz sonrasında gerek ithalat hacminin, gerekse kamu tasarruf-yatırım açığının finansmanını olası kılmıştır. Bu konuda

bkz. Balkan ve Yeldan (1998); Celasun, Denizcier ve He (1999); ve Yentürk (1998).[1]

Ancak, kanımca uluslararası kısa vadeli sermaye hareketlerinin ulusal ekonomiye olan etkileri söz konusu net miktarlarda değil, döngüsel olarak *brüt* giriş ve çıkış işlem hacimlerinde yatmaktadır. Merkez Bankası kaynaklarından elde ettiğimiz verilere göre, yukarıda ele alındığı biçimde bankacılık kesimi dış kredi brüt giriş hacmi ayda ortalama 10 milyar dolar civarında seyretmektedir. Spekülatif olarak sürekli devinim içinde seyreden bu tür işlemlerin yıllık bazda hacminin 1993 ve 1999'da 120 milyar doları aştığı görülmektedir. Diğer bir ifadeyle, ulusal piyasalarda reel faizkur aşınması arbitrajına dayanarak "döndürülen" sıcak para işlem hacmi, tarım ve sanayi sektörlerince sağlanan yıllık *reel* (hizmetler-dışı) mal üretiminin toplamına ulaşmaktadır. Böylesi bir işlem hacmini niteleyebileceğimiz tek sözcük, ulusal ekonominin spekülatif bir saldırı altında kaldığı; ve reel üretim ve yatırım kararlarında son derece büyük bir belirsizlik ve istikrarsızlık tehdidi oluşturduğudur.

Bu haliyle kısa vadeli sermaye giriş ve çıkış işlem hacminin büyüklüğü karşısında ulusal mali piyasaların göstergeleri bağımsızlığını yitirmekte ve özgün gelişim olanakları ortadan kalkmaktadır. Türkiye'de de örneğin İMKB endeksinin gelişimi incelenirse, İstanbul Borsası'ndaki dalgalanmalar ile spekülatif kısa vadeli sermaye giriş işlem hacmi arasındaki bağımlılık kolayca görülecektir. İMKB'de gözlenen artışların aslında reel üretim kaynaklı bir performans yerine, doğrudan doğruya dış kaynaklı spekülatif hareketlere bağlı yapay şişmelerden ibaret olduğunu yakın tarihimiz belgelemektedir.

Tablo'nun son sütununda ise yabancı para birimlerine yönelişin -para ikamesinin- bir göstergesi olarak tasarruf

1 Kassimatis ve Soydan (2000) ek olarak, finansal serbestleştirme süreci altında enflasyonist para politikalarının birer "gizil vergiye" dönüşeceğini işlemektedir.

mevduatlarının bileşimi kullanılmaktadır. Ulusal paradan kaçışın ve döviz ikamesinin bir boyutu olarak döviz mevduatı toplamının, toplam mevduat içindeki payı söz konusu dönem boyunca hızla yükselmiş ve 1993 itibariyle %50 sınırını aşmıştır. Dolayısıyla ekonomide ulusal para biriminin belirleyiciliği giderek gerilerken, gittikçe artan bir para ikamesi tehlikesinin öne çıktığı görülmektedir.

Bu anlamda, Türkiye'nin 1989-sonrası deneyimi, mali piyasaların henüz çok genç ve sığ olduğu kalkınmakta olan bir ülkede, uluslararası para piyasalarının spekülasyonuna erken ve denetimsiz bir biçimde eklemlenmenin acı maliyetini sergilemektedir. Sermaye kaçışı ve ulusal paranın ikamesi (dolarizasyon) tehditleri doğrudan reel faizlerin yükselmesine yol açmakta; bir yandan da dövizin ucuz tutulmasını gerekli kılmaktadır. Bu süreçte artık yüksek reel faiz, düşük kur sarmalı uluslararası piyasalarca dışsal (egzojen) olarak yönlendirilen bir mali araç haline dönüşmüştür. Bu olgu karşısında, ulusal Merkez Bankası para politikasını sürdürebileceği mali araçlar üzerindeki denetimini kaybederek, döviz rezervlerini idare eden bir "döviz idaresi kuruluşu" konumuna indirgenmiş haldedir. Ulusal mali piyasalara aktif olarak müdahale etme olanağını kaybeden Merkez Bankası'nın gerçekçi bir reel kur ve ulusal kaynakları yatırım ve büyüme önceliklerine göre yönlendirebileceği bağımsız bir faiz politikası izleme olanağı artık kalmamıştır.

V-3 No'lu Tablo'dan da görülebileceği üzere, sermaye hareketlerinin yarattığı baskı sonucunda döviz kurunun (TL/$) aşınma oranı, yurt içi fiyat enflasyonunun gerisinde kalarak satın alma paritesine göre reel olarak aşırı değerlenmekte; sonuç olarak da ödemeler dengesi cari işlemler açığı büyümektedir. Nitekim 1993'te söz konusu açık $6.4 milyara ulaşmıştır. Bu gelişimin uluslararası piyasalarda yarattığı güvensizlik ile birlikte sıcak paranın getirisinin sürdü-

rülememesinden kaynaklanan 1994 krizi, bir anda ithalat hacmini düşürmüş ve cari işlemler dengesini fazlaya ($2.6 milyar) dönüştürmüştür. Benzer olarak 1997'de yeniden derinleşen cari işlemler dengesi açığı, ulusal ekonominin dış güvenirliliğini tehdit etmeye devam etmiştir.

Nitekim, 1995-sonrasında ekonominin reel üretim büyümesinin ardında da gene kısa vadeli sermaye girişlerinin sağladığı ithalat genişlemesi vardır. Ancak bu mekanizma artık sıcak para hareketlerinin çok daha yüksek getiri elde etmesiyle (Tablo V-3'teki hesaplamalarımıza göre %25'ler) işlemektedir. Ulusal ekonominin uluslararası finans piyasalarına eklemlenmesiyle birlikte artık reel üretim faaliyetleri, mali piyasalardaki son derece kırılgan ve düzensiz hareketlerin denetimine girmiş durumdadır. Böylece reel ekonominin dalgalanmaları daha sık ve daha derin olarak yaşanmaktadır. Bu gelişimlere ek olarak, kısa vadeli sermaye hareketleri ulusal mali sistemin kırılganlığını arttırmakta; cari işlemler dengesinde dalgalanmalar yaratmakta; ve spekülatif/rantiyer faaliyetleri besleyerek, giderek gelir bölüşümünü bozucu bir etki yaratmaktadır.

Uluslararası sermaye hareketlerine denetimsiz olarak açılmış olan bir ekonominin bir diğer olumsuz edinimi, ulusal Merkez Bankası'nm edilgen bir konuma sürüklenerek bağımsız para politikası izleme olanağını yitirmesidir. Bu konum altında, Merkez Bankası bir yandan sermaye girişlerinin ulusal para piyasalarında yarattığı baskıları hafifletmek için sterilizasyona giderken, diğer yandan da spekülatif sermayenin çıkış tehditlerini göğüslemek amacıyla uluslararası döviz rezervlerini yüksek tutmaya zorunlu kılınmaktadır. Böylece, Merkez Bankası'nm döviz rezerv pozisyonu giderek mali sistemin kırılganlığının ve güvenirliliğinin birer göstergesi olarak değerlendirilmektedir. Bu göstergenin bir yansıması olarak para piyasalarındaki M2Y

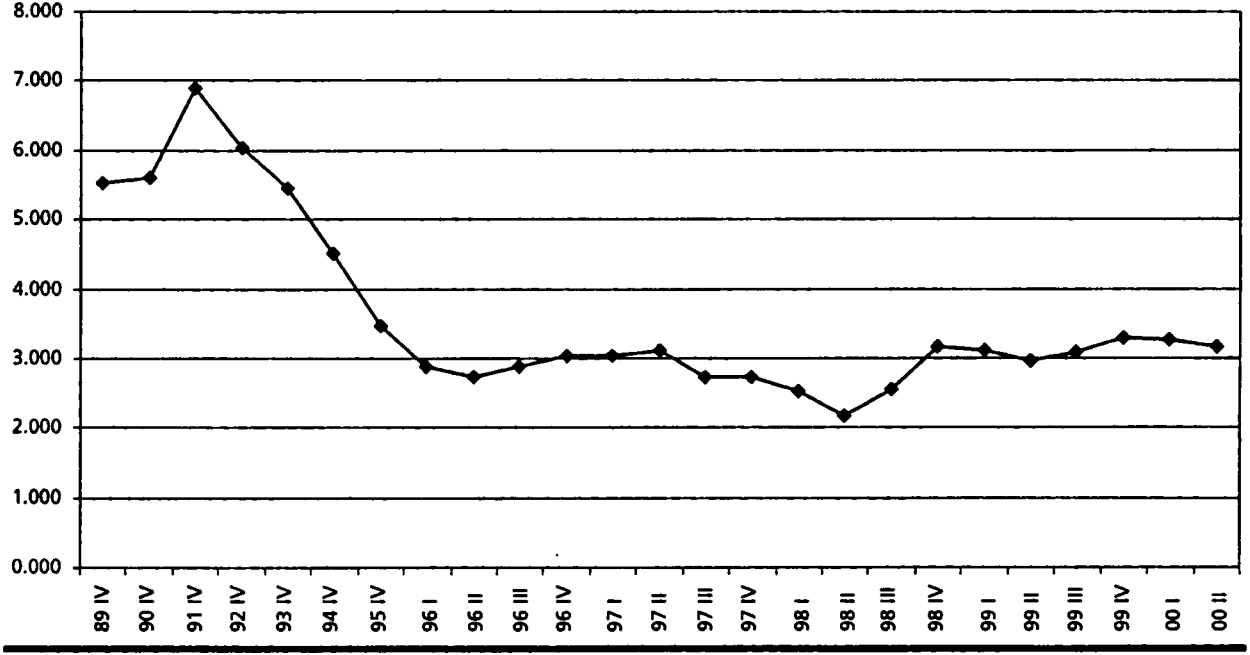
(dolaşımdaki para + vadesiz mevduat + vadeli mevduat + döviz mevduatı) stokunun, Merkez Bankası döviz rezervlerine oranını kullanmayı uygun görmekteyiz. Söz konusu oranın Türkiye ekonomisinde 1990-sonrası gelişimi V-1 No'lu şekilde çizilmiştir.

M2Y/Rezervler oranı, 1991'in son çeyreğindeki maksimum düzeyinden (6.8), 1998.I'e değin düşüş göstermekte; ancak bu tarihten sonra dalgalanarak bir yükselme eğilimi içinde gözükmektedir. 2000 yılının ilk yarısında söz konusu oran 3'ün üstündedir. Bir uluslararası karşılaştırma yapmak gerekirse, aynı oranın 1995 krizinden önce Meksika'da 6.5; G. Kore'de ise 3-3.5 civarında olduğu hesaplanmaktadır. Dolayısıyla Türk mali piyasalarında sergilenen M2Y/Rezervler oranı, kriz sürecinde olan ülke deneyimlerine görece henüz sağlıklı bir konumda gözükmemektedir. Böylece, ekonominin para ve mali piyasalarında süregelen kırılganlığın bir ifadesi olarak sergilediğimiz bu oran, Türkiye ekonomisinin 2000'li yıllara girerken içinde bulunduğu belirsizlik ve güvensizlik ortamının da bir yansıması olmaktadır.

Sonuç olarak, uluslararası sermaye hareketlerine 1989 yılından bu yana sağlanan denetimsiz serbestleştirme deneyiminin Türkiye ekonomisinde yaşanan istikrarsızlık sürecinin ana eksenini oluşturduğu görülmektedir. Böylesi bir konumda finansal kesimin spekülatif dalgalanmaları, giderek reel üretici sektörlerde belirsizliğe, uzun erimli kararların yapılamamasına ve iktisadi istikrarsızlığa yol açmaktadır. Bu süreçte reel ekonomik faaliyetlerdeki dalgalanmaların aralıkları giderek sıklaşmakta ve boyutları daha da büyümektedir.

Daha somut bir ifadeyle vurgulayacak olursak, Türkiye gibi ulusal mali piyasalarında yeterince derinleşme ve olgunluk sağlamadan uluslararası spekülatif sermayenin çı-

Şekil V-1.
M2Y/Merkez Bankası Rezervleri

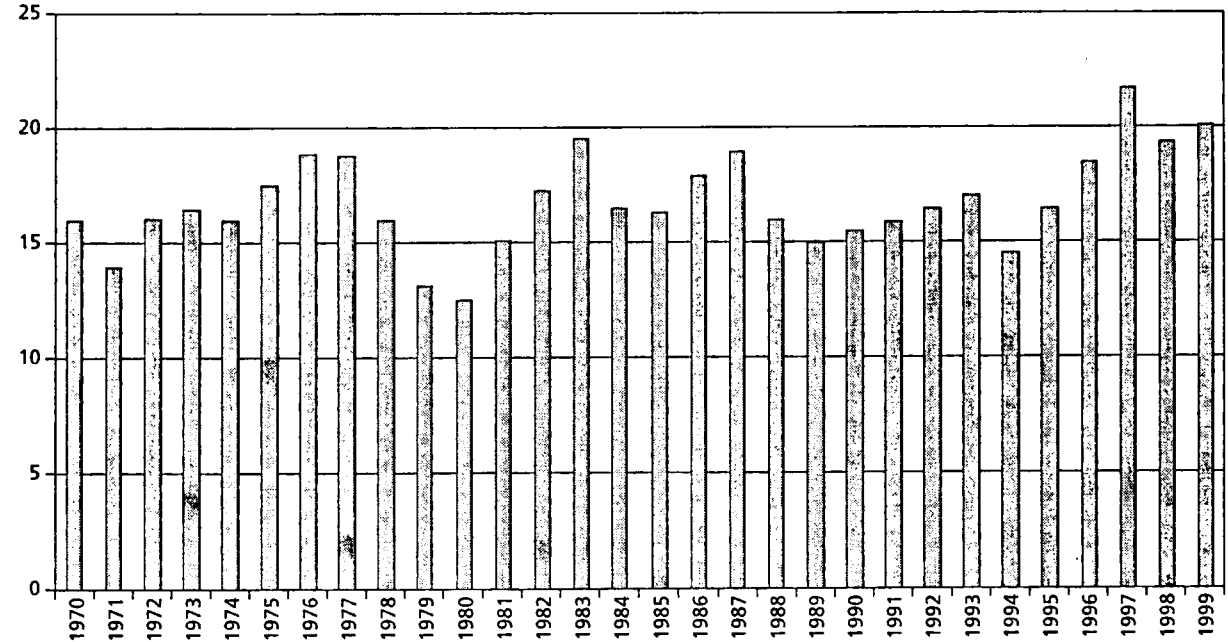
kar alanına çekilmiş bütün azgelişmiş ülkelerde, bu tür finansal krizlerin yapısal koşulları bu süreç altına girildiği andan itibaren hazırlanmış durumdadır. Kriz olgusunun somut olarak ne zaman ve hangi boyutlarda gerçekleşeceği artık sadece mali piyasalardaki rastlantısal olaylara ve panik ve güvensizlik ortamının yaygınlığına bağlı hale gelmektedir.

Bu bölümün kalan sayfalarında Türkiye ekonomisinde söz konusu dönemdeki finansal serbestleştirme sürecinde önemli aktörlerinden birisinin -bankacılık kesiminin- gelişim yapısını ve reel sektörler ile olan etkileşimini tartışmaya açacağız.

Finansal Serbestleştirme Altında Türk Bankacılık Sistemi

Türk bankacılık sisteminin 1989-sonrasında finansal serbestleştirme altındaki genel işlevinin, doğrudan dışarıdan borçlanma yetisini kaybetmiş bulunan kamu kesimine aracılık yaparak, kamu sektörü borçlanma gereğini finanse etmek olduğu şeklinde özetlenebilir. Yukarıda IV. Bölümde sergilediğimiz üzere, kamu kesimi net dış borçlanma olanağını 1993 sonrasında yitirmiş ve giderek artan ölçüde iç borçlanma senetlerinin yarattığı finansman olanaklarına yönelmiştir. (Bkz. yukarıda Tablo IV-2). Burada bankacılık sisteminin özgün işlevi, uluslararası arbitraja dayalı kısa vadeli dış finansmanı, yurt-içinde kamu iç borçlanma senetlerinde değerlendirerek reel kazanç elde etmeye yöneltmesi haline dönüşmüştür. Dolayısıyla bankacılık sistemi doğrudan doğruya rantiyer tipi spekülatif finansman biçimlerine yönelirken, reel sektöre kaynak sağlama işlevini de ikinci plana itiyordu. Bu olguyu en yalın biçimde V-2 No'lu Şekil özetlemektedir.

Şekil V-2.
Mevduat Bankaları Kredilerinin GSMH'ye Oranı (%)

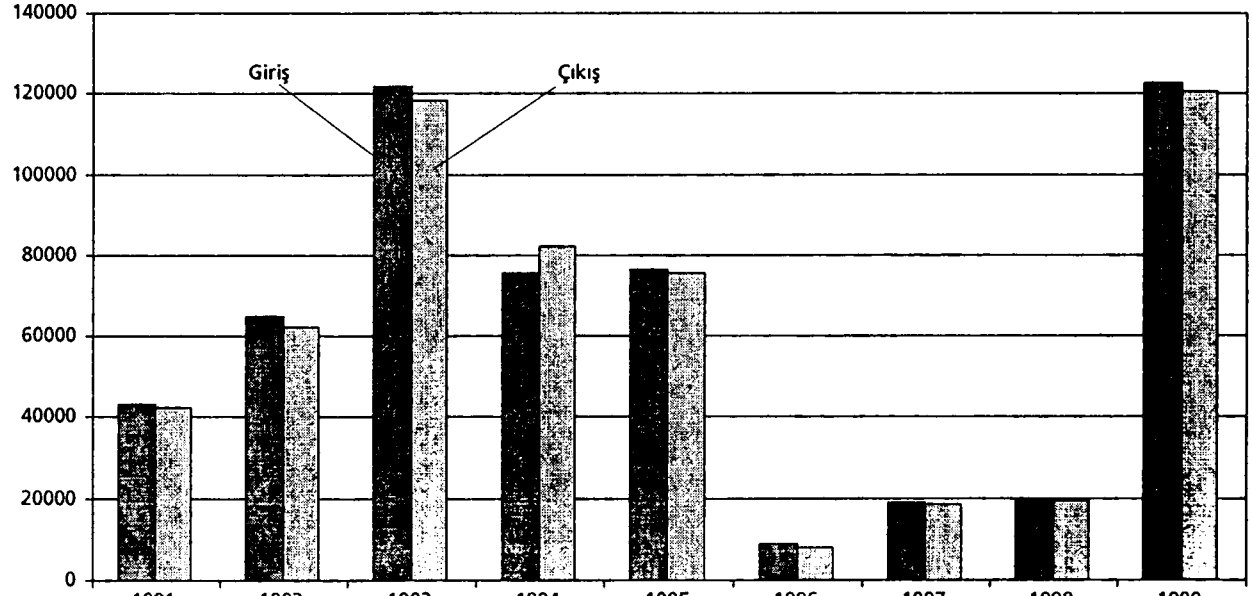

Şekil V-2, ulusal gelire (GSMH) oran olarak mevduat bankalarının açmış olduğu kredi toplamının (TL artı döviz cinsinden toplamı) 1970-sonrası gelişimini sergilemektedir. Görüleceği üzere bankacılık sisteminin kredi hacminde söz konusu dönemde beklenildiği gibi yukarıya doğru reel hiçbir sıçrama yaşanmamıştır. Bilakis, gene beklentilerin tersine bir gelişme olarak, finansal derinleşmenin yoğun olarak sürdüğü 1989-1995 arasında bankacılık kesiminin kredi hacmi, ulusal gelire görece *gerilemiştir*. Dolayısıyla, Türk finansal derinleşme sürecinde bankacılık sistemi, asli işlevlerinden olan reel sektöre yatırım finansmanı sağlama görevini terkederek, faiz-döviz kuru arbitrajına dayalı, rantiyer tipi spekülatif kazançları öne çıkartan bir finansal birikim modeline sürüklenmiş gözükmektedir.

Bu gelişim doğrultusunda bankacılık sistemi için gerekli kaynak, ulusal faiz ile Türk Lira'sının yabancı dövizler karşısındaki aşınması (devalüasyon) arasındaki spekülatif arbitraja dayalı uluslararası sermaye girişlerinden (sıcak para) sağlanıyordu. Yukarıda V-3 No'lu Tablo'da sergilendiği üzere, bankacılık sisteminin yurt-dışından sağladığı kredilerin giriş ve çıkışlarının yıllık toplam hacmi 1990'ların ilk yarısında 40 ile 120 milyar dolar arasında seyretmiştir. 1995 Temmuz'unda bankaların yurt-dışından getirdikleri krediler üzerine konulan kaynak destekleme fonu, söz konusu işlem hacminin 20 milyar doların altına kadar düşmesine yol açmıştır. Ancak, söz konusu fonun 1998 yılı sonunda efektif olarak düşürülmesi, bankalara yurt-dışından sağladıkları sıcak para hacminin tekrardan dış kredi biçimine dönmesine olanak sağlamıştır.

Bankacılık kesiminin dış kredi hacminde gözlenen bu gelişmeler Şekil V-3'te ayrıca sergilenmektedir. Görüleceği üzere 1999 yılının toplam dış kredi hacmi, bir kriz-öncesi yıl olan 1993'ün davranışlarını andırmaktadır. Bankaların

Şekil V-3.
Bankacılık Sistemi Dış Kredileri Yıllık Hacmi (Milyon US$)

mevduat ve kredilerine ilişkin davranışlarını daha yakından inceleyebilmek için Tablo V-4'den yararlanacağız. Burada mevduat bankalarının toplam (vadesiz + vadeli + FX) mevduatı ve açılan krediler reel 1990 fiyatlarıyla verilmektedir. Nominal büyüklüklerin reele indirgenmesinde üretici fiyatları endeksi (TEFE, 1990=100) kullanılmıştır.

Tablo V-4.
Bankacılık Kesimine İlişkin Çeşitli Göstergeler
(Milyar TL, Reel 1990 Fiyatlarıyla)

Yıllar	*Toplam Mevduat*[a,b]	*Toplam Krediler*[a]	*Merkezi Yönetimden Alacaklar*[a,c]	*Toplam Varlıklar*[a]
1990	81127.000	65648.000	15911.000	156204.000
1991	99947.241	51562.519	17090.494	174981.414
1992	106526.826	55068.574	14851.887	197037.020
1993	112191.141	70755.449	19437.791	243079.122
1994	128584.592	59455.549	16755.115	204945.353
1995	141589.651	79896.986	15574.135	227694.373
1996	177480.454	97162.285	30619.967	285098.797
1997	192920.047	122940.511	35483.465	338058.727
1998	214937.321	116429.592	41937.372	379864.683
1999	281460.529	114889.427	76810.956	484505.026

a. Nominal büyüklükler üretici fiyatları endeksi (1990=1.0) ile indirgenmiştir.
b. Toplam vadesiz ve vadeli mevduat, yerleşikler döviz tevdiat hesapları dahil. Merkezi yönetimler, resmi hesaplarını kapsamaz.
c. Merkezi yönetimlerce çıkartılan bono ve tahviller.
Kaynak: TC Merkez Bankası, Üç Aylık Bültenler.

Tablo'da reel mevduat ve kredi miktarları ayrıca bankaların merkezi yönetimlerden alacakları ile karşılaştırılmaktadır. Karşılaştırmadan da görüleceği üzere, 1990'da reel fiyatlarla 65.6 trilyon TL olan krediler, 1991 ve 1992'de bu değere görece %21.5 ve %15.8 gerilemesine karşın, 1993'ten başlayarak artış eğilimi içine girmiştir. 1998 ve 1999 itibariyle bankalar toplam kredileri (reel 1990 fiyatlarıyla) 114.9 trilyon TL civarında bir değer sergilemektedir. 1990'dan 1999'a toplam kredilerdeki reel artışın kümülatif olarak

%75.5 olduğunu, bunun ise yılda ortalama %6.4'lük bir artış hızı verdiğini hesaplayabiliriz.

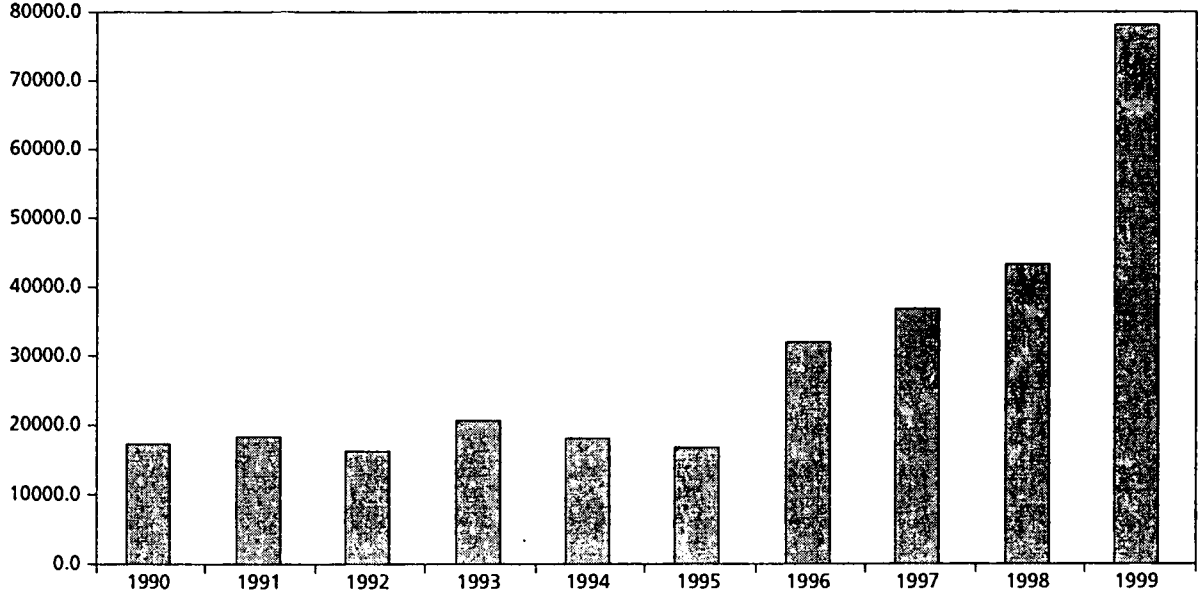
Aynı değerleri, bankaların merkezi yönetimlerin bono ve tahvil ihraçları üzerine olan alacakları ile karşılaştırırsak, kredi hacmindeki bu genişlemenin aslında ne kadar cılız kaldığı görülecektir. Bankaların merkezi yönetimden alacakları 1993'te ilk reel sıçramasını göstermiş, fakat özellikle 1995 sonrasında çok hızlı bir artış içine girmiştir. Görsel olarak Şekil V-4'te de sergilenen bu eğilim günümüze değin güçlenerek süregelmektedir.

Tablo V-4 ve Şekil V-4'te sergilenen verilere göre bankacılık kesimi, merkezi yönetimce çıkartılan bono ve tahvil alacakları 1990'dan bu yana reel olarak 4.8 misli artmıştır. Söz konusu artış hızı, yıllık ortalama %19.1'lik bir orana işaret etmektedir.

Tablo V-4'te son olarak mevduat bankalarının toplam varlıkları reel fiyatlarla sergilenmektedir. Toplam varlıkların reel olarak 1990'da 156.2 trilyon TL'den, 1999'da 484.5 trilyon TL'ye ulaştığı ve yılda ortalama %13.4 artış gösterdiği hesaplanmaktadır. Ulusal gelirin söz konusu 1990-1999 döneminde yıllık ortalama artış hızının sadece %3.1 düzeyinde gerçekleştiği hatırlanırsa, Türk mevduat bankalarının toplam varlıklarındaki %13.4'lük reel artışın ne kadar çarpıcı olduğu görülecektir. Khakimzhanov ve Yeldan (2000) bu olguyu kuramsal bir büyüme modeli çerçevesinde inceleyerek, ulusal piyasalarda reel faiz oranlarının yüksekliğini bankacılık kesimindeki bu aşırı büyüme temposuna bağlamaktadır.

Burada, söz konusu genişlemenin büyük ölçüde devlet iç borçlanma senetlerine yönelik alımlardan beslenmiş olduğunu daha önce belirtmiştik. Bankacılık kesimi devlet iç borçlanma senetlerinin neredeyse monopsonist bir tarzda biricik alıcısı haline gelmiş ve toplam DİBS ihraçları içindeki payı 1993 ve 1994 yılları haricinde %85'in altına düşmemiştir.

Şekil V-4.
Mevduat Bankalarının Merkezi Yönetimden Alacakları (Bono ve Tahviller, Reel 1990 Fiyatlarıyla, Milyar TL)

Tablo V-5.
İç Borçlanmanın Alıcılara Göre Dağılımı (Milyar TL)

	Bankalar		*Resmi Kurumlar*		*Özel Sektör*		*Tasarruf Sahipleri*		
	Miktar	*%*	*Miktar*	*%*	*Miktar*	*%*	*Miktar*	*%*	*TOPLAM*
1987	4660.9	77.7	1087.5	18.1	241.6	4.0	9.9	-	5999.9
BONO	3015.7	76.3	761.6	19.3	172.7	4.4	4.5	0.1	3954.5
TAHVİL	1645.2	80.4	325.9	15.9	68.9	3.4	5.4	0.3	2045.4
1988	8083.7	90.5	594.3	6.7	248.9	2.8	4.2	0.0	8931.1
BONO	4686.1	91.6	286.9	5.6	138.7	2.7	3.2	0.1	5114.9
TAHVİL	3397.6	89.0	307.4	8.1	110.2	2.9	1.0	0.0	3816.2
1989	14990.2	90.2	1065.8	6.4	561.7	3.4	0.0	0.0	16617.7
BONO	6779.3	88.8	538.6	7.1	316.4	4.1	0.0	0.0	7634.3
TAHVİL	8210.9	91.4	527.2	5.9	245.3	2.7	0.0	0.0	8983.4
1990	17963.1	85.9	2699.6	12.9	238.4	1.1	0.0	0.0	20901.1
BONO	7877.3	93.3	435.2	5.2	130.2	1.5	0.0	0.0	8442.7
TAHVİL	10085.8	81.0	2264.4	18.2	108.2	0.9	0.0	0.0	12458.4
1991	42469.9	92.8	1450.7	3.2	1866.6	4.1	0.0	0.0	45787.2
BONO	31400.1	91.6	1207.6	3.5	1669.5	4.9	0.0	0.0	34277.2
TAHVİL	11069.8	96.2	243.1	2.1	197.1	1.7	0.0	0.0	11510.0
1992	118340.8	79.1	20928.7	14.0	5942.5	4.0	4476.8	3.0	149688.8
BONO	65487.5	86.3	1041.6	1.4	5006.7	6.6	4390.1	5.8	75925.9
TAHVİL	52853.3	71.7	19887.1	27.0	935.8	1.3	86.7	0.1	73762.9
1993	256917.7	77.8	20021.1	6.1	8884.6	2.7	44209.9	13.4	330033.2
BONO	129266.4	72.2	1500.8	0.8	5438.7	3.0	42944.8	24.0	179150.8
TAHVİL	127651.3	84.6	18520.3	12.3	3445.9	2.3	1265.1	0.8	150882.5
1994	601452.7	71.5	82544.2	9.8	22446.2	2.7	134956.9	16.0	841400.0
BONO	437583.4	68.5	44535.0	7.0	21949.5	3.4	134610.4	21.1	638678.3
TAHVİL	163869.3	80.8	38009.2	18.7	496.7	0.2	346.5	0.2	202721.7
1995	1359560.1	81.6	147386.9	8.8	59168.0	3.6	99388.5	6.0	1665503.4
BONO	1066381.2	82.1	83330.4	6.4	49530.0	3.8	99388.5	7.7	1298630.0
TAHVİL	293178.9	79.9	64056.5	17.5	9638.0	2.6	0.0	0.0	366873.4
1996	3902227.2	84.4	458464.2	9.9	132032.4	2.9	132696.7	2.9	4625420.5
BONO	2871851.9	82.9	330983.2	9.6	128949.5	3.7	132667.5	3.8	3464452.0
TAHVİL	1030375.3	88.8	127481.0	11.0	3082.9	0.3	29.3	0.0	1160968.5
1997	5599994.0	89.5	450095.0	7.2	205819.0	3.3	4054.0	0.1	6259961.0
BONO	2668158.0	86.3	266240.0	8.7	136135.0	4.4	3867.0	0.1	3074400.0
TAHVİL	2931836.0	92.0	183855.0	5.8	69683.0	2.2	187.0	0.0	3185561.0
1998	12377480.0	86.8	1142759.0	8.0	554368.0	3.9	179717.0	1.3	14254323.0
BONO	8311407.0	87.1	781438.0	8.2	451605.0	4.7	1810.0	0.0	9546260.0
TAHVİL	4066073.0	86.4	361321.0	7.7	102762.0	2.2	177907.0	3.8	4708063.0
1999	22945201.0	85.3	3013707.0	11.2	566201.0	2.1	361297.0	1.3	26886405.0
BONO	6219141.0	90.7	364971.0	5.3	214569.0	3.1	59955.0	0.9	6858636.0
TAHVİL	16726060.0	83.5	2648736.0	13.2	351632.0	1.8	301342.0	1.5	20027769.0

(*) : Geçici
Not : Kendi içinde roll-over edilen borçlanmalar dahil değildir.
Kaynak : Hazine Müsteşarlığı

Bu konudaki verileri Tablo V-5'te sunmaktayız. Tablo'da iç borçlanmanın alacaklılara göre dağılımı verilmektedir. Görüleceği üzere, bankalar iç borçlanma senetlerinin en büyük alıcısı olarak bu konumlarını 1990'lar boyunca koruyabilmişlerdir. Tasarruf sahipleri, sadece 1993 ve 1994 yıllarında iç borç senetlerininin "anlamlı" büyüklükte bir alıcısı olabilmişler (sırasıyla %13.4 ve %16); ancak, bu konumlarını sonraki senelerde hızla yitirimişlerdir. 1999 itibariyle iç borçlanma içinde bankalar kesiminin payı %85.3, tasarruf sahiplerinin %1.3, diğer özel sektör kuruluşlarının payı ise %2.1'dir.

Bankaların bu dönemde içine girdikleri spekülatif rantiye davranışının, temel olarak yurt dışından getirilen kısa vadeli yabancı sermayenin yurt-içinde TL olarak (çoğunlukla iç borçlanma senetleri olmak üzere) değerlendirilmesine dayandığı yukarıdaki satırlarda belirtilmişti. Söz konusu işlemin, bankalar açısından yabancı para cinsinden yükümlülükleri (sıcak para girişleri) ile TL cinsinden varlıkları (iç borçlanma senetleri alacakları) arasında bir uyumsuzluk yaratması kaçınılmaz olacaktır. Teknik ifadeyle "açık pozisyon" şeklinde tanımlanan bu uyumsuzluk, bankacılık sisteminin kırılganlığının ve yukarıda sergilediğimiz büyümenin ardındaki koşulların ne kadar yapay olduğunun da bir göstergesi olmaktadır.

Bankaların söz konusu pozisyon açıklarının teknik olarak kolay ölçülebilir bir kalem olmasına karşın, sistemdeki verilerin güvenilirliği bu rakamın gerçek değerinin hesaplanmasını güçleştirmektedir. Resmi rakamlar bankacılık kesiminin yabancı para yükümlülüklerini tam olarak yansıtmadığından açık pozisyon hesabını gerçekçi olarak elde etmemiz mümkün olmamaktadır. Ancak, elimizdeki resmi rakamları bir *alt* sınır olarak kabul edersek, açık pozisyonların 1999 itibariyle 4.6 milyar dolar olduğunu görmekte-

yiz. (Bkz. Tablo V-6). Tablo V-6'dan izlenebileceği üzere, 1999'un "resmi" açık pozisyon değerleri, 1993'ün krize giden süreçteki miktarlara (4.9 milyar US$) yakın durmaktadır. Açık pozisyon tutarının 1999 itibariyle 4.7 milyar US$'lık tutarı mevduat bankalarınca tutulmaktadır. Bankacılık kesimi ödenmiş sermayesine oran olarak ise açık pozisyonların 1998'de %90, 1999'da da %78.7 dolayında olduğu hesaplanmaktadır.

Tablo V-6.
Bankacılık Sistemi Açık Pozisyonu (Milyon US$)

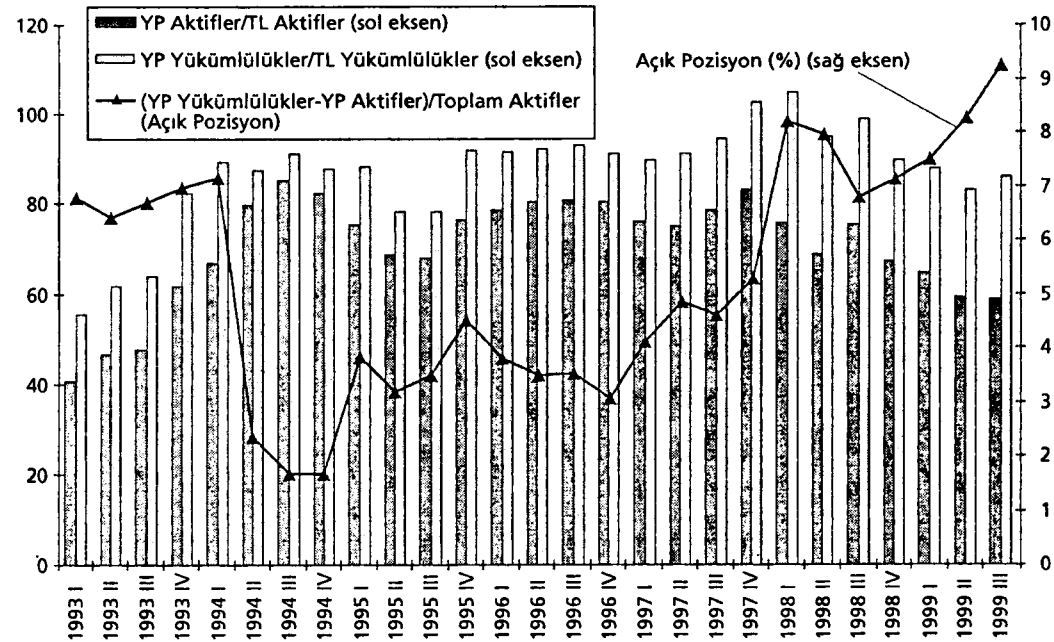
	1993	*1994*	*1995*	*1996*	*1997*	*1998*	*1999*
Mevduat Bankaları	-4574	-823	-347	-1216	1918	-4821	-4754
Kamu Bankaları	-673	59	-213	136	287	-171	-78
Özel Bankalar	-3577	-720	-206	-1324	-2069	-4511	-4408
Yabancı Bankalar	-324	-162	73	-29	-135	-139	-267
Kalkınma ve Yatırım Bankaları	-404	-195	-80	-13	35	88	111
Toplam	-4978	-1018	-427	-1229	-1883	-4733	-4642
Ödenmiş Sermayeye Oranı (%)	178.4	54.7	68.2	75.5	61.7	90.7	78.7

Açık pozisyon: (yabancı para cinsinden toplam varlıklar + bilanço-dışı forward alışlar) eksi (yabancı para cinsinden toplam yükümlülükler + bilanço-dışı forward satışlar). Dönem sonu MB-alış döviz kuru kullanılmıştır.
Kaynak: OECD; Hazine Müsteşarlığı.

Açık pozisyon miktarını toplam aktiflere oranlarsak, söz konusu değerin 1990'lar boyunca düzenli bir artış içinde olduğu görülecektir. V-5 No'lu Şekilde de sergilendiği üzere bankacılık sisteminin yabancı para/TL ile ölçülen açık pozisyonlarının aktiflerine oranı 1995'ten sonra sürekli bir artış göstermektedir.

Bankalar açık pozisyonunun toplam aktiflere oranı 1993 başında (resmi rakamlara göre) %6.7 düzeyindedir. 1994 krizi altında %1.6'ya gerileyen açık pozisyon oranları, krizin atlatılmasından sonra %4.5'e; 1999'da da %9 düzeyine değin yükselmiştir.

Şekil V-5.
Bankacılık Sektöründe Aktifler, Yükümlülükler ve Açık Pozisyon (%)

Reel Sektör'de Rantiyer Tipi Birikim

Bu bölümde son olarak finansal derinleşme sürecinde, bankacılık sistemi gibi, reel üretici sektörlerin de nasıl spekülatif/rantiyer tipi birikimlere yönelmiş olduğunu tartışacağız.

Türkiye ekonomisinin reel sektörlerinde üretim maliyetlerinin kompozisyonu ve birikim öncelikleri üzerine verilerimiz ancak bağımsız çalışmalar ile sınırlı durumdadır. (bkz., örneğin, Pekkaya ve Kesici, 1999; Yentürk, 2001; Ulaşan, 2000). Güvenilir resmi veri kaynaklarının yetersizliği, bizleri ancak belli sektörlerde bağımsız araştırma kuruluşlarının bulgularıyla sınırlandırmaktadır. Konuyla ilgili olarak en uygun veri seti, kamuoyunda *500 Büyük Sanayi Firması Anketleri* diye bilinen ve İstanbul Sanayi Odası'nca hazırlanan veri setidir. İmalat sanayi içinde kamu ve özel sektör ayırımında sürdürülen bu çalışmada sektördeki en büyük 500 işletmenin üretim, istihdam, giderler ve kârlar üzerine kapsamlı bilgi sunulmaktadır. Devlet İstatistik Enstitüsü İmalat Sanayi İstatistikleri daha detaylı olarak işlenmesine rağmen, katma değerin ücret-dışı gelirlerinin faiz, kira, rant gibi ikincil bölüşüm öğelerine ayrılmamış olması, işletmelerin gerçek kârlılık düzeyleri hakkında bilgi almamıza olanak sağlamamaktadır.

Biz de burada İstanbul Sanayi Odası'nın anket verilerinden hareketle, öncelikle özel sektör kuruluşlarının kârlılık konumlarını inceleyeceğiz. İSO'dan özel sektör işletmeleri için derlediğimiz verileri V-7 No'lu Tablo'da sergilemekteyiz. Burada 1985-sonrasında yıllar itibariyle 500 büyük firma içinde geçen 468 özel sektör işletmesinin vergi öncesi net bilanço kârları reel 1987 fiyatlarıyla verilmektedir. Tablo'da ayrıca özel sanayi işletmelerinin faaliyet dışı gelirleri gene reel fiyatlarla hesaplanmakta ve net bilanço kârlarıyla karşılaştırılmaktadır.

Tablo V-7.
Özel Büyük Sanayi Kuruluşlarında Faaliyet Dışı Gelirler ve Bilanço Karları
(Reel 1987 Fiyatlarıyla, Milyar TL)

	Net Bilanço Karları (1)	*Faaliyet Dışı Gelirler (2)*	*(2)/(1) %*
1985	726.429	175.131	24.1
1986	848.016	261.295	30.8
1987	1593.763	285.321	17.9
1988	1402.468	355.526	25.3
1989	1467.425	455.083	31.0
1990	1513.170	503.980	33.3
1991	983.396	502.550	51.1
1992	1592.112	618.853	38.9
1993	2139.316	871.181	40.7
1994	2293.358	1253.130	54.6
1995	2482.298	1154.305	46.5
1996	2610.120	1380.729	52.9
1997	3007.820	1586.430	52.7
1998	1872.140	1642.466	87.7
1999	1076.619	2357.257	219.0

Kaynak: İstanbul Sanayi Odası
Not: Nominal büyüklükler, imalat sanayi üretici fiyat endeksi (1987=100) ile indirgenmiştir.

Tablo'daki veriler 1990 sonrasında sanayi işletmelerinde faaliyet dışı gelirlerin artan önemini açıkça ortaya koymaktadır. Sanayi işletmelerinin, ana faaliyetleri dışında elde ettikleri gelirler 1990'dan başlayarak üretim gelirlerini besleyen ek bir kaynak olmaktan çıkmış, kârlarının neredeyse olmazsa olmaz koşullarından biri haline dönüşmüştür. 1990'a görece hesapladığımızda, en büyük 468 özel sanayi işletmesinde faaliyet dışı gelirlerin 1999'a değin yılda ortalama %18.7 reel artış gösterdiğini görmekteyiz. Faaliyet dışı gelirlerin özellikle 1994 kriz idaresi altında büyük bir sıçrama gösterdiğini (reel olarak %43.9) ve bu anlamda, şirketlerin reel üretim dışı finansman olanaklarına giderek uyarlandıkları görülmektedir.

Faaliyet dışı gelirlerin vergi öncesi bilanço kârlarına ora-

nı 1998'de %87.7, 1999'da ise %219'a ulaşmıştır. Dolayısıyla 1998'den 1999'a geçilirken söz konusu özel sanayi işletmelerinde bilanço kârlarının sabit fiyatlarla aslında %42.5 daraldığını; ancak, faaliyet dışı gelirlerdeki %43.5'lik artış sayesinde sanayi sektörünün kârlılığını sürdürebildiğini hesaplamaktayız. Ancak burada artık sürdürülen "faaliyetin" ne kadar reel sanayi üretimi olduğu artık tartışmalı bir durumdur!

Özet olarak, finansal derinleşme süreci Türk ekonomisinde hem bankacılık, hem de reel üretim kesimlerinde rantiyer tipi, spekülatif birikim anlayışının yükselmesine yol açmış ve kısa dönemli finansal yatırım hesaplarının, uzun dönemli reel sabit sermaye yatırımlarına görece önem kazanması sonucunu doğurmuştur. Türkiye ekonomisi böylece 2000'li yıllara istikrarsızlığa sürüklenmiş makro dengeleri; bozulan gelir dağılımı; ve moral değerlerini yitirmiş bir kamu bürokrasisinin yılgın koşulları altında hazırlanan yeni bir istikrar programının arayışları içinde girmek zorunda kalmıştır.

2000 yılından itibaren uygulanmaya başlanan "enflasyonla mücadele ve istikrar" programının kuramsal düzeyde değerlendirilmesi ve ilk sonuçları kitabın son bölümünde ele alınacaktır.

BÖLÜM VI

İSTİKRAR ARAYIŞLARI VE 2000-ENFLASYONU DÜŞÜRME PROGRAMI

Yukarıdaki bölümlerde tartıştığımız üzere, Türkiye ekonomisi 1990'lı yılları giderek sıklaşan aralıklarda yaşadığı bir kriz süreci içinde geçirmiştir. Bu on yıl boyunca -1994 5 Nisan'ı, 1998 IMF-yakından izleme programı gibi- kısmi istikrar programları uygulamaya konmuş olsa da, bunların kalıcı bir başarısı olamamış ve ulusal ekonomi, 1998 Asya ve Rusya krizlerinden de olumsuz yönde etkilenerek, ağır bir daralma içine itilmiştir. 1998'in ikinci yarısından itibaren derinleşen ekonomik kriz, bir yandan söz konusu dışsal şokların, bir yandan da 1990'lar boyunca sürdürülen dışa bağımlı, yapay büyüme stratejisinin ve çarpık toplumsal bölüşüm ve birikim mekanizmalarının artık tıkanmış olmasının bir sonucuydu. Yukarıdaki bölümlerde ayrıntılı olarak tartışmaya çalıştığımız üzere, devlet özellikle 1990-sonrası yıllarda ulusal ekonominin yönlendirilmesi işlevini tamamen yitirmiş ve bir topyekün reform statejisi ile makroekonomik istikrarı yeniden oluşturabilmek yerine, ekonominin birikim önceliklerini doğrudan doğruya kısa vadeli dış sermaye girişlerinin özendirilmesine dayandırarak, kısa süreli

ve yapay büyüme kazanımları üzerine kurmayı tercih etmiştir. Bu tercih, ulusal ekonomiyi tamamen konjonktürel ve dışsal olgulara bağımlı hale getirmiş ve ekonominin kısa çevrimli, mini büyüme-kriz-istikrar sarmallarına sokulmasına neden olmuştur. Bu süreçte kamu kesimi borç servisi yükü sürdürülemez boyutlara ulaşmış; kamu kesimi tasarruf ve yatırım yapamaz hale gelmiş; özel sektör birikim tercihleri giderek reel üretici sektörlerden uzaklaşarak, spekülatif rantiyer-tipi birikim alanlarına yönelmiş; ve işgücü piyasalarında marjinalleşme ve kuralsızlaştırma artarken, toplumsal gelir dağılımı da ciddi biçimde bozulmaya itilmiştir.

Dolayısıyla, 1999 sonuna gelindiğinde, Türkiye ekonomisinde bir "topyekün reform" statejisi kaçınılmaz bir gereklilik olarak karşımızda durmaktaydı. Başbakanlık Hazine Müşteşarlığı ve TC Merkez Bankası tarafından ortaklaşa IMF'ye sunulan 9 Aralık 1999 tarihli *Niyet Mektubu* böyle bir stratejinin ilk adımları olarak değerlendirilebilir. Enflasyonu düşürme -dez-enflasyon- hedefini ön plana çıkartan ve bu hedef etrafında bir dizi yapısal dönüşümü detaylı bir şekilde planlayan Niyet Mektubu, Türkiye ekonomisinin 2000'li yılların başındaki birikim ve büyüme (ve bölüşüm) stratejisini de ortaya koyuyordu.

Bu bölümde Aralık Niyet Mektubu çerçevesinde geliştirilen istikrar programını ve bu programın uygulama hedefleri altında Türkiye ekonomisinin 2000 yılındaki performansını değerlendireceğim. Programın kuramsal temelleri ve benzer istikrar tedbirlerinin uygulandığı ülke deneyimlerinin ışığında, Türkiye ekonomisi açısından söz konusu programın başarı şansı; ulusal ekonominin yakın dönemde geçirmesi beklenen dönüşümler; ve programın taşıdığı tehlikeli kırılma noktaları bu çalışmanın kalan sayfalarındaki konular olacaktır.

Bölüm üç genel başlık altında sunulmaktadır; *Birinci* ayı-

rımda 2000-istikrar programının temel hedefleri ve varsayımları tanıtılmaktadır. Bu hedefler altında Türkiye ekonomisinin 2000 yılındaki performansı *ikinci* ayırımda değerlendirilecektir. *Üçüncü* ayırım ise programın uygulama deneyimleri ışığında genel kavramsal değerlendirmesini sürdürmekte ve ileriye dönük iktisadi politika alternatiflerini tartışmaya açmaktadır.

2000-Enflasyonu Düşürme Programının Ana Hedefleri

Aralık 1999 Niyet Mektubu ile somutlanan 2000-Enflasyonu Düşürme Programı 2002 yılı sonuna kadarki 3 yıllık bir evreyi kapsamaktadır. Bu dönem boyunca somut olarak para programı, döviz kuru, ve kamu maliyesi politikaları, performans kriterleri ve stratejik hedefler olarak belli bir takvime bağlanmış, ayrıca da planlanan yapısal reformlar ile desteklenmiştir.

Programın genelde üç ana başlık üzerine inşa edildiği görülmektedir: (i) kamu kesimi (maliye) reformu; (ii) döviz kuru nominal çıpasına dayalı para programı ve (iii) sosyal güvenlik, özelleştirme ve tarım kesimine yönelik yapısal nitelikli dönüşümler. Dolayısıyla, programın ana felsefesi açısından ilk gözlemimiz, planlanan uygulamaların sadece "enflasyonu düşürme" hedefi ile sınırlı teknik bir belge olmadığını, bunun çok daha ötesinde, bir yeniden yapılanma içine girerek, ulusal ekonomide kalıcı dönüşümleri amaçladığını ve bir anlamda devletin toplumsal sınıflar ile olan tarihsel taahhütlerini yeniden gözden geçirmeyi de hedeflediğidir. Burada sözkonusu olan birçok iktisadi-sosyal tedbir doğrudan ya da dolaylı olarak enflasyonu düşürmeye hizmet etmekteyse de, kapsam açısından enflasyonun çok daha ötesinde makro iktisadi ve sosyal alanların etkilenmesi

amaçlanmaktadır. Özetleyecek olursak, bu program çerçevesinde devlet bir yanda tarım ve emek kesimi ile olan teşvik, destekleme ve emeklilik fonu gibi sosyal-siyasi geleneklerini yeni bir yapıya kavuşturmayı amaçlarken, bir yandan da kamu maliyesi ve para otoritelerinin teknik işlevlerini ve sorumluluklarını sınırlayarak, ulusal mali ve finans piyasalarını tamamen dış sermayenin denetimine açmış gözükmektedir. Böylesi kapsamlı bir "istikrar" programı önerisinin salt enflasyonla mücadele sonuçları ile sınırlı kalmayacağı, bir yandan da ekonomide yeni bir birikim modeli ve bu modele koşut yeni bir toplumsal bölüşüm deseni yaratacağı açıktır.

Dolayısıyla, bu bölümde 2000-istikrar programının amaçları, 2000-yılı uygulaması ve ileriye dönük olası sonuçları salt teknik bir enflasyon muhasebesi açısından değil, daha geniş bir perspektif içinde, programın ulusal ekonomide etkilemesi beklenen büyüme ve birikim süreçleri açısından da incelenecektir.

Programın Enflasyon Hedefleri Altında Kamu Kesimi Dengesi

Program, 2000 yılından başlayarak 2002 sonuna kadar olan bir dönemde fiyat enflasyonunu kademeli olarak azaltmayı planlamaktadır. Buna göre, son on yılda ortalama %80 civarında artış sergileyen Toptan Eşya Fiyatları Endeksi (TEFE) 2000 yılı sonunda %20'ye (Tüketici Fiyatları %25'e) düşürülecektir. TEFE ve TÜFE artış hızları 2001 sonunda %10-12'ye, 2002 sonunda da %5.7'ye çekilecektir.

Program uygulayıcıları Türkiye'deki enflasyon sürecinin gerçekte bir "güven" eksikliğine ve beklentilerine endeksli, *yapışkan* (inertial) türden bir enflasyon olduğundan hareketle, programı kamu maliyesi, para ve döviz kuruna ilişkin yapısal tedbirler ile desteklemeyi yeğlemektedir.

Buradan hareketle program, kamu kesimi performansını ölçmek amacıyla konsolide "bütçe" dengesi ile yetinmeyerek, kamunun diğer harcama ve gelir kalemlerini de denetim altına almayı düşünmüştür. Bu amaçla *kamu sektörü temel dengesi* kavramını geliştirmiştir. Kamu kesimi temel dengesi, merkezi bütçe, bütçe dışı fonlar, yerel yönetimler, finans sektörü dışında faaliyet gösteren kamu teşebbüslerini, Merkez Bankası'nı ve kamu bankalarının görev zararlarını kapsamaktadır. Söz konusu harcama kalemleri içinde "faiz ödemeleri" yer almamaktadır.

Bu tanıma göre, program 1999 yılı itibariyle ulusal gelire oranla %2.8 açık veren kamu kesimi temel dengesini, 2000 yılı için GSMH'nin yaklaşık %1.5'i olarak tahmin edilen deprem harcamaları hariç tutulursa, GSMH'nin %3.7 seviyesinde bir *fazlaya* yükseltmeyi hedeflemektedir. Böylece, programda kamu kesimi temel dengesi büyüklüğü 1999'dan 2000'e GSMH'ye oran olarak toplam %6.5'e varan bir yeniden yapılanma hedeflenmiştir. Bu amaçla program boyunca sadece "bütçe hedefleri" konulmamış, daha geniş anlamıyla ele alınan "kamu sektörü dengesi" hedeflenmiştir. Bu hedefe ulaşmak için de gelir vergisindeki düzenlemelerden %0.3; dolaylı vergi oranlarındaki artışlardan %0.5; KDV içinde tütün, alkol vb. dolaylı vergilerden de %0.4 ek gelir beklenmiştir. 2000 yılı boyunca personel giderlerinde yapılacak azaltma ve diğer cari harcamalardan yapılacak kesintilerden GSMH'nin %0.3'ü; sosyal güvenlik kuruluşlarına yapılacak transferlerin kısılmasından da %0.5 harcama tasarrufu planlanmıştır. Ancak, 2000 yılında maliye politikalarına ilişkin olarak ana gelir kaynağı, GSMH'nin en az %3.5'ine (yaklaşık 7.5 milyar US$) ulaşması beklenen özelleştirme gelirlerine dayanmaktaydı. Telekomünikasyon ve enerji sektörlerinden elde edilecek özelleştirme gelirlerinin de (4.5-5.5 milyar US$) doğrudan doğruya Hazine'ye aktarılması planlanmaktaydı.

Son on yılın değerlerine baktığımızda, özelleştirme konusunda sicili pek parlak olmayan Türkiye'nin birden bire ulusal gelirin %3.5'ini tutan bir satış geliri beklentisi elbette ki bu programın kamu sektörü dengelerine ilişkin hedefleri açısından bazı kuşkular uyandırıyordu. Ancak, burada gözden (kanımca açıkça ideolojik bir ısrar ile) kaçırılan ana husus, "özelleştirme"'ye yönelik uygulamaların son on-onbeş yıl içindeki dayanak noktasının nasıl şekil değiştirdiğiydi. 1980-dönüşümüyle birlikte kamuoyunun gündemine konulan özelleştirme, öncelikle bir "üretkenlik ve kaynakların daha verimli kullanılmasını sağlamak" ilkesi üzerine oturtulmuştu. Ancak, daha sonraları gerek Türk iktisat yazınında, gerekse dünya yazınında örneklendirildiği üzere, sermayenin mülkiyet biçiminin verimli (etkin) üretme ve kaynakların daha akılcı kullanılması anlamına gelmediği görülmeye başlanacaktı. Örneğin, Türk imalat sanayiinde veya özelleştirilmiş bulunan çimento işletmelerinin -özelleştirilme öncesi ve sonrası- kamu ve özel sektör ayırımındaki etkinlik karşılaştırmaları, özel sermaye lehine hiçbir anlamlı bulgu sunamamaktaydı. Nitekim, zaman içinde Türk iktisat yazınında giderek önemini kaybeden bu sav, sessiz sedasız bir biçimde yerini "kamu kesimi açıklarını kapatmak için özelleştirme" savına bıraktı. Artık 2000 istikrar programı çerçevesinde özelleştirme olgusu bir üretkenlik ve etkin kaynak dağılımı meselesi değil, doğrudan doğruya devlet bütçesine gelir yaratmak amacına dönüşmüş durumdadır. Bu anlamda devlet, normal vergi gelirleri veya harcama sistemi üzerine yapacağı reel bir reform ile makro dengesini sağlamak yerine, doğrudan doğruya kamu mallarının özelleştirilmesi (satışı) yoluyla gelir yaratmayı amaçlamaktadır.

Bu tercih, son on senedir kalıcı bir vergi reformu yaparak, vergi havuzunun özel sermaye gelirleri üzerine yaygınlaştırılması teşebbüslerini hep boşa çıkartan vergi reformla-

rından tamamıyle vazgeçildiğinin doğrudan bir ifadesidir. Reel bir vergi geliri reformu gereğini, özelleştirme gelirleri ile ikame etmeyi yeğleyen bu stratejik tercih sonucunda Türkiye bütçesi, artık sosyal devlet ilkelerinden tamamıyla uzaklaşmış ve kendi işlevini tamamıyla iç borç faiz idaresiyle sınırlı tutarak, iç borç faiz yüküne zaman yetiştirebilmeye yönelmiş bir "muhasebe kuruluşuna" indirgenmiş durumdadır. Dolayısıyla, istikrar programı açısından kamu bütçesi, önce kamu hizmetlerinin, sonra da bunların finansmanını planlayan geleneksel yaklaşımını tamamen terkederek, sadece belli bir süre içerisinde yeterli gelir toplanıp toplanamayacağı aritmetik hesabına dayanan ve bu hesabın ulusal makroekonomik kalkınma ve toplumsal gelir dağılımı açısından sonuçlarının neler olacağının artık düşünülmediği bir belgeye dönüştürülmüştür.

Para ve Döviz Politikaları

2000 istikrar programı para ve döviz politikaları açısından daha somut politika dönüşümleri içermekteydi. Burada ana hedef, para ve döviz kuru gelişmelerinin önceden tahmin edilebilir kılınmasıyla yerli ve yabancılar için finansal yatırımların getirisi üzerindeki belirsizliğin azaltılmasıydı. Böylece, Niyet Mektubu'nun kendi ifadesiyle, "döviz kuru politikasında daha fazla ileriye dönük taahhütlere doğru bir değişikliği" gerçekleştirmekteydi.

Döviz kurundaki değişimleri önceden ilan edilmiş bir takvime bağlayarak ulusal mal ve finans piyasalarında belirsizliğin azaltılması düşüncesi Latin Amerika ve İsrail gibi birçok istikrar programının da önemli bir eksenini oluşturmuştur. Örneğin, Şili 1980'lerin hemen başında uyguladığı istikrar programında, döviz kurunun küçük-tablo (tablita) adını verdiği bir takvime bağlamıştır. Arjantin 1990 para

kurulu programı, Arjantin peso'sunun bire-bir oranında Amerikan Dolarına sabitlenmesi ile işletilmektedir. İsrail 1985 programı da, İsrail Sheikel'ini %20'lik bir başlangıç devalüasyonundan sonra sabitlemiştir.

Ancak Türkiye'deki 2000 istikrar programı, döviz kurunu *nominal bir çıpa* olarak uzun süreli kullanmanın ticaret dengesi üzerindeki olası olumsuzluklarını göz önüne alarak, bir çıkış takvimi de önermiştir. Bu takvime göre, öncelikle 1US$ artı 0.77 Euro'dan oluşan bir sepet yaratılmış ve bu sepetin günlük aşınması 2000 yılı sonuna dek Merkez Bankası'nca belirlenerek %20 oranında değer yitirmesi planlanmıştır. Günlük döviz kuru sepeti ayarlamalarının da her ay içerisinde sabit kalması öngörülmüştür.

2000 yılı için istikrar programının koyduğu döviz kuru sepeti hedefleri Tablo VI-I'de özetlenmiştir. Kur sepeti Temmuz 2001'e kadar sabit ölçüde değer yitirdikten sonra,

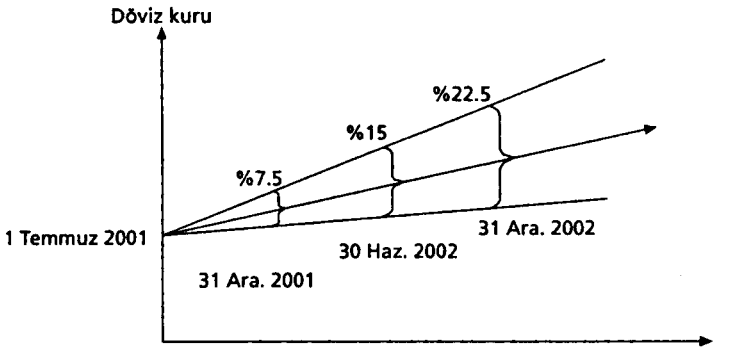
Tablo VI-1.
2000-İstikrar Programı Altında Döviz Kuru Sepeti Hedefleri

	Ay Sonu Sepet Değeri (1 US$ + 0.77 EUR)	*Değişim Oranları*	
		Aylık (%)	*Kümülatif (%)*
1999 Aralık	959,020		
2000 Ocak	979,160	2.1	2.1
Şubat	999,722	2.1	4.2
Mart	1,020,716	2.1	6.4
Nisan	1,038,069	1.7	8.2
Mayıs	1,055,716	1.7	10.1
Haziran	1,073,663	1.7	12.0
Temmuz	1,087,621	1.3	13.4
Ağustos	1,101,760	1.3	14.9
Eylül	1,116,083	1.3	16.4
Ekim	1,127,243	1.0	17.5
Kasım	1,138,516	1.0	18.7
Aralık	1,149,901	1.0	19.9
2001 Ocak	1,160,250	0.9	0.9
Şubat	1,170,692	0.9	1.8
Mart	1,181,228	0.9	2.7

Kaynak: TCMB, 9.12.1999 Tarihli Niyet Mektubu

merkez parite etrafında simetrik olarak genişleyen bir band uygulamasına geçilecektir. Bu band her yıl bir ucundan diğer ucuna %15'puanlık bir oranda genişleyecek ve bandın toplam genişliği Aralık 2001 sonunda %7.5'e, Haziran 2002'de %15'e, Aralık 2002'de de %22.5'e çıkartılacaktır. Daha sonra döviz kurunun yeniden piyasaya güçlerince serbestçe belirlenmesi ilkesine dönülücektir. Döviz kuru sepetinin uygulanacağı kur bandı Şekil VI-I'de çizilmiştir.

Şekil VI-1.
İstikrar Programı Altında Temmuz 2001-Aralık 2002 Arasında Uygulanacak Olan Kur Bandı

Açıklanan kur politikasını desteklemek amacıyla, Merkez Bankası bilançosunda para tabanının değişimi sadece *net dış varlıklar* (NDV) kalemindeki değişim ile sınırlandırılmıştır. Bu nedenle, *net iç varlıklar* (NİV) kalemine üst limit hedefleri konulmuş; ayrıca bankacılık sisteminin likidite taleplerinin karşılanabilmesi için zorunlu karşılık oranları azaltılmıştır. Buna göre net iç varlıklar stoğunun Aralık 1999 seviyesinde sabit tutulması hedeflenmiş ve bir üç aylık dönem sonunda toplam para tabanının +/– %5'ine eşdeğer bir band içinde seyretmesine izin verileceği açıklanmıştır.

Bu hedefi biraz açarsak, bilindiği gibi Merkez Bankası analitik bilançosu,

Para Tabanı = Net Dış Varlıklar + Net İç Varlıklar

eşitliğine dayanmaktadır. Dolayısıyla, denklemin ortaya koyduğu biçimiyle, Merkez Bankası'nın iç varlıkları sınırlanmış olduğundan, para tabanının genişlemesi ancak net dış varlıkların artmasıyla mümkün olacaktır. Ancak, MB'nin analitik bilançosu açısından, para tabanının genişlemesi sadece Merkez Bankası'na dış yükümlülük doğurmayacak şekilde gelen döviz girişlerine bağlıdır. Yani, MB, örneğin bankacılık sistemine döviz borçlanarak veya IMF kredisi kullanarak para tabanını genişletemeyecektir. MB ancak kendisine dış yükümlülük doğurmayacak biçimde, örneğin bankalardan döviz satın alarak emisyon hacmini genişletebilecek ve dolaşıma TL banknot çıkarabilecektir.

Bu şekliyle istikrar programı altında Merkez Bankası bir "para kurulu" (currency board) olarak işlev görmeye başlamış durumdadır. Para otoritesinin, para idaresini doğrudan doğruya döviz giriş-çıkışlarına bağımlı kılan bu mekanizmada en önemli unsur, dış piyasalardan sermaye girişlerinin sürdürülebilmesi olacaktır. Döviz girişlerinin program çerçevesinde doğrudan parasal genişlemeye yol açması, MB'nin sterilizasyon yapmayacağı anlamına gelmektedir. Böylece parasal genişlemenin faiz hadleri üzerine de olumlu etkisi olacağı beklenmektedir. Bu anlamda MB'nin uluslararası rezerv konumu önemli bir gösterge oluşturmaktadır. Bu amaçla, programda MB'nin net uluslararası rezerv'lerine taban sınır değerleri getirilmiş, dış borçlanmanın vade riskini asgaride tutmak amacıyla da kısa vadeli borç stoğuna tavan konulmuştur. Programın 2000 yılı için öngördüğü teknik performans kriterleri Tablo VI-2'de özetlenmektedir.

Tablo VI-2.
2000 İstikrar Programı Performans Kriterleri ve Hedefler

	31/12/1999	*31/3/2000*	*30/6/2000*	*30/9/2000*	*31/12/2000*
Net İç Varlıklar (Trilyon TL)	-1,200	-1,200	-1,200	-1,200	-1,200
Net Uluslararası Rezervler (Milyon US$)	12,000	12,000	12,750	12,750	13,500
Kamu Kesimi Birincil Denge[a] (Trilyon TL)	–	2,150	3,850	5,900	9,100
Toplam Dış Borçlanma (Milyon US$)	8,500	12,200	16,000	20,000	23,000

a. Özelleştirme gelirleri dahil.

Yapısal Düzenlemeler

2000-istikrar programının "yapısal" nitelikli düzenlemeleri, maliye politikasının hedeflerini desteklemek için özelleştirme uygulamalarına ek olarak tarımsal destekleme, sosyal güvenlik, kamu maliyesi ve bankacılık sisteminde denetim ve gözetim konularını içeren bir dizi yapılanmayı içermektedir.

Programda sosyal güvenlik sistemine ilişkin olarak, 1999 Eylül'ünde onaylanmış olan ve emeklilik yaşını kadın için 58, erkekler için 60'a çıkarılan yasaya ek olarak, prime esas olan ücret tavanının 1 Nisan 2001'de asgari seviyenin 4 katı, Nisan 2002'de de asgari seviyenin 5 katına çıkartılması planlanmaktadır.

Bütçe denetimine ilişkin olarak, bütçe dışı fonların kapatılması düşünülmüş ve 2000 yılı Şubat ayına kadar toplam 64 fondan 20'sinin tasfiye edilmesi planlanmıştır. Kalan fonların ise 2001 Haziran ayına kadar kapatılması planlanmışken, Aralık 2000 itibariyle bu konuda henüz somut bir ilerleme kaydedilmediği görülmektedir.

Ancak programın kanımca en az tartışılmış ve en büyük

belirsizlikler içeren önerileri tarım kesimine ilişkin tedbirleridir. Programda, tarım sektörüne ilişkin fiyat teşvik sisteminden, iki yıllık bir süre içerisinde, doğrudan gelir desteğine geçileceği önerilmekte ve 2000 yılı içinde de 5 pilot bölgede deneneceği planlanmaktadır. Niyet Mektubu, ayrıca 2000 yılı teşvik sistemine detaylı hedefler getirmekte; örneğin hububat destekleme fiyatlarının Şikago Borsa'sında oluşacak "dünya fiyatlarının" c.i.f. değerinden %35 fazla olamayacağı; şeker pancarı destekleme fiyatlarının da enflasyon oranına göre arttırılacağı; ve Ziraat Bankası ve Halk Bankası tarafından verilen kredi sübvansiyonlarının toplam maliyetinin 2000'de GSMH'nin %0.6'sına düşürüleceği gibi hükümler içermektedir.

IMF'ye Hazine Müşteşarlığı ve Merkez Bankası Başkanlığı tarafından verilen ve enflasyonu düşürmeyi hedefleyen bir niyet mektubunda, parlamento'yu ve demokratik tüm tartışma zeminlerini es geçerek, bu kadar detaylı hükümlere yer verilmesi, istikrar programının gerçekte ne kadar geniş bir yelpazeye oturtulduğunun bir belgesidir. Bu anlamda, bu bölümün başında belirtiğimiz üzere, gerçekten de salt teknik bir fiyat enflasyonu programı ile yetinilmeyen ve ulusal ekonomide devletin tüm sosyal sınıflar karşısındaki taahhütlerinin yenilendiği -ancak söz konusu tedbirlerin demokratik platformlarda hiç tartışılmamış olduğu- bir belge ile karşı karşıyayız.

2000 yılı, söz konusu belgenin ilk uygulama dönemi olarak geleceğe ilişkin çok önemli dersler içermiştir. Yıl sonunda yaşanan ve ulusal iktisat yazınına "kara çarşamba" diye geçen 22 Kasım sonrası patlak veren "mini" krizde somut ifadesini bulan bu derslerin programın kriterleri altında değerlendirilmesi gerçekten büyük önem taşımaktadır. Bölümün ikinci ve üçüncü ayrımları bu tartışmaları sürdürmek amacıyla hazırlanmıştır.

İstikrar Programı Altında Türkiye Ekonomisi'nde 2000 Yılındaki Gelişmeler

Türkiye ekonomisi 2000 içinde, 1998 yılının ikinci yarısından itibaren içine sürüklendiği daralma eğiliminden çıkarak, tekrardan istikrar ve genişleme yolağına girmiş gözükmektedir. Gayri safi yurt içi hasıla 2000 yılının ilk çeyreğinde reel fiyatlarda %5.6, ikinci çeyrekte %5.8, üçüncü çeyrekte de %7.4 büyüme kaydetmiştir. GSYİH'nm bileşenleri içinde en hızlı gelişme ticaret (%10.1, %10.6 ve %12.2) ve sanayi sektörlerinde (%2.8, %4.0 ve %9.8) görülmüş, inşaat sektörlerindeki daralma yılın ilk çeyreğinde de sürmüştür. (Bkz.Tablo VI-3).

Yılın ilk yarısında özel imalat sanayiinin %9.8'lik bir büyüme hızı gerçekleştirmiş olmasına karşın, kamu imalat sanayi sektöründeki daralma devam etmiş (–%18) ve imalat sanayi toplam üretim artışının görece daha yavaş olmasına neden olmuştur.(%3.9). Yılın üçüncü çeyreğinde sanayi sektörü toplam üretim artışı %7.9'a ulaşmış gözükmektedir. 2000 yılının ikinci çeyreğinde sabit sermaye yatırımları %19.8 oranında artış göstermiştir. Bu gelişimde yıl boyunca yüksek seyreden özel yatırımlar baş rol oynamış; yılın ikinci çeyreğinden itibaren kamu yatırımlarında gözlenen sıçramayla da kuvvetlenmiştir. Ayrıca, GSYİH'nin harcama bileşenlerinde yaklaşık yüzde 75 paya sahip olan özel tüketim harcamaları da %4.6 ve %7.0'lik iki sıçrama ile GSYİH büyümesine önemli bir katkı içermiştir.

Yılın ilk çeyreğinde mal ve hizmet ithalatı %25 ile büyük bir artış gerçekleştirmiş ve özel tüketim ve yatırım taleplerindeki artışları karşılamıştır. İhracat artışları ancak yılın ikinci çeyreğinde uyarılabilmiş, dolayısıyla 2000 yılı boyunca gerek dış ticaret, gerekse cari işlemler dengesi büyük oranlı açıklar sergilemiştir. (Bkz.Aşağıda Tablo VI-4).

Tablo VI-3.
2000 İstikrar Programı Altında Ulusal Gelir ve Bileşenleri

	1998	*1999*	*1999.I*	*1999.II*	*1999.III*	*1999.IV*	*2000.I*	*2000.II*	*2000.III*
Büyüme Hızları									
Tarım	8.4	-4.6	-5.0	-4.7	-3.2	-8.3	0.4	2.3	1.9
Sanayi	2.0	-5.0	-9.8	0.8	-8.3	-2.6	2.8	4.0	9.8
İnşaat	-0.3	-12.7	-10.5	-11.5	-12.9	-15.2	-2.5	1.3	7.9
Ticaret	1.2	-6.8	-13.2	-4.1	-9.3	-0.7	10.1	10.6	12.2
Mali Kuruluşlar	6.9	5.3	7.8	7.5	2.5	3.8	0.8	3.1	1.9
GSYİH (Üretim)	3.1	-5.4	-9.1	-1.7	-6.0	-3.4	5.6	5.8	7.4
GSMH	3.9	-6.4	-8.7	-3.2	-7.4	-6.1	4.2	4.4	6.9
Harcamalar Yönüyle GSYİH Büyüme Hızları									
Özel Tüketim	0.6	-3.1	-6.8	-0.9	-2.9	-1.9	4.6	7.0	
Kamu Tüketimi	7.8	6.5	10.4	2.1	9.1	5.7	0.3	12.3	
Özel Yatırımlar	-8.3	19.6	-22.4	-24.1	-16.2	-15.3	11.9	18.3	
Kamu Yatırımları	13.9	-4.1	-1.5	21.0	-7.8	-13.7	3.0	24.4	
İhracat	12.0	-7.0	-8.1	-10.2	-10.6	1.2	7.4	16.1	
İthalat	2.3	-3.7	-16.6	-0.9	-2.1	5.2	25.0	14.5	
GSYİH (Harcama)	3.2	-5.1	-9.0	-2.0	5.1	5.8			

Kaynak: Devlet İstatistik Enstitüsü.

İstikrar programının enflasyon karnesi hedefleri açısından umulduğu boyutta olmamasına karşın, fiyat hareketlerinde özellikle 2000 yılının ikinci çeyreğinden sonra bir yavaşlama olduğunu göstermektedir. Fiyat endeksleri 12 aylık değişimleri Kasım ayı itibariyle %40'ın altına inmiş ve son onbeş yılın en düşük düzeyinde seyretmiştir. Üretici fiyatları içinde imalat sanayi fiyatları programa "gecikmeli" olarak uyum göstermesine karşın, özellikle Ağustos ayından sonra iniş trendini kuvvetlendirmiştir. Tarım sektörü fiyatları ise 1999'daki genel trendinin üstüne çıkmasına karşın genel olarak TEFE'nin aşağıya çekilmesinde öncü bir rol oynamıştır. (Bkz.Şekil VI-2).

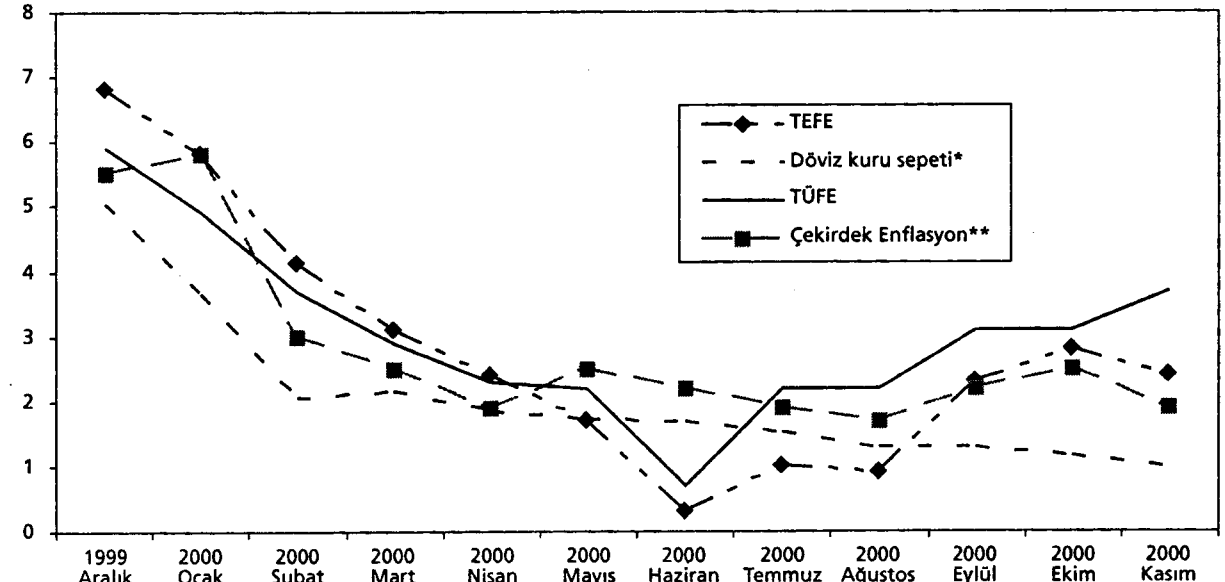
Programın 2000 yılındaki ilk uygulamasında enflasyon kazanımlarınm hedeflerin ardında kalmasının çeşitli nedenleri olmasına karşın, temel olarak iç talep baskısının fiyat hareketlerinin ivmelenmesinde önemli bir etken oluşturmuş olduğu söylenebilir. Faiz oranlarının yılın özellikle ilk çeyreğinde beklenenden hızlı düşüş göstermesi sonucunda (bkz. aşağıda Şekil VI-4) ertelenen tüketim ve yatırım taleplerinin öne alındığı gözlenmekte, bu da döviz çıpası altında aşırı değerlenen kurun yarattığı ithalat ile sürdürülmüş olduğunu göstermektedir.

Döviz kuru sepeti gerçekten de 1999 Aralık ayından hemen sonra TL karşısında hızla değer yitirmeye başlamış ve Kasım 2000 itibariyle TL'nin, kur sepeti karşısındaki reel değerlenmesi tüketici fiyatlarına görece %11.4'e, özel imalat sanayi fiyatlarına (çekirdek enflasyon) görece de %8.5'e ulaşmıştır. Yıl boyunca Amerikan dolarının, Euro karşısında değer kazanması neticesinde TL/US$ kuru değer kaybı hızlanmış, ancak sepetin (1 US$ + 0.77 Euro) denklemine dayanan formülasyonu neticesinde *sepet kuru* program hedefi altında seyretmiştir. (Bkz. Şekil VI-3).

Döviz kuru sepeti 2000 Mayıs ayına kadar fiyat endeksle-

Şekil VI-2.
2000 İstikrar Programı Altında Fiyat Enflasyonu (1994 Fiyatlarıyla 12 Aylık % Değişme)

Şekil VI-3.
2000 İstikrar Programı Altında Fiyatlar ve Döviz Kuru Sepeti (Aylık % Değişim)

(*) (1 US$ + 0.77 Euro) sepetine göre. (**) Özel İmalat Sanayi Üretici Fiyatları (1994=100) aylık % değişme.
Kaynak: DİE.

rinin aylık hızının altında hareket etmiş, daha sonra da TÜFE ve TEFE'ye görece aşınmaya başlamıştır. Ancak, döviz sepeti çekirdek enflasyon diye anılan özel imalat sanayi fiyatlarının gerisinde kalmaya devam etmiştir.

Döviz kuru çıpasına dayalı aşırı değerlenmenin dış ekonomik dengeleri zorladığı ve cari işlemler açığının yılın daha ilk yarısında 5 milyar dolara çıktığı görülmektedir. Böylece 2000 yılı sonuna değin, 2.8 milyar dolar olan cari işlemler açığı program hedefinin aşılacağı ve bu açığın yıl sonunda 8 milyar doların üzerinde gerçekleşeceği öngörülmektedir.

2000 yılı istikrar programı ödemeler dengesi gerçekleşmeleri Tablo VI-4'te özetlenmektedir. Eylül sonuna değin elimizdeki veriler ticaret açığının 16.0 milyar doları aştığını,

Tablo VI-4.
2000 İstikrar Programı Altında Ödemeler Dengesi Gerçekleşmeleri
(Milyar US$)

	1998	*1999*	*1999 Ocak-Eylül*	*2000 Ocak-Eylül*
A. Cari İşlemler Dengesi	1.984	-1.364	0.025	-6.771
İhracaat (FOB)	31.221	29.326	21.112	22.801
İthalat (FOB)	-45.441	-39.773	-28.327	-38.841
Dış Ticaret Dengesi	-14.221	-10.447	-7.215	-16.041
Diğ. Mal ve Hiz. Gel. (Net)	10.477	3.908	3.236	5.491
Turizm	5.423	3.732	2.751	4.417
Faiz	-2.342	-3.101	-2.233	-2.391
Diğer	7.396	3.276	2.718	3.464
Karşılıksız Transferler (Net)	5.727	5.175	4.004	3.781
B. Sermaye Hareketleri	0.448	4.671	1.931	11.123
Doğrudan Yatırımlar (Net)	0.573	0.138	0.081	-0.257
Portföy Yatırımları	-6.711	3.429	1.729	6.032
Uzun Vadeli Ser. Hareketleri	3.985	0.345	-0.501	2.981
Kısa Vadeli Ser. Hareketleri	2.601	0.759	0.621	2.367
C. Net Hata ve Noksan	-1.985	1.899	3.467	-1.955
D. Rezerv Hareketleri	-0.447	-5.206	-5.422	-2.397

Kaynak : TCMB

cari işlemlerdeki açığın ise 6.7 milyar dolara ulaşmış olduğunu vurgulamaktadır. Sermaye girişlerinin çoğunlukla Hazine dış borçlanması sayesinde portföy yatırımlarından (Eylül itibariyle 6 milyar dolar) kaynaklandığı görülmektedir. Cari işlemler açığındaki program hedefinin neredeyse üç mislini aşan bu genişlemenin ekonominin dış finans piyasalarındaki kırılganlığını arttıran son derece tehlikeli bir gelişme olduğu düşüncesindeyiz. Döviz kurunun sabitlenmesi sonucunda ulusal ekonominin ihracat potansiyeli giderek daralırken, ithalata dayalı yapay bir canlılık ortamı cari açığı da büyütmektedir. Programın 2001 sonrasında da bozulması beklenen dış ekonomik dengelerinin bir noktadan sonra sermaye girişlerini sürdürebilmesi için faiz arbitrajını uyarması kaçınılmaz gözükmektedir. Bu anlamda ilginçtir ki, aslında özü itibariyle bir ödemeler dengesi krizine dayanmayan program, giderek böylesi bir krizin maddi temellerini yaratmış durumdadır. 2001 sonrasında derinleşmesinden endişe edilen olası döviz dar boğazı, program açısından son derece tehlikeli bir kırılma noktası oluşturmaktadır.

Burada söz konusu olan ödemeler dengesi krizine karşın MB net uluslararası döviz rezervleri bir güvence olarak kamuoyuna sunulmaktadır. Merkez Bankası'nın net uluslararası rezervleri genelde alt taban sınırının üstünde seyretmesine karşın (bkz. Tablo VI-5), yıl sonunda (Kasım-Aralık dönemindeki) döviz çıkışlarının nasıl tehlikeli bir kriz sürecine yol açabildiği açıkça görülmüştür.

Programın en duyarlı noktası olan para kurulu görevinin Merkez Bankası'nca 2000 yılı boyunca başarıyla sürdürülmüş olduğu görülmektedir. Merkez Bankası bilançosu aktifleri ilk 5 ayda net dış varlıklardaki artışa bağlı olarak yaklaşık %15 oranında genişlerken, rezerv para sadece %7.6 oranında artış göstermiştir. Yaz aylarındaki dış kaynak girişiyle NDV'deki artış sonucunda parasal tabanın genişlemesi

Tablo VI-5.
2000 İstikrar Programı Altında Net Uluslararası Rezervlerde Gelişmeler (Milyon US$)

	Net Uluslararası Rezervler	*Net Uluslararası Rezervler Taban Değerleri*[a]
2000 Ocak	16,299	
2000 Şubat	16,372	
2000 Mart	16,657b	12,000
2000 Nisan	16,446	
2000 Mayıs	16,319	
2000 Haziran	17,339b	12,750
2000 Temmuz	17,769	
2000 Ağustos	18,005	

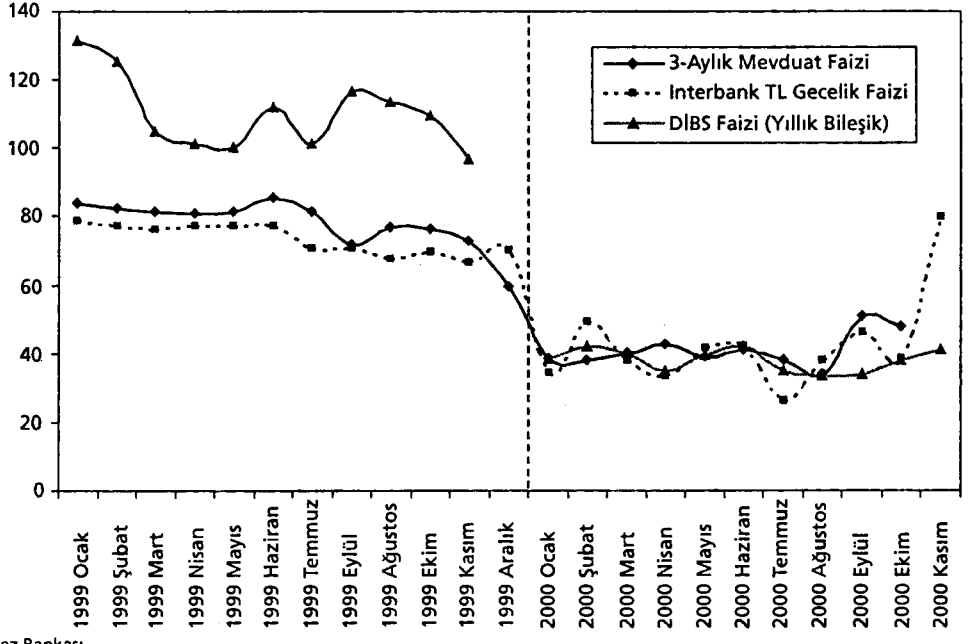
a. Program değerleri.
b. Sabit değerlerle 3-aylık dönem sonu verileri. (Son 5 gün ortalaması).
Kaynak: TC Merkez Bankası

sağlanmıştır. Yıl boyunca açık piyasa işlemleri, MB tarafından net iç varlıklar hedefinin gerçekleştirilebilmesi için Hazine'nin TL ve yabancı para mevduatındaki değişimlere paralel olarak hareket etmiştir.

Net iç varlıkların alt ve üst sınırları yılın ilk çeyreğinde -1,006 ve -1,394 trilyon TL; ikinci çeyrekte -996 ve -1404 trilyon TL, üçüncü çeyrekte de -968.5 ve -1,431 trilyon TL olarak ilan edilmiştir. Net iç varlıkların Kasım ayı ortasına değin ilan edilmiş band içinde seyrettiği, ancak programın likidite sınırlarının kendini gösterdiği 22 Kasım kriziyle ilk defa olarak terkedilmiş olduğu görülmektedir. Dolayısıyla, yıl sonunda yaşanan parasal (likidite) krizi dışarıda tutulursa, Merkez Bankası "para kurulu" konumunu sürdürürek, para piyasalarındaki genişlemeyi sadece dış sermaye girişleriyle sınırlamıştır.

Programın faiz oranlarına ilişkin performansı Şekil VI-4'de çizilmiştir. 1999 yılına görece, faiz oranlarındaki düşüş gerçekten çarpıcıdır. 1999 boyunca %100-120 aralığında seyreden devlet iç borçlanma senetleri (DİBS) faizleri, Ocak

Şekil VI-4.
2000 İstikrar Programı Altında Faizlerin Gelişimi

Kaynak: TC Merkez Bankası.

2000'de %30-40 düzeyine gerilemiştir. Mevduat faizleri de benzer bir trend içinde 2000 yılının ilk üç çeyreğini %40'lar düzeyinde geçirmiştir. Interbank piyasasındaki gecelik faizler de bu düzeyini korurken, Kasım sonundaki likidite krizinde bütün beklentileri tersine çevirmiş ve %2000'ler düzeyine fırlamıştır.

Kamu kesimi dengelerine baktığımızda da yıl boyunca program hedeflerinin genellikle tutturulmuş olduğu görülmektedir. Tablo VI-6'da konsolide bütçeye ilişkin rakamlar sergilenmektedir. 2000 yılı Ocak-Eylül döneminde, geçen yılın aynı dönemine göre kamu bütçe harcamalarındaki artış %76.8, gelirlerdeki artış ise %98.1 olmuştur. Bu olumlu gelişme sonucunda yıl sonu faiz dışı bütçe dengesi için 7 katrilyon TL hedefi Eylül itibariyle (7.5 katrilyon TL gelir ile) aşılmış durumdadır.

Bütçe genelinde söz konusu artışta deprem vergilerinin ve dolaylı vergilerdeki tahsilatın arttırılmasının olumlu etkileri gözükmektedir. Vergi gelirleri Eylül itibariyle, yıl sonu hedefinin %73'üne ulaşmış konumdadır. Aynı karşılaştırma harcamalar için yapıldığında %74.9'a, faiz dışı dengede de %107'ye ulaşıldığı görülmektedir. Faiz dışı harcamalarda olağanüstü bir reel daralma yaşandığı bu dönemde, söz konusu harcamalar hedefin %59.3'ünde kalmış, yatırım harcamaları hedefin sadece %48.3'üne, tarımsal teşvikler %64.4'üne, sosyal güvenlik kuruluşlarına transferler ise %76.5'ine ulaşabilmiştir.

Dolayısıyla, istikrar programının ilk yılın hedeflerine genel olarak ulaştığını; ancak 22 Kasım'da patlak veren likidite krizinin programın gelecek yıllardaki kırılganlığını açıkça gözler önüne sermiş olduğunu söyleyebiliriz. Bu bölümün geri kalan sayfaları söz konusu kriz sürecini ve programın tehlikeli iç çelişkilerini tartışmayı amaçlamaktadır.

Tablo VI-6.
2000 İstikrar Programı Altında Konsolide Bütçe Gerçekleşmeleri (Trilyon TL)

	1999			*2000*		
	A	*B*	*A/B*	*A*	*B*	*A/B*
	Ocak-Eylül	*Hedef*		*Ocak-Eylül*	*Hedef*	
Genel Bütçe Gelirleri	10,753.9	18,248.0	58.9	21,781.0	32,460.0	67.1
Vergi Gelirleri	8,579.5	14,428.0	59.5	17,517.5	24,000.0	73.0
Gelir Vergisi	3,969.1	6,238.0	63.6	7,288.3	9,585.0	76.0
Mal ve Hizmetler Üzerinden Alınan Vergiler	3,393.8	6,107.7	55.6	7,316.3	11,110.0	65.9
Dış Ticaretten Alınan Vergiler	1,099.2	1,906.0	57.7	2,606.3	3,061.5	85.1
Harcamalar	17,673.1	28,133.0	62.8	32471.4	46,713.3	69.5
Faiz Dışı Harcamalar	10,095.2	17,453.0	57.8	15,175.3	25,580.4	59.3
Personel Harcamaları	4,308.3	7,000.0	61.5	6,323.4	9,200.0	68.7
Yatırım Harcamaları	689.5	1,440.0	47.9	1,136.3	2,351.8	48.3
Faiz Harcamaları	7,577.9	10,680.0	71.0	17,296.1	21,132.3	81.8
KİT'lere Transferler	274.4	372.0	73.8	538.6	594.6	90.6
Sosyal Güvenlik Kuruluşlarına Transferler	1,901.0	2,750.0	69.1	2,446.0	3,468.5	70.5
Tarımsal Teşvikler	188.0	239.0	78.7	217.0	336.9	64.4

Kaynak: TC Maliye Bakanlığı; TC Merkez Bankası Araştırma Raporu, Eylül 2000.

2000-İstikrar Programının Genel Değerlendirilmesi

Yukarıda sergilediğimiz veriler açısından değerlendirildiğinde istikrar programının teknik gereklerine 2000 yılı genelinde uyulmuş olduğunu söyleyebiliriz. Programın "özelleştirme" hedefleri ve tarım, bankacılık gibi bazı alanlardaki "yapısal" nitelikli düzenlemeleri daha tam anlamıyla gerçekleştirilememiş olmasına karşın, maliye ve para politikaları teknik hedefler ile uyum içinde çalıştırılmıştır. Döviz kuru sepeti yıllık aşınma hedefi içinde tutturulmuş; Merkez Bankası bir "para kurulu" gibi çalışarak, net iç varlıklar hesabını denetim altında tutmuş; kamu bütçesinde de faiz dışı denge yıl sonu hedefini yakalamıştır.

Yıl boyunca fiyat hareketleri, arzulanan düzeyde olmamasına karşın, genelde bir düşme eğilimine girmiş ve faiz hadleri de hızla gerilemiştir. Ancak, bu olumlu edinimler "kara Çarşamba" diye anılan 22 Kasım'dan başlayarak birden bire tersine dönmüş ve mali piyasalar aniden sermaye çıkışlarından kaynaklanan bir para kriziyle karşı karşıya kalmıştır. Döviz girişlerinin birden bire yön değiştirmesi sonucunda, Merkez Bankası'nın net dış varlıkları 17-24 Kasım haftasında 1.7 katrilyon TL, 24 Kasım-1 Aralık haftasında da 2.1 katrilyon gerilemiştir. Parasal daralma mali piyasalarda anında hissedilmiş ve bankalar-arası gecelik faizleri %2000'lere değin yükselmiştir. Para piyasalarında yaşanan panik havası Menkul Kıymetler Borsası'na da sıçramış ve borsa endeksi %50'ye yakın değer yitirmiştir. Merkez Bankası, NDV'deki gerilemenin para tabanında yarattığı sıkışmaların önüne geçebilmenin tek yolu olarak açık piyasa işlemleri ile piyasaya likidite sunmak zorunda kalmıştır. Böylece net iç varlıklar pozisyonu 17 Kasım haftasına görece -2.1 katrilyondan, +900 trilyona dönüşmüş; dolayısıyla

istikrar programının NİV sınırlaması terkedilmiştir. 24 Kasım sonrasında MB artık "para kurulu" gibi çalışmak yerine, nihai borç verici işlevini aktif olarak yeniden üstlenmiştir. Merkez Bankası analitik bilançosundan net dış varlıklar, net iç varlıklar, net açık piyasa işlemleri ve parasal taban göstergeleri, 2000 Ocak ilk haftasından başlayarak, haftalık periyodda Şekil VI-5'de sunulmaktadır.

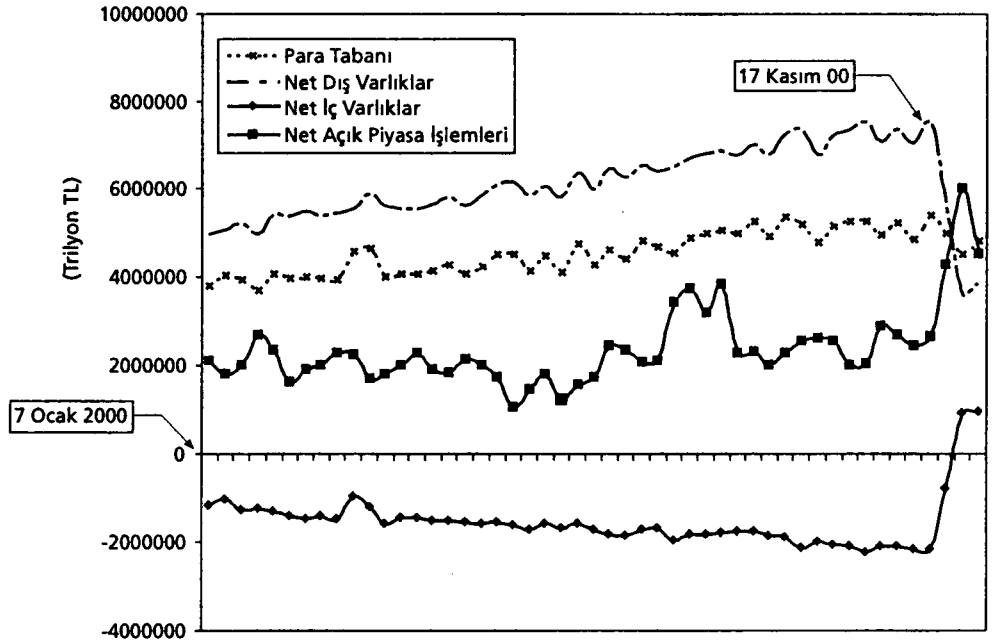
Kasım "uyarı" krizi, 2000-istikrar programının yaşadığı ilk bunalım deneyimidir. 10 aylık "başarılı" uygulamalar sonucunda, mali piyasaların hiç öngörülmeyen bir anda karşılaştığı bir para krizine sürüklenmesi ve faiz hedeflerinin bir anda anlamını yitirmiş olması, programın geleceği konusunda da haklı kuşkular uyandırmıştır.

Kasım krizi ne kadar uygulama/politika hatası, ne kadar dışsal şoklardan kaynaklanan bir krizdir? Uygulama performansı bakımından, yukarıda da değindiğimiz gibi, program hedeflerine 2000 yılının ilk 11 ayında genel olarak uyulmuş olduğu görülmektedir. Kaldı ki Kasım sonundaki uyarı krizi, iktisadi göstergelerin belki de en olumlu olduğu noktada ortaya çıkmıştır. Dışsal şoklara dayalı açıklamaların ise burada çok anlamlı olduğu kanısında değiliz. Dış kaynaklı şoklar, dışa açık bir ekonomide her zaman var olacaktır. Üç yıllık evreyi kapsayan bir istikrar modeli, kanımca, bu tür şoklara karşı erken uyarı mekanizmalarını ve ön-savunmasını öngörebilmiş olmalıydı. O halde, Kasım krizini açıklamak için bir başka unsurun daha düşünülmesi gerekmektedir: *"uyarı" krizi, ne kadar modelin içsel tutarsızlıklarının ve kendi hatalarının sonucudur?* Konuyu bir de bu açıdan ele almamız yararlı olacaktır.

(i) para arzı ayarlama sistemi

Yukarıdaki satırlarda IMF-dayanaklı bu modelin dış ticaret, kamu maliyesi ve bölüşüm eksenlerinde önemli kırılma

Şekil VI-5.
Para Tabanı, Net İç Varlıklar, Net Dış Varlıklar ve Net Açık Piyasa İşlemleri (7 Ocak-8 Aralık, Haftalık Gözlemler)

noktalarını içinde barındırdığı vurgulanmıştı. Gerçekten de bu modelin yürütülebilmesinin asgari koşulları: kamu kesimi açıklarının (dolayısıyla harcamalarının) büyük oranlarda azaltılabilmesi; yurt-içi piyasaların ve kamunun Merkez Bankası'ndan kredi ihtiyacının asgaride tutulması; bankaların da likit olması, dolayısıyla gerektiğinde TL'ye çevirebilecekleri döviz pozisyonlarının varlığıdır. Bu koşulların sağlanmasını göz ardı eden bir programın da başarı şansı sınırlı olacaktır. Nitekim, Kasım-sonunda patlak veren kriz, temelinde bankacılık kesiminde likidite sorununun bir parçasıdır. Bankacılık kesiminde yeterli döviz fazlasının olmaması, yurt dışına sermaye çıkışlarının biraz hareketlendiği bir ortamda, piyasalarda güvensizliğin yaygınlaşarak, doğrudan bir panik havasına dönüşmüştür. Latin Amerika'nın spekülatif döviz çıkışlarına bağlı likidite kuruması sonuçlu krizlerini andıran bu süreçte, kriz kendini besleyen dalgalarla derinleşmiş ve Merkez Bankası 7.5 milyar dolara yakın döviz kaybetmiştir.

Ulusal mali piyasalarda para arzını denetleyebilmek için Merkez Bankası'nı bir "para kurulu" idaresine dönüştüren bu modelin kuramsal temelleri 19. yüzyılın *reel para doktrinine* dayanmaktadır. Uluslararası ticarette finansal sermaye hareketlerinin görece sınırlı olduğu bir ortamda geliştirilmiş olan bu doktrine göre, ihracat sonucu elde edilecek döviz gelirleri doğrudan doğruya parasal tabanın genişlemesine yol açmaktadır. İhracat malları üretimi için ekonominin reel sektörleri para talebi yarattığı sürece, söz konusu parasal genişlemenin enflasyonist etkileri olmayacaktır. Dolayısıyla, para arzının genişlemesi sadece yurt dışından döviz girdisine bağlanırsa, enflasyonist eğilimlerin de önüne geçilmiş olacaktır.

Ancak, söz konusu doktrin daha çok mal ve hizmet ihracatı sayesinde kazanılan dövizleri odak noktası olarak ele

almaktadır. Spekülatif sermaye hareketlerinin son derece akışkan olduğu günümüz finans dünyasında, bir ekonominin tüm parasal tabanını dış dünyanın kısa dönemci, spekülatif nitelikli sermaye giriş-çıkışlarının denetimine bırakmanın ne kadar tehlikeli bir girişim olduğu açıktır. Nitekim, Şekil VI-5'de çizilen verilere göre, Kasım 24 haftasında TC Merkez Bankası'nın program sınırlamalarını ve para kurulu işlevini terketmeyerek piyasaya TL arzını arttırmamış olsaydı, para tabanının neredeyse sıfıra inmiş olacağı görülmektedir!

Ulusal ekonomide para tabanının *sıfırlanmış* olduğu bir durumun yaratacağı finansal kaosa karşın, bu programın kurgusu altında, para otoritesinin elinden bütün savunma silahları alınmış ve bağımsız bir faiz ve kur politikası izleme yeteneği yasaklanmıştır. Dolayısıyla, böylesi bir finansal çalkantıya karşı gelişebilecek makroekonomik tek uyum mekanizması reel sektörlerdeki daralmaya ve özellikle işgücü piyasasındaki istihdam kayıplarına düşmektedir. Ulusal ekonomide reel sektörler, bu program altında artık dış şoklara ve her türlü spekülatif finansal çalkantıya karşı savunmasız konumdadır. Program yöneticilerinin 3 yıllık bir süreye yayılmış bir takvimde bu tür spekülatif hareketlere karşı para programından "çıkış" mekanizmalarını öngörmemiş olması, programın en önemli eksikliklerinden biri olarak değerlendirilmelidir.

(ii) Döviz kuru (sepeti) çıpası

2000-istikrar programı, döviz kurundaki değişmeleri yaşanmış enflasyona göre ayarlamak yerine, öngörülen -hedef- enflasyona göre aşındırmayı planlamaktadır. Böylece döviz sepeti, yurt-içi fiyatlardaki değişim hadlerinin yakınsanacağı bir çıpa görevi üstlenecektir. Ancak, söz konusu

yakınsamanın gecikmeli olması -veya çıpanın çok uzun süreli kullanımı- durumunda ulusal paranın aşırı değerli konuma geçmesi, bunun da ekonominin dış dengelerinde sorunlar yaratacağı açıktır. Döviz kuru çıpasına dayalı enflasyonu-düşürme poltikalarının ulusal ekonomileri fiyat istikrarı ile finansal kriz olasılıkları arasında bıçak sırtında seyreden bir patikaya mahkum ettiği iktisat yazınında ayrıntılı olarak incelenmiş bir olgudur. Örneğin Amadeo (1996), 1970'li yılların sonunda Arjantin ve Şili, 1980'li yıllarda Meksika ve İsrail, 1990 sonrasında da Arjantin, Meksika ve Brezilya deneyimlerinin bir bilançosunu çıkararak şu özet saptamaya ulaşmaktadır: "Döviz kuruna bağlı istikrar planlarından kaynaklanan çevrim bir tüketim patlaması ile başlar; bunu ticaret ve cari işlemlerdeki açıklar, daha sonra da ekonomik daralma izler. Ekonomik daralmanın boyutu, [oluşan] dış açığın hacmi ile orantılıdır". (sf. 4).

Döviz kuruna dayalı istikrar programlarının hemen hepsinde önce tüketim ve ithalat patlamasına dayalı reel büyüme, daha sonra gelişen dış açık ve nihayet finansal-iktisadi krize dayalı bir çevrimin yaşanması olgusu, Calvo ve Vegh (1999) tarafından da gerek ülke deneyimleri bazında ampirik olarak, gerekse analitik kuramsal modellemeler aracılığıyla genelleştirilmiş; ve söz konusu çevrim, "döviz kuruna dayalı istikrar programlarının bir *ampirik regularitesi*" olarak nitelendirilmiştir. Bu tür programlarda beklentilerin *ileriye* veya *geriye* dönük olmasının önemi Celasun (2000) tarafından vurgulanmakta; ve Türkiye ve Meksika uygulama deneyimlerinden yola çıkılarak, programın olası reel daralmayla sonuçlanmasının ön koşulları bir ekonometrik model aracılığıyla irdelenmektedir. Türk 2000-istikrar programının siyasi kararlılık (ve bağımsızlık) öğeleri açısından tartışılması ise *İşletme ve Finans* (Nisan, 2000); *Mülkiyeliler Birliği* (Ocak-Şubat, 2000); ve Boratav (2001)'de sürdürülmüştür.

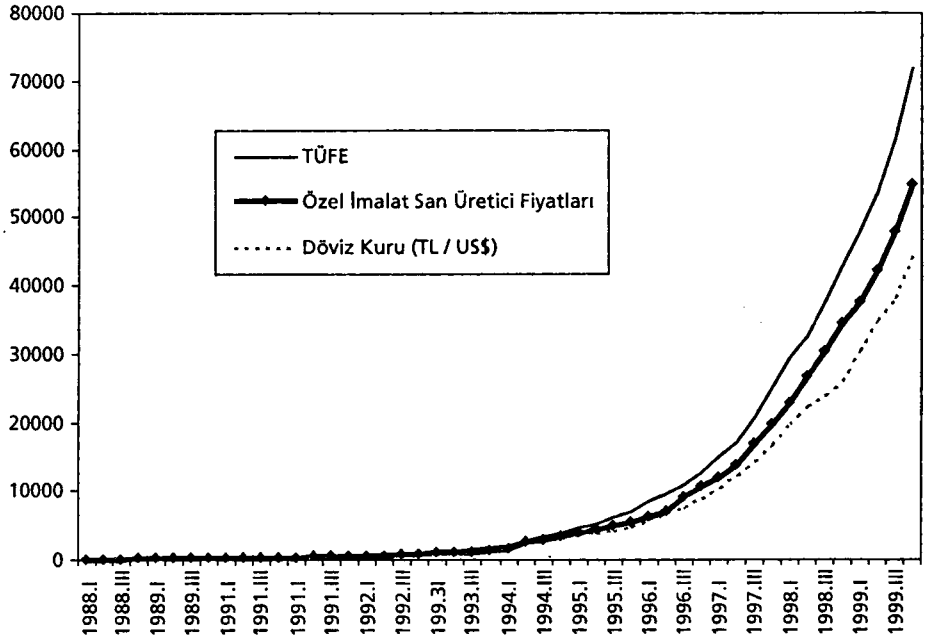
Ancak burada bu saptamaları göz ardı etsek dahi, programın *kendi içsel kurgusu* bakımından vurgulanması önemli bir diğer nokta, döviz kurunun program başlangıcındaki reel değerinin fiyat hareketlerine göreceli olarak dengede olması koşuludur. Diğer bir deyişle, program boyunca zaten reel olarak değer kazanması (appreciation) beklenen Türk Lirasının, program başında en azından fiyat enflasyonuna görece dengede -hatta değer yitirmiş konumda- olması önemli bir ön koşuldur. Döviz çıpasına dayalı istikrar uygulamaları da bu (düzeltici) denge-devalüasyonunun önemini göstermektedir. Örneğin, 1985-İsrail stabilizasyon programının ilk uygulama aşamasında Sheikel %20 oranında devalüe edilmiş ve *düzeltici* bir enflasyonist hareketten sonra fiyatların döviz çıpasına yakınsaması sağlanmıştır.

Türkiye'de ise 1999-sonunda döviz kurunun reel olarak dengede olduğu konusunda çok ciddi şüpheler vardır. TL'nin US$ karşısındaki konumu, referans alınan baz yılına göre farklılıklar göstermesine karşın, genelde aşırı değerli olduğunu belgelemektedir. Burada döviz kurunun oldukça geniş bir zaman dilimi içerisindeki davranışına bakmak yararlı olacaktır. Bu anlamda kur hareketlerinin 1989 konvertibilite kararı ile kambiyo rejiminin serbestleştirilmesi öncesindeki konumundan başlayarak, yurt-içi fiyatlar ile karşılaştırılması anlamlı olabilir. Şekil VI-6 böylesi bir karşılaştırmayı sergilemektedir.

Şekil VI-6'da döviz kuru, tüketici fiyatları endeksi ve özel imalat sanayi fiyat endeksinin (çekirdek enflasyon) ile karşılaştırılmalı olarak 1988'in ilk çeyreğinden başlayarak, 1999'un dördüncü çeyreğine kadar ki evrimi çizilmiştir. 1999 itibariyle, döviz kuru nominal endeks değeri 44,011 (1988.I=100); TÜFE 72,114; çekirdek enflasyon ise 54,599 vermektedir.

Şeklin sunduğu mesaj açıktır. Programın başında döviz

Şekil VI-6.
Türk Ekonomisinde Fiyat Enflasyonu ve Döviz Kurunun Gelişimi (1988.I - 1999.IV)

kuru, yurt-içi fiyat endeksleri karşısında önemli oranda aşırı değerli konumdadır. Program, sepet üzerine bir nominal aşınma takvimi getirmeden önce bir *düzeltici* devalüasyon ile uygulanmaya konulmalıydı. Bu adım ile birlikte yıl boyunca yaşanan ithalat patlaması frenlenebilir; ihracat kesimi canlandırılabilir; cari işlemler açığı da daha kontrol edilebilir düzeylerde tutturulabilirdi.

(iii) Faizlerin davranışı ve uluslararası sermaye hareketleri

Porgramın faiz hadleriyle ilgili kavramsal dayanağı geleneksel Fischer denklemi ile ilgilidir. Reel faizlerin, nominal faiz eksi enflasyon oranıyla verildiğini ifade eden bu denklem doğrultusunda, yurt dışından uyarılan yabancı sermaye nominal faizleri düşürecek, para arzının kontrol altına alınmasıyla da enflasyon geriletilecektir. Yurt dışı sermaye girişlerinin doğrudan para tabanını etkilemesi amaçlanmış olduğundan, Merkez Bankası bu girişlere müdahale etmeyecek, yani sterilizasyon yapmayacaktır. Ancak dış sermaye girişlerinin beklenen düzeyde olmaması; ya da ülke içinde siyasi konjonktürlerden doğabilecek bir güven bunalımı, yurt-içi faizlerin arzu edilen düzeyde gerçekleşmemesine (Kasım 2000'de olduğu gibi) neden olabilecektir.

Burada MB'nin bağımsız faiz ve döviz kuru politikaları ile parasal taban-enflasyon-faiz ilişkilerini iktisadi hayatın konjonktürel dalgalanmalarının yalıtılması esasına göre belirleyebilmesi ilkesi esastır. Faizlerdeki dalgalanmaların önüne geçilebilmesinin biricik yolu ise yabancı sermaye girişlerinin vadesinin olabildiğince uzun dönemli olmasının sağlanması ve kısa vadeli sermaye hareketlerinin caydırılmasıdır. Oysa ki dışarıya tamamıyla her türlü denetimden yoksun olarak açılmış bir ekonominin yarattığı Türkiye

benzeri koşullarda, Merkez Bankası bağımsız para politikaları oluşturmaktan yoksun bırakılmakta, aşırı sermaye girişlerinin (ve endojenleşmiş ve kontrolden çıkmış para arzının) yol açtığı "aşırı" faiz düşmelerini ise -deyim yerindeyse- sineye çekmektedir.[1] Böylece, serbestleştirilmiş dış ticaret ve finans rejimi altında cari açığın aşırı büyümesine karşın geliştirilebilecek düzenleyici hiçbir silahı olmayan MB'nin, ulusal ekonomide dış dengesizliğin sürdürülemez olduğu kanısıyla birlikte sermaye kaçışlarının yolaçtığı finansal-reel krizin ön koşulları realize edilmektedir.

Dolayısıyla, istikrar programının amacı, gerçekten fiyat ve faiz dengesinin sağlanması ve faiz volatilitesinin azaltılması olduğuna göre, ulusal mali piyasaların kısa vadeli, spekülatif türdeki yabancı sermaye hareketlerinin yıkıcı etkilerinden arındırılması gerekmektedir. Örneğin Şili, Malezya, Kolombiya gibi ülke deneyimleri bu konuda çok özgün dersler sunmaktadır.

(iv) Bölüşüm deseni üzerine

Programın stratejik olarak en eksik ve kırılgan yanı toplumsal bölüşüm yapısı üzerine beklenen olumsuz etkileridir. Öncelikle, işçi ücretlerinin ve maaşların genelde hedeflenen enflasyona göre ayarlanacağı ilkesi kaçınılmaz olarak reel ücret gelirlerinin de gerilemesi sonucunu doğuracaktır. Nitekim, Devlet İstatistik Enstitüsü'nün (daha dar kapsamlı) verilerine göre, özel imalat sanayi reel ücretlerinin 2000 yılının ilk çeyreğinde %5.5, ikinci çeyreğinde de %3.5 gerilediği görülmektedir. Fiyat enflasyonunun, günlük hayatta-

1 Nitekim, MB Başkanı Gazi Erçel 2000 yılının genel bir değerlendirmesini yaparken, "2000 yılı içinde faizlerin bu kadar düşeceğini beklemiyorduk" şeklinde vurguladığı saptamasıyla, MB'nin kontrolsüz bir genişleme patikasına girmiş olduğu açıkça gözlenen ekonomiye müdahale etme olanaklarının artık kalmadığının da altını çiziyordu.

ki karşılığının aslında "hayat pahalılığı" demek olmadığı; dolayısıyla enflasyondaki düşüşlerin, hayat pahalılığının azalması anlamına gelmeyeceği gerçeğini çalışanlar kesimi yakın tecrübeleriyle öğrenmektedirler.

Ancak, kanımca programın gelir dağılımındaki bozulmaya yönelen sonuçları daha uzun erimli olumsuz etkiler içermektedir. Türkiye'de gittikçe çözülen orta sınıfın kendini yenileyebileceği biricik alan olan eğitim olanakları giderek özelleşmekte ve kamusal alanın sınırları dışına çıkmaktadır. Kamunun tamamıyla eğitim, sağlık gibi sosyal altyapı alanlarından çekilmesiyle orta sınıflardaki çözülmenin daha da hızlanacağını ve gelir dağılımındaki bozukluğun yapısal ve daha kalıcı olarak Türk toplumsal yaşamına damgasını vuracağını öngörmek kehanet olmayacaktır. Devletin giderek kitlesel eğitim ve sağlık hizmetlerinden uzaklaşması sonucunda toplumda emeğin marjinalleşmesi sürecinin daha da derinleşmesi kaçınılmaz olacaktır. Böylece bir yanda elit ve özelleştirilmiş sağlık ve eğitim hizmetlerinden yararlanan daha dar bir kesimin artan refah payı, öbür yandan da doğrudan doğruya kendisini iç borç ve faiz ödemelerinin muhasebesiyle sınırlandırmış bir kamu bütçesinden yeterli pay almaktan uzak, marjinalleşmiş yığınların birikmiş sorunları ile uğraşan bir toplumsal bölüşüm açmazı ile karşı karşıya kalınacağı açıktır. Türkiye 2000'li yıllara ne yazık ki böylesine çarpık bir büyüme ve istikrar modeliyle girmek durumundadır.

Sonuç olarak Türkiye, 2000 yılının başından bu yana iktisadi sorunlara eksik bakış açısı yanısıra, siyasal platformda da demokratik geleneklerle hiç bağdaşmamış olan bir istikrar programının uygulanmasıyla karşı karşıyadır. İstikrar programının temel oluşturduğu niyet mektubundan başlayarak, programın uygulama safhalarında ne yazık ki gerek teknik iktisadi göstergelerin, gerekse toplumsal-siyasi uzan-

tıları olan "yapısal" reform önerilerinin belirlenmesinde Türk akademik ve sosyal birikiminin katkıları sınırlı kılınmıştır. Gönül isterdi ki, hiç olmazsa programın revizyonunu gerektiren aşamalarında toplumsal iç dinamiklerimiz harekete geçirilebilmiş olsun.

Adelman, Irma ve Erinç Yeldan (2000a) "The Minimal Conditions for a Financial Crisis: A Multiregional Intertemporal CGE Model of the Asian Crisis" *World Development*, 28(6): 1087-1100, June.

Adelman, Irma ve Erinç Yeldan (2000b) "The End of the Developmental State?" *Structural Change and Economic Dynamics*, September.

Akyüz, Yılmaz ve Anthony Cornford (1999) "Capital Flows to Developing Countries and the Reform of the International Financial System" *UNCTAD Discussion Paper*, No. 143. Geneva.

Amadeo, Edward J. (1996) "The Knife-Edge of Exchange-Rate-Based Stabilization: Impact on Growth, Employment and Wages" *UNCTAD Review*, 1-26.

Baldwin, Robert E. ve Phillip Martin (1999) "Two Waves of Globalization: Superficial Similarities, Fundamental Differences" *NBER Working Paper*, No. W6904, January.

Balkan, Erol ve Erinç Yeldan (1998) "Financial Liberalization in Developing Countries: The Turkish Experience" Medhora, R. ve J. Fanelli (ed.) *Financial Liberalization in Developing Countries* Macmillan Press, içinde.

Blecker, Robert A. (1998) "International Capital Mobility, Macroeconomic Imbalances, and the Risk of Global Contraction" Center for Policy Analysis, New School for Social Research, Working Paper Series III No 5, June.

Boratav, Korkut (2001) "Finansal Kriz IMF'nin Eseridir" Ankara Üniversitesi, SBF, *teksir.*

Boratav, Korkut (1993) "State and Class in Turkey: A Study in Capitalist Development" *Review of Radical Political Economics*, 25(1): 129-147.

Boratav, Korkut (1991) *1980'li Yıllarda Türkiye'de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm*, Gerçek Yayınevi, Yeni Dizi: 7, İstanbul.

Boratav, Korkut (1983) "Türkiye'de Popülizm, 1962-76" *Yapıt*, 46(1): 7-18.

Boratav, Korkut, Erinç Yeldan ve Ahmet Köse (2000) "Globalization, Distribution And Social Policy: Turkey: 1980-1998" CEPA and The New School for Social Research, Working Paper Series, No 20. New York, February.

Boratav, Korkut, Oktar Türel ve Erinç Yeldan (1996) "Dilemmas of Structural Adjustment and Environmental Policies under Instability: Post-1980 Turkey" *World Development*, 24(2): 373-393.

Boratav, Korkut ve Oktar Türel (1993) "Turkey" L. Taylor (ed.) *The Rocky Road to Reform* Cambridge, Mass. & London: MIT Press, içinde

Boratav, Korkut, Çağlar Keyder ve Şevket Pamuk (1984) *Krizin Dinamikleri ve Türkiye'nin Alternatif Sorunu*, Ankara: Kaynak Yay.

Bourdieu, Pierre (1998) "The Essence of Neoliberalism" *Le Monde Diplometique*, Aralık.

Bulutay, T. (1995) *Employment, Unemployment and Wages in Turkey*, ILO/SIS, Ankara.

Calvo, Guillermo (1997) "Varieties of Capital Market Crises", G.A Calvo ve M. King (ed) *The Debt Burden and Its Consequences for Monetary Policy*, Londra: Macmillan, içinde.

Calvo, Guillermo ve Carlos A. Vegh (1999) "Inflation Stabilization and BOP Crises in Developing Countries" J. Taylor ve M. Woodford (ed) *Handbook of Macroeconomics*, North Holland, içinde: 1531-1614.

Calvo, Guillermo, Leonardo Leiderman ve Carmen M. Reinhart (1996) "Inflows of Capital to Developing Countries in the 1990s" *Journal of Economic Perspectives*, 10: 123-139.

Caporaso, James (1981) "Industrialization in the Periphery: The Evolving Global Division of Labor" L. Hollist ve J. Rosenau (ed) *World System Structure, Continuity and Change*, London and California: Sage Pub. içinde: 140-171.

Celasun, Oya (2000) "Real Effects of Exchange Rate Based Stabilization: The Role of Nominal Rigidities" University of Maryland, *teksir.*

Celasun, Oya, Cevdet Denizer ve Dong He (1999) "Capital Flows, Macroeconomic Management, and the Financial System: The Turkish Case, 1989-97" *teksir.*

Celasun, Merih (1994) "Trade and Industrialization in Turkey: Initial Conditions, Policy and Performance in the 1980s," G.K. Helleiner ed., *Trade Policy and Industrialization in Turbulent Times*, London: Routledge, içinde.

Celasun, Merih ve Dani Rodrik (1989) "Debt, Adjustment and Growth: Turkey," J. Sachs ve S. M. Collins, (ed), *Developing Country Debt and Economic Performance, Country Studies*, Chicago and London, The University of Chicago Press, içinde.

Cizre-Sakallıoğlu, Ümit ve Erinç Yeldan (2000) "Politics, Society and Financial Liberalization: Turkey in the 1990s" *Development and Change*, 31(1): 481-508.

Cline, William (1997) *Trade and Income Distribution*, Brookings Institute Washington, D.C.

Collins, William ve Jeffrey Williamson (1999) "Capital Goods Prices,Global Markets and Accumulation" *NBER Working Papers*, No. W7145, May.

Corbo, Vittorio ve Leonardo Hernandez (1996) "Macroeconomic Adjustment to Capital Inflows: Lessons from Recent Latin American and East Asian Experience" *The World Bank Research Observer*, 11(1): 61-85.

Çeçen, Aydın, Suut Doğruel ve Fatma Doğruel (1990) *Türkiye'de Ekonomik Büyüme, Yapısal Dönüşüm ve Kriz*, İstanbul: Egemen.

Diao, Xinshen, Terry Roe ve Erinç Yeldan (1999) "Fiscal Debt Management, Accumulation and Transitional Dynamics in a CGE Model for Turkey" *Canadian Journal of Development Studies*, cilt XIX, No 2.

Diaz-Alejandro, Carlos E (1985) "Good-Bye Financial Repression, Hello Financial Crash" *Journal of Development Economics*, 19(1-2): 1-24, February.

Dornbsuch, Rudiger, Ilan Godfajn and Rodrigo Valdés (1995) "Currency Crises and Collapses" *Brookings Papers on Economic Activity*, Vol 2: 219-270, June.

Duvall, Raymond ve John Freeman (1981) "The State and Dependent Capitalism" L. Hollist ve J. Rosenau (ed) *World System Structure, Continuity and Change*, London and California: Sage Pub. içinde: 223-242.

Ekinci, Nazım (1998), "Türkiye Ekonomisinde Gelişmenin Dinamikleri ve Kriz", *Toplum ve Bilim* No.77 (Yaz): 7-27.

Ercan, Faruk ve Şemsa Özar (2000) "Emek Piyasası Teorileri ve Türkiye'de Emek Piyasası Çalışmaları" *Toplum ve Bilim* 86, Güz: 22-71.

Ercan, Hakan (1999) "Non-Wage Labor Cost in Turkish Manufacturing Industry: An International Comparison" T. Bulutay, (ed) *The Burdens Related with Turkish Labor Markets and Policies*, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, içinde.

Filiztekin, Alpay (1999) "Growth and Dynamics of Productivity in Turkish Manufacturing" Koç University, Department of Economics, *teksir.*

Frenkel, Roberto (1998) "Capital Market Liberalization and Economic Performance in Latin America" Center for Policy Analysis, New School for Social Research, Working Paper Series III No 1, May.

Frenkel, Roberto (1995) "Macroeconomic Sustainability and Development Prospects: Latin American Performance in the 1990s" *UNCTAD Discussion Papers*, No. 100, August.

Gazioğlu, Şaziye (2000) "Vulnerability of the Exchange Rate, Financial Market and International Debt: Turkish Case Study" University of Aberdeen, *teksir.*

Gordon, David, Richard Edwards ve Michael Reich (1982) *Segmented Work, Divided Workers: The Historical Transformation of Labor in the United States*, London: Cambridge University press.

Günçavdı, Öner. ve Benan Z. Orbay (2000) "Exchange Rates, Market Structure and Price Cost Margins: Evidence from a Developing Country" Istanbul Teknik Üniversitesi İşletme Fakültesi, *teksir.*

Güneş, Merih (1991) "1985-1989 Yılları Arasında Türkiye İmalat Sanayiinde Yoğunlaşma Ölçütleri", *Araştırma Sempozyumu 91*, DİE, Ankara.

Güneş, Merih, Köse, Ahmet H. ve Erinç Yeldan (1996) "Input-Output Tablosu Sektör Tasnifine Göre Türkiye İmalat Sanayiinde Yoğunlaşma Eğilimleri", *Ekonomik Yaklaşım*, 8(26): 33-47.

Gürkaynak, Refet (2000) "Real Appreciations, Capital Flows, and Twin Crises" IV. ODTÜ Ekonomi Kongresi'nde sunulan tebliğ. (14-17 Eylül, 2000, Ankara)

Hodrick, Robert J. ve Edward C. Prescott (1997) "Postwar U.S. Business Cycles: An Empirical Investigation," *Journal of Money, Credit, and Banking*, 29(1): 1-16.

İktisat, İşletme ve Finans (2000) "İstikrar Programı ve Türkiye Ekonomisinin Geleceği" Yuvarlak Masa Toplantısı, Yön. Ercan Erkul ve Ali Bilge; Katılanlar: Nazım Ekinci, Fatih Özatay, Güven Sak ve Erinç Yeldan, Nisan, 169: 7-42.

İnsel, Aysu ve Nesrin Uygur (2001) "Sermaye Akımlarının Temel Makroekonomik Göstergeler Üzerindeki Etkileri: Türkiye Örneği 1989:Q3-1999:Q4" *İktisat, İşletme ve Finans*, Ocak-Şubat, baskıda.

Kaminsky, Graciela ve Carmen Reinhart (1999) "The Twin Crises: The Causes of

Banking and Balance-of-Payments Problems" *American Economic Review*, 89(3): 473-500, June.

Kassimatis, Konstantinos ve Aylin Soydan (2000) "Implicit Taxation and Growth in Turkey: An Empirical Examination" IV. ODTÜ Ekonomi Kongresi'nde sunulan tebliğ. (14-17 Eylül, 2000, Ankara)

Katırcıoğlu, Erol (1990) *Türkiye İmalat Sanayiinde Yoğunlaşma ve Yoğunlaşmayı Belirleyen Faktörler: 1975-1985*, TÜSES, İstanbul.

Kaytaz, Mehmet, Selmin Altın ve Merih Güneş (1993) "Türkiye İmalat Sanayiinde Yoğunlaşma", *TMMOB Sanayi Kongresi Bildiriler Kitabı*, Cilt 1, TMMOB-MMO Yayını, Ankara.

Kepenek, Yakup (1996) "Kullanıcılar Gözüyle Türk İşgücü Piyasası Verileri" *ODTÜ Gelişme Dergisi* 23(1): 35-57.

Kepenek, Yakup ve Nurhan Yentürk (1996) *Türkiye Ekonomisi*, İstanbul: Remzi Yayınevi.

Khakimzhanov, Sabit ve Erinç Yeldan (2000) "Why Are the Interest Rates So High in Turkey?" IV. ODTÜ Ekonomi Kongresi'nde sunulan tebliğ. (14-17 Eylül, 2000, Ankara)

Kolko, Joyce (1988) *Restructuring The World Economy*, New York: Pantheon Books.

Köse, Ahmet ve Ahmet Öncü (2000) "1980-Sonrası Dönemde Türkiye İmalat Sanayi" *Toplum ve Bilim* 86, Güz: 72-90.

Köse, Ahmet ve Ahmet Öncü (1998) "Dünya ve Türkiye Ekonomisinde Anadolu İmalat Sanayi: Zenginleşmenin mi yoksa Fakirleşmenin mi Eşiğindeyiz?" *Toplum ve Bilim* 77, Yaz: 135-159.

Köse, Ahmet ve Erinç Yeldan (1998a) "Dışa Açılma Sürecinde Türkiye Ekonomisinin Dinamikleri: 1980-1997" *Toplum ve Bilim*, Yaz: 45-67.

Köse, Ahmet ve Erinç Yeldan (1998b) "Turkish Economy in 1990s: An Assessment of Fiscal Policies, Labor Markets and Foreign Trade" *New Perspectives on Turkey, No: 18, Spring.*

Landes, S. David (1969) *The Unbound Prometheus: Technological Change and Industrial Development in Western Europe from 1750 to the Present*, London: Cambridge University Press.

Maraşlıoğlu, H. ve Ahmet Tıktık (1991) "Türkiye Ekonomisinde Sektörel Gelişmeler: Üretim, Sermaye Birikimi ve İstihdam: 1968-1988" Devlet Planlama Teşkilatı, Ankara, *teksir.*

Metin-Özcan, Kıvılcım, Ebru Voyvoda ve Erinç Yeldan (2000a) "Dynamics of Macroeconomic Adjustment in A Globalized Developing Economy: Growth, Accumulation and Distribution, Turkey 1969-1998" *Canadian Journal of Development Studies*, baskıda.

Metin-Özcan, Kıvılcım, Ebru Voyvoda ve Erinç Yeldan (2000b) "1980-Sonrasi Türk İmalat Sanayinin Gelişme Dinamikleri Üzerine Gözlemler" *İktisat, İşletme ve Finans*, Aralık.

Mülkiye (2000) "Standby ve 2000 Yılı Enflasyonu Düşürme Programı Üzerine"

Yuvarlak Masa Toplantısı. Yön. Serdar Şahinkaya; Katılanlar: Korkut Boratav, Oktar Türel, Nazif Ekzen, Oğuz Oyan, Aziz Konukman. Ocak-Şubat, Cilt 24: 7-50, Ankara.

Onaran, Özlem (2000) "Labor Market Flexibility During Structural Adjustment in Turkey" Istanbul Technical University Discussion Papers in Management Engineering, No. 00/1, January.

Onaran, Özlem (1999) "The Effects of Structural Adjustment Policies on the Labor Market and Income distribution in Turkey," Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi.

Onaran, Özlem ve Nurhan Yentürk (2000) "The Distribution of Income between Wages and Profits in Turkish Manufacturing Industry. Which One is Rigid: Wages or Profits?" Istanbul Technical University Discussion Papers in Management Engineering, No. 00/2, January.

Özatay, Fatih (1999) "The 1994 Currency Crisis in Turkey," *Policy Reform*, 1(1): 1-26.

Özatay, Fatih (2000) "A Quarterly Macroeconomic Model for a Highly Inflationary and Indebted Country: Turkey," *Economic Modelling*, 17: 1-11.

Öniş, Ziya ve Ahmet F. Baysan (1999) "Neoliberal Globalisation, the Nation-State and Financial Crises in the Semi-Periphery: A Comparative Analysis," *Third World Quarterly*, 21(1): 119-139.

Özler, Şule (2000) "Labor Markets & Productivity in the Process of Globalization: Firm Level Evidence from Turkey" Economic Research Forum, Amman 26-29, 2000, yıllık toplantısına sunulan tebliğ.

Pamukçu, Teoman ve Paul de Boer (1999) "Technological change and Industrialization: An Implication of Structural Decomposition Analysis to the Turkish Economy (1968-1990)" *Ekonomik Yaklaşım* 10(32): 5-30.

Parente, Stephen L. ve Edward Prescott (1993) "Changes in the Wealth of Nations" *Federal Reserve Bank of Minneapolis Quarterly Review* Spring.

Pekkaya, Semra ve Sinan Kesici (1999) "Türkiye Örneğinde Kısa Vadeli Sermaye Hareketlerinin Makroekonomik Dengeler Üzerinde Reel Kesim Mali Kesim Ayrımıyla Etkileri" Türkiye Kalkınma Bankası, Kasım, Ankara.

Pieper, Ute (1998) "De-Industrialization and Social and Economic Sustainability: Cross-Country Evidence on Productivity and Employment" CEPA Working Paper, No 98-13, March.

Poulantzas, Nicos (1975) *Classes in Contemporary Capitalism* London: New Left Books.

Rittenberg, Lippet (1991) "Investment Spending and Interest Rate Policy: The Case of Financial Liberalization in Turkey" *Journal of Development Studies*, 27: 151-167.

Rodrik, Dani (1997) *Has Globalization Gone Too Far?* Institue for International Economics, Washington, D.C.

Ruggie, John G. (1983) *The Antinomies of Interdependence: National Welfare and*

the International Division of Labor, New York: Columbia University Press.

Sachs, Jeffrey ve Andrew Warner (1995) "Economic Reform and the Process of Global Integration" *Brookings Papers on Economic Activity*, vol. I: 1-95, Washington D.C.

Şahinkaya, Serdar (1993) " İmalat Sanayiinde Sektörel İşgücü Verimliliği, Reel Ücretler ve Gayrisafi Kârlar veya Mark-up Oranları (1963-1988 Türkiye Örneği)", *Toplum ve Ekonomi*, Sayı 4, Nisan.

Şenses, Fikret (1996) "Structural Adjustment Policies and Employment in Turkey" Middle East Technical University EDC Working Paper No 96/01.

Şenses, Fikret (1994) "The Stabilization and Structural Adjustment Program and the Process of Turkish Industrialization: Main Policies and Their Impact", Şenses, F. ed., *Recent Industrialization Experience of Turkey in A Global Context*, Westport, CT, Greenwood Press, içinde.

Taylor, Lance (1998) "Lax Public Sector, Destabilizing Private Sector: Origins of Capital Market Crises" Center for Policy Analysis, New School for Social Research, Working Paper Series III No 6 July.

Taylor, Lance (1981) *Structuralist Macroeconomics: Applicable Models for the Third World* New York: Basic Pub.

Taymaz, Erol (1999) "Trade Liberalization and Employment Generation: The Experience of Turkey in the 1980s" Middle East Technical University Economic Research Center Working Paper, No. 1999-11, Ankara.

Tekeli, İlhan, Selim İlkin; A. Aksoy ve Yakup Kepenek (1982) *Türkiye'de Sanayi Kesiminde Yoğunlaşma*, Ekonomist Yayınevi.

Tobin, James (2000) "Financial Globalization," *World Development*, (28)6: 1101-1104.

Togan, Sübidey (1993) "How to Assess the Significance of the Export Incentives: An Application To Turkey," *Weltwirtschaftliches Archives*, vol. 129(4): 777-800.

Türel, Oktar (1999) "Restructuring the Public Sector in Post-1980 Turkey: An Assessment" Middle East Technical University, ERC Working Papers, No. 99/6.

Ulaşan, Bülent (2000) "Belirsizlik Olgusunun Yatırımlar Üzerindeki Etkileri: Türkiye Örneği" Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü'ne sunulan basılmamış yüksek lisans tezi, Ankara.

United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD) *Trade and Development Report, 1998*, Geneva.

United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD) *Trade and Development Report, 1999*, Geneva.

Uygur, Ercan (1996) "Export Policies and Export Performance: The Case of Turkey" Ankara Üniversitesi, SBF, *teksir.*

Velasco, Andres (1987) "Financial Crises and Balance of Payments Crises: A Simple Model of Southern Cone Experience" *Journal of Development Economics*, 27(1-2): 263-283, October.

Voyvoda, Ebru ve Erinç Yeldan (1999) "Türk İmalat Sanayiinde İşgücü Üretkenliği ve Ücretlerin Gelişimi" *Türk-İş 1999 Yıllığı*, cilt 2, sf. 195-219.

Williamson, John (1996) *The Crawling Band as an Exchange Rate Regime: Lessons from Chile, Colombia, and Israel*, Institute for International Economics, Washington, D.C.

Wolff, Edward N. (1987) *Growth, Accumulation, and Unproductive Activity: An Analysis of the Post-War US Economy*, London: Cambridge University Press.

Yalçın, Cahit (2000) 'Price-Cost Margins and Trade Liberalization in Turkish Manufacturing Industry: A Panel Data Analysis" TC Merkez Bankası Araştırma Müdürlüğü, Ankara, *teksir*.

Yavan, Zafer (1998) *Türkiye'de İşsizlik: Yapısal ve Yapısal Olmayan Özellikleri*, TÜSİAD Yay. No T/97, 10-218, İstanbul.

Yeldan, Erinç (2000a) "Küreselleşen Türkiye Ekonomisinde Devlet, Sermaye ve Ücretli Emek Açısından Bölüşüm ve Birikim İlişkileri" *Birikim*, Ağustos.

Yeldan, Erinç (2000b) "Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisinde Üretim, Birikim Ve Bölüşüm İlişkilerine Toplu Bir Bakış", *Petrol İş Sendikası, 1997/99 Yıllığı* İstanbul.

Yeldan, Erinç (1999) "The Impact of Financial Liberalization and the Rise of the Financial Rent On Income Inequality: The Case of Turkey" A. Cornia (der.) *Rising Income Inequality and Poverty Reduction: Are They Compatible?* UN-WIDER, baskıda.

Yeldan, Erinç (1998) "On Structural Sources of the 1994 Turkish Crisis: A CGE Modeling Analysis" *The International Review of Applied Economics*, 12(3): 397-414.

Yeldan, Erinç (1997) "Türkiye Finansal Serbestleştirme Deneyimi" *Petrol İş Sendikası, 1995/96 Yıllığı*, sf. 202-218.

Yeldan, Erinç (1996) "Türkiye Ekonomisinde 1980-Sonrasında Gelir Bölüşümünü Belirleyen Makroekonomik Süreçler" *İktisat Dergisi*, Eylül, No 359: 26-29.

Yeldan, Erinç (1995) "Surplus Creation and Extraction under Structural Adjustment: Turkey, 1980-1992" *Review of Radical Political Economics*, 27(2): 38-72, June.

Yeldan, Erinç (1994a) "Kamu Finansman Krizinin Ardındaki Etkenlerin Bölüşüm Göstergeleri Açısından İrdelenmesi " *İktisat, İşletme ve Finans*, Temmuz, 9(100): 56-73.

Yeldan, Erinç (1994b) "The Economic Structure of Power in Turkey, 1980-1990: Prices, Growth and Accumulation", Şenses (Ed.) *Industrialization Experience of Turkey in the 1980's"* Greenwood Press, içinde.

Yeldan, Erinç (1994c) *Türk Ekonomisinde Krizin Oluşumu, 1990-1993: Bir Genel Denge Analizi*. Türk Harb-İş Sendikası yayınları, Ankara.

Yeldan, Erinç ve Ahmet Köse (1999) "An Assessment of The Turkish Labor Market Against its Macroeconomics Policies", T. Bulutay, (ed) *The Burdens Related with Turkish Labor Markets and Policies*, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara.

Yentürk, Nurhan (2001) "Real Sector Under the Threat of Global Financial Capital" Middle East Economic Association Yıllık Konferansına sunulan tebliğ (ASSA, New Orleans, 5-7, Ocak).

Yentürk, Nurhan (1997) *Türk İmalat Sanayiinde Ücretler, İstihdam ve Birikim*, Friedrich Ebert Stiftung, İstanbul.

Yentürk, Nurhan ve Özlem Onaran (1999) "Do Wages Stimulate Investments? An Analysis of the Relationship Between Wages and Investments in the Turkish Manufacturing Industry". Istanbul Technical University Discussion papers in Management Engineering, No. 99/11, Aralık.